

सारदाविनोदे

सिद्धान्तकौमुद्याः



शब्दप्रकरणं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणञ्च

मूल्यं सार्द्धं रूप्यकद्वयम्

—Rs. 2/8—

THE "SARADA-VINOD" SERIES  
OF  
SANSKRIT CLASSICS

Edited by  
PRINCIPAL, S. RAY.

---

Now Available  
Kalidasa's Sakuntalam, Meghadutam,  
Visakhadatta's Mudra-Rakshasam,  
Sriharsha's Ratnavali,  
Laghu-Siddhanta Kaumudi,  
Uttarcharitam &c. &c.

# Beware Imitators.

The suit Manoranjan Ray and others Vs. J. D. Chowdhury (Prof. of St. Xaviers College) being suit No. 2026 of 1927 instituted in the High Court of Calcutta by Kumudranjan Ray against Prof. J. D. Chowdhury, for infringement by him of the Plaintiffs' copyright in their father's annotated edition of Kalidasa's Abhijnana Sakuntalam has been decreed in favour of the plaintiffs by the Hon'ble Mr. Justice Pearson on the 27th Nov, 1928 ; Prof. J. D. Chowdhury being ordered to pay damages and costs of the suit.

## PREFACE

The publication of this book has been unusually delayed owing to my illness, and I am really sorry for this.

This part along with our part on Sandhi completes the first volume of Siddhanta-Kaumudi.

The Ganas of this part are given in their respective places under the Mitabhashani Tika. The Index on the Sutras will be given when the book is completed.

The manuscript of the portion on Taddhita is being prepared by me and this volume completing the Uttararddha of Siddhanta-Kaumudi will be out in July, 1934.

Sometimes in easy passages explanation of Dikshita is given along with his Vritti in brackets and mostly in small types.

Errors and inconsistencies, it is impossible to avoid in such a work. So the author will be



obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta }  
April, 1933. }

Kumudranjan Ray.

---

( अथ शब्दप्रकरणम् )

## अथ अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्



१७८ । अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १।२।४५ ॥

दी— । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा अर्थवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

A प्रातिपदिक is a significant form of word which is not a verbal root, or an affix, or what ends with an affix.

मित— । अर्थशब्दः अभिधेयवचनः । 'अर्थवत्' अभिधेययुक्तं 'शब्दस्वरूपं' ध्वनिविशेषः 'प्रातिपदिकसंज्ञं' स्यात् प्रातिपदिकमित्युच्यते । इह वहवः किल' शब्दाः अर्थवन्तो दृश्यन्ते । तद्वयथा—जलादीनि नामानि अर्थवन्ति । भूप्रभः तयो धातवः अर्थवन्तः । अर्थवन्तश्च घञादयः प्रत्ययाः । प्रत्ययान्ताश्च पातादयः अर्थवन्तः । तथा प्रत्ययान्तानां समुदायोपि—राज्ञः पुरुषः—जलंपिव—इतिप्रवमादि अर्थवान् । तत्र किमविशेषिणं सर्वं धामैधामर्थवतामियं संज्ञा ? न, इत्याह 'अधातुः अप्रत्ययः' धातुं प्रत्ययञ्च वर्जयित्वा । प्रत्यय इति तदन्तविधिना प्रत्ययान्तोऽपि गृह्यते । एतेन नामानि प्रत्ययान्तसमुदायश्च संज्ञित्वेन शिष्यन्ते । तेष्वपि विशेषसूचरत्वे वक्ष्यति ।

१७९ । कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १।२।४६ ॥

दी— । कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संवाते पूर्वो भागः पदम्, तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । गामानय ।

## सिद्धान्तकौमुदी

मित—। डी इति डीप् डीष् डीनीं सामान्येन ग्रहणम् । आप् इति टाड् आप् चापाम् । डी च आप् च प्रातिपदिकञ्च आप् प्रातिपदिकम् । समाहारश्च । तस्मात् । “ङ्गाव्यहणं स्त्रीप्रत्ययमावस्योपलक्षणम्” इति नागेशः । आप् आप् प्रत्ययान्ताः स्त्रीप्रत्ययान्ता इत्यर्थः । तदयमर्थः—अतः परं वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यश्च प्रकृतिभ्यो भवन्ति । एष चतुर्थपञ्चमस्थानां प्रत्ययानां प्रकृतिनिर्णयः ॥ ननु “प्रातिपदिकग्रहणे—” इत्यनया परिभाषया यत् किञ्चित् अविशेषेण प्रातिपदिकस्य उक्तं तत् स्त्रियां वर्तमानस्यापि तस्य भवति, तत् व्यर्थमिह ‘ङ्गाव्यहणं’ सूत्रे, “प्रातिपदिकात्” इत्येतावदेव सूत्रं भवतु इत्याद्यङ्गाह ‘ङ्गाव्यहणं’ ङ्गावन्तात् इत्यादि । ‘ङ्गाप्’ इति विशिष्यवचनात् “ङ्गाव्यह्यां तद्धिताः” इत्यर्थो लभ्यते, तस्य च ‘ङ्गाव्यह्यां प्राक्’ तद्धितो ‘मा भूत्’ इत्यर्थः सम्पद्यते । यदा खलु कस्याश्चित् प्रकृतिसंज्ञितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य युगपत् प्राप्तः तदा प्रथमं तद्धितः क्रियतां स्त्रीप्रत्ययो वा इति सन्देहे द्वयं व्यवस्था—प्रथमं स्त्रीप्रत्ययो भवति ततस्तद्धितः इति । तथा च प्रकर्षेण कालवर्णपुक्ता स्त्री इति वक्तव्यं कालशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वमाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः प्राप्तः प्रकर्षमाश्रित्य च आतिशायनिकसंज्ञितः । प्रथमं तद्धिते कृते पश्चात् स्त्रीप्रत्यये कालतरा इति रूपं भवति । प्राक् स्त्रीप्रत्यये तु कालितरा इति । कालितरा इत्येव प्राथम्ये, तच्च अनुरेण प्रागुक्तां व्यवस्थां न सम्भवति । तत् युक्ता एव ‘ङ्गाप्’ इति विशेषोक्तिः ॥ इतश्च युक्ता यत् ‘ङ्गाप्’ इत्यनुक्ते “प्रातिपदिकात्” इत्येतन्मात्रेण स्त्रीप्रत्ययान्तात् सुवृत्त्यतिर्न भवति, प्रत्ययान्तपर्युदासात् न हि स्त्रीप्रत्ययान्ताः प्रातिपदिकानि ॥

१८३ । चैजसमौद्च्छष्टाभ्यामिस्डभ्याम्यस्डसिभ्याम्यस्डसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ ४।१।२ ॥

दी—। इत्यन्ताद्वाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । छहस्योत्कारेकारौ जघटङ्पाश्च इतः ।

The affixes headed by सु above come after a प्रातिपदिक and also after what ends in डी or आप् (all feminine affixes). The affixes are सु, औ, जस्, अस्, औट्, शस् टा, भ्यास्, भिस्, डे, भ्यास्, यस्, डसि, भ्यास्, भ्यस्, डस्, ओस्, आस्, डि, ओस्, सुप् in order. Of these the उ in सु, इ in डसि, ज, श, ट, ड and प are इत् ।

मित—। ड्रान्तादावन्तादित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थः । “प्रत्ययः” इत्यधिकारः, तेन स्वादयः प्रत्ययाः ड्राप् प्रातिपदिकाः प्रकृत्यः । किञ्च “न हि केवला प्रकृतिः प्रयुज्यते न वा केवलः प्रत्ययः” इति हि मुनीनामुपदेशः । तेन लौकिकोक्तिषु ड्राप् प्रातिपदिकानां प्रयोगे परतः स्वादयो योजयितव्या इति सूतार्थः ।

१८४ । विभक्तिश्च ॥ १।४।१०४ ॥

दी—। सुसिद्धौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र “सु” “औ” “जस्” इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञा । तस्मिन्निहापि व्यवहारः ।

The set of Pratyayas known as सुप् and तिङ् are also called विभक्ति । Here सुप् is a प्रत्याहार including all the Vibhaktis from सु to प् in rule 183. Similarly तिङ् stands for all from ति to ड् in the rule “तिप्त्स्—” ( 2154 ; 3. 4. 78 ). If the group सुप् is re-grouped taking three at a time from the beginning in order, we get seven triads सु औ जस् &c. The older grammarians have called them प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी in order. These names are adopted in the system of Panini also.

मित—। ‘सुप्’ इति स्वादीनामेकविंशतेः प्रत्याहारः, ‘तिङ्’ इति तिवादीनाम् ( २१६५, ३।४।७८ ) अष्टादशानाम् । विभक्तिविभागः । यदा स्वादयो विभज्यन्ते तदा विभागानां विभक्तिसंज्ञा । विभक्तिसंज्ञया प्रत्ययसंज्ञा न हीयते ।

विभक्तिसंज्ञकाः प्रत्यया एते इति समावेशः । स्वादय एकविंशतिक एकः सङ्ख्यः विभज्य तु सप्तसु तिकेषु सङ्ख्येषु स्थास्यन्ते । तत्र सु औ जन् इति विकः प्रथमो विभागः प्रथमा विभक्तिः अस् औट् शस् इति द्वितीया इत्यादि । प्राचमिताः संज्ञा पाणिनिनाप्यङ्गीकृताः ।

१८५ । सुपः ॥ १।४।१०३ ॥

दी—। सुपस्त्रीणित्रोणि वचनानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचन-संज्ञानि स्युः ।

“Of ‘sup’ let the three expressions in each successive set of three be severally termed “the expression for one” (singular), “the expression for two” ( dual ), and “the expression for many ( plural ).”—Ballantyne.

मित—। “तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः” इति पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । अन्वयस्तु—सुपः तानि एकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनानि—इति । सुप् इति स्वादीनां प्रत्याहारः । तस्य । शेषे षष्ठी : ‘सुपः तानि’ इति सम्बन्धः । तत्र ‘तानि’ इति सर्वनाम्ना “तिङ्स्त्रीणित्रोनि प्रथममध्यमोत्तमाः” इति सूत्रस्य ‘त्रीणि त्रीणि’ इति परावृत्त्यते । तदाह—‘सुपस्त्रीणित्रीणि’ इत्यादि । ‘वचनानि’ विभक्तयः । प्रत्ययसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा च उक्ता । परं ‘त्रीणि’ इति क्लीवनिर्देशानुरोधात् उभे अपि ते हित्वा क्लीवे एव ‘वचनानि’ इति विशेष्यमाह । ‘त्रीणि त्रीणि’ इति वीष्पायां द्विवक्तिः । प्रथमादयः सप्तस्यन्ता ये विकाः प्रदर्शिताः तेषां प्रतिविकमित्यर्थः । किं विकस्यैव संज्ञा ? न इत्याह ‘एकशः’ इति । विकस्यस्य अवयवत्रयस्य यथाक्रमम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञा । इह एकमेकमवयवा गण्यन्ते, तन् एकत्वस्य वीष्पा अस्ति इति वीष्पायां शस् ॥ स्वादीनां सप्तसु तिकेषु प्रतिविकं यासिंसो विभक्तयस्मांसां यथाक्रमम् आद्यस्य एकवचनं मध्यस्य द्विवचनम् अन्त्यास्य बहुवचनमिति संज्ञा इति सरलार्थः ॥ एतावता प्रथमायां सु इत्येकवचनम् औ

## अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

इति द्विवचनं जम् इति बहुवचनम् । द्वितीयायाम् अम् इत्येकवचनम् औद् इति  
द्विवचनम् शम् इति बहुवचनम् । एवमुत्तरतापि ॥

१८६ । द्वये कयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

दी— । द्वित्वैकत्वयोरेतौ स्तः ।

If duality is intended we shall have द्विवचन and एकवचन in case of singularity.

मित— । द्विशब्द इह द्वित्वे एकशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तः । तदाह द्वित्वैकत्वयो-  
रित्यादि । येषु अर्थेषु विभक्तयो विहितान्तेषामेकत्वे विवक्षिते एकवचनं द्वित्वे  
द्विवचनम् इति वचनव्यवस्था । एकः उच्यते अनेन इत्यादि कारणे ल्युट् ।

१८७ । बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥

दी— । बहुत्वे एतत् स्यात् । स्त्वविसर्गौ । रामः ।

In case of plurality there will be बहुवचन । Rama in the example means a portrait of Rama, the affix कन् having dis-  
appeared. In the प्रथमा, if one portrait is meant, we attach एकवचनं, i. e., सु । The उ elides ( इत् ) leaving रामम् । Next we have रु ( i. e., र् after the elision of उ ) for सु by “ससजुषो रुः” ( 162,—S. 2. 66 ). This gives रामर् and by “स्वरवसानयो-  
र्विसर्जनीयः” ( 76,—S. 3. 15 ) र् changes into विसर्गं yielding रामः—  
a single Rama.

मित— । बहुषु बहुत्वे इत्यर्थः । सौत्वं बहुवचनम् ॥ राम इति अर्चायं भगवतः  
प्रतिष्ठाति । राम इव रामः । “इवे प्रतिष्ठातौ लोपः” इति कानो लोपः  
एकैव प्रतिष्ठातिः इत्यर्थः ; प्रथमाया एकवचने सु इति उकारस्य इत्वे रामम् इति  
स्थितम् । ततः सकारस्य रुत्वे रामर् इति । रकारस्य च विसर्गं रामः इति

## सिद्धान्तकौमुदी

अथ इ प्रतिहती, कथमभिधानं तयोः ? उच्यते—“प्रत्यर्थं” शब्दनिवेशः”  
 व्यक्तेः एकेन प्रातिपदिकेन रामशब्देन एकस्य अर्थस्य प्रतिकृतिरूपस्य  
 ततो द्वितीयेन रामशब्देन द्वितीयस्य अर्थस्य । एतेन “रामराम” इति  
 कथं प्राप्तम्, अर्थस्य प्रतिकृतिद्वयम् । अर्थवत्तया “रामराम” इति सङ्गा-  
 नादिपदिकमेव । तेन “ङ्यापप्रातिपदिकात्” इति सुवृत्पत्तिः । अर्थस्य  
 इवचने औ इति विभक्तिः । ततः रामराम औ इति प्राप्ते—  
 । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

— । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ।  
 तः पूर्वसवर्णः” ( १६३.—६।१।१०२ ) “नादिचि” (१६५.—६।१।१०४) ।  
 चि” ( ७२.—६।१।८८ ) । रामौ ।

those that have always the same form whenever the  
 Vibhaktis is attached, only one is retained if several come  
 er. Thus रामराम औ becomes राम औ retaining only one  
 वृद्धि is now expected from “वृद्धिरिति”, but “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः”  
 res and directs आ for अ and औ jointly. The rule “प्रथमयोः—”  
 er is narrowed down by “नादिचि” which bars it when इच,  
 स अवयवः । The bar to वृद्धि being thus removed we get रामौ

त— । रूपमिति लिखितेषु चक्षुर्ग्राह्यम् उच्चारितेषु श्रोत्रग्राह्यम् । समानं  
 ‘सङ्घपः’ । तेषाम् । तुल्यमूर्त्तीनामित्यर्थः । इह रूपे गृहः न अर्थे भिन्न इति अर्थे  
 तदा च पादा इति किरणेषु चरणेषु युगपदेव । ‘एकशेषः’ इत्यव-  
 यवः अमहादवाची । अनेकव्यपिसम्प्राप्तेषु एकः शिष्यते इत्यर्थः ; ‘एकविभक्तौ’  
 तुल्यवाची ; एतेन रामराम औ इत्यव राम औ इति शेषः । ततो वृद्धौ  
 इति रूपम् । “प्रथमयोः—” इति बाधस्तु “नादिचि” इति अनेन बाध्यते ।

सुक्ते वापि ब्रह्मिः प्रवर्तते ॥ वक्षुषु अर्थेषु राम राम राम जम् इत्यादिषु प्राप्तेषु राम जम् इति शेषः । ततः—

१८६ । चुटू ॥ १।३।७।

दी— । प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः इति जस्य इत् संज्ञायाम् ।

चवर्गे and टवर्गे leading in a प्रत्यय are इत् । Hence ज is an इत् । This gives राम अस् । Now स् being final is expected to be इत्, but—

मित— । “उपदेशजननासिक इत्” इत्यतः ‘इत्’ इति, “आदिर्जिटुडवः” इत्यतः ‘आदिः’ इति “षः प्रत्ययस्य” इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’ इति च अनुवर्तते । ‘चु’ इति चवर्गः, ‘टु’ इति टवर्गः । ‘चुटू’ इति इन्द्रः । द्विवचनानुरोधात् अनुवृत्तानामपि द्विवचनम् । तदाह “प्रत्ययाद्यौ—” इत्यादि । “जस्य इत्संज्ञायाम्” इत्यतः परं “लोपः” इति गत्यः खलितः प्रतिभाति । जकारि लुप्ते राम अस् इति जातम् । तव अन्तर्वात् सकारस्यापि इत्वे प्राप्ते—

१९० । न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।३ ॥

दी— । विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराः इतो न स्युः इति सकारस्य न इत्त्वम् ।

तवर्गे, स and न in a विभक्ति are not इत् । Hence स is not इत् । Now राम अस् seems to call for “अकः सवर्णे दीर्घः”, but—

मित— । ‘सकारस्य न इत्वं’ तेन अस् इत्येव विभक्तिः । राम अस् इत्यत्र “अकः सवर्णे—” इति प्राप्ते—

१९१ । अतो गुणे ॥ ६।१।९१ ॥

दी— । अपदान्तादकारात् गुणो परतः पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते, परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः । “अतो गुणो” इति हि “पुरस्तादपवादा



अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन "अकः सवर्णे दीर्घः" । ४६, — ६।१।१०१ ) इत्यस्यैव अपवादः. न तु "प्रथमयोः—" ( १६४, — ६।१।१०२ ) इत्यस्यापि । रामाः ।

The form of the latter is the single substitute for short अ, not final in a पद, and a गुण letter following it. This seems to give us राम् ( अ अ ) स् = राम् ( अ ) स् = रामः । But "प्रथमयोः—" comes later and overrules "अतो गुणे" । Thus with पूर्वसवर्णदीर्घ we have राम अस् = रामाः । How can this be ? "अतो गुणे" is an अपवादमन्त्र of "प्रथमयोः—", being of lesser scope than the latter ; It is also an अपवाद of "अकः सवर्णे दीर्घः" । But one same sutra can not be a bār of two sutras simultaneously. So by the maxim "the अपवादमन्त्र put prior bars the immediately following one, and not subsequent ones as well", 'अतो गुणे' bars "अकः सवर्णे" only and not "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" also. So "प्रथमयोः" operating here in राम अस् we get रामाः ।

नित— । "उस्यपदान्तात्" ( पा ६।१।६६ ) इत्यतः 'अपदान्तात्', "एङिपरकपम्" इत्यतः 'परकपम्' इति च अनुवर्तते । ततः 'अपदान्तात् अतः' अकारात् इत्यर्थः 'गुणे' परतः पूर्वपरयोः स्थाने 'परकपम्' एकादिशः स्यात् इति सूत्रार्थः स्यात् । वस्तुतश्च "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति हि सूत्रम् परम्, "अतो गुणे" इत्यतः परत्वात् अथ परेणैव पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अतः वृत्तौ आह "परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः" ॥ "अतो गुणे" इति सूत्रं यद्यपि "अकः सवर्णे दीर्घः" तथा "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति इयस्यापि बाधकम् प्रतीयते ताभ्यां विषयात्पत्त्यात्, तथापि "पुरस्तात् अपवादाः अज्ञानरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्" इति न्यायेन "अतो गुणे" इति सूत्रं "अकः सवर्णे दीर्घः" ( ६।१।१०१ ) इत्याख्यैव बाधकं स्यात् न तु व्यवहितस्य "प्रथमयोः" ( ६।१।१०२ ) इत्याप्यापि, अतः आह— "अतो गुणे इति हि" इत्यादि । एवं राम

## अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

अस् इत्याव "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्याख्येव सावकाशत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घेण "रामाः" इति स्यात् ॥

१६२ । एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ २।३।४६ ॥

दी— । सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

In the matter of address, the singular form of the 1st case is designated as संबुद्धिः ।

नित— । अत्र "प्रातिपदिकाश्लिङ्ग परिमाणवचनं" ( २।३।४६ ) इत्यतः 'प्रथमा अनुवर्तते । सा च विपरिणामेन षष्ठीविभक्तिं लभते ; ततः आह—सम्बोधनविषये प्रथमायाः एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं भवति । अत्र 'प्रथमायाः' इत्यादिपूर्वगतं "सः संबुद्धिः" इति तत्त्वबोधिन्यामुक्तं न सनीचीनं प्रातिभाति । हे राम इत्याव प्रथमैकवचनविभक्तौ सत्यां हे राम स् इति स्थिति आह—

१६३ । एङ्हस्वात् सम्बुद्धेः ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । एङन्तात् ह्रस्वान्तात् च अङ्गात् हल् लुप्यते सम्बुद्धेः चेतु । सम्बुद्ध्या आक्षिप्तस्य अङ्गस्य एङ्हस्वाभ्यां विशेषणान् नेह—हे कतरत् कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् ? हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणो कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति ।

A हल् ( i. e. a consonant ) elides coming after an एङन्त ( i. e., ending in ए and ओ ) अङ्ग ( i. e., base ) or a ऋस्वान्त base, if that हल् be a part of संबुद्धि only. The अङ्ग which is characterised by the word संबुद्धि ( i. e., should be in संबुद्धि ) is further qualified with the qualifications "ending in एङ् or in ऋस्व vowels"; so कतरत् in हे कतरत् कुल which does not end in ऋस्व ( अ ), but takes अदङ् in सम्बुद्धि by the rule

“अट्टडतटाभाः पञ्चभाः” [ enjoining टिलोप in कतर (cp “डित्वात् टिलोपः” ), yielding कतर् + अट्ट = कतरत् ] has not the elision of अट्ट of संवृद्धि; so here the sutra is explained as above i. e., a base in. संवृद्धि should end in एङ् or ऋस् । But in हे राम स. the सम्बुद्धि coming after a ऋस् base (i. e., राम ) elides स. yielding हे राम । हे रामौ, हे रामाः—are formed as in प्रथमा विभक्ति before. Why एङ् is used in the sutra. ? For in हे हरे, हे विष्णो, we starting with हरिस् विष्णोस्. get गुण by the rule “ऋस्स्य गुणः” yielding हरेस् विष्णोस्, where स. of सम्बुद्धि elides because after ए and ओ i. e. after एङ् । So we take एङ् in the sutra. If it be argued that let us first elide स. of सम्बुद्धि in हरि स् &c. then we make गुण getting हरे as usual, thus nullifying the taking of एङ् in the sutra ? Then we answer that this सम्बुद्धि गुण is both पर than this sutra and is नित्य as well ( for it will operate whether we make लोप of सम्बुद्धि or not ), so it operates prior to the present sutra. Then in हरेस् or विष्णोस् ( गुण coming prior ) we can not get सम्बुद्धि—स् after ऋस्, so एङ् is significantly used in the sutra.

मित—। “लोपो व्योर्वलि” ( ६।१।६६ ) इत्यतः “लोपः”, “हल्ङ्गावभ्यो दीर्घान् सृतिस्फुटं हल् ( ६।१।६८ )—इत्यतः ‘हल्’ इति च अनुवर्तते । “एङ् ऋस्वात्” इति च अङ्गविशिषणम् । एङ् इति प्रत्याहारः एकार-ओकारयो-राहकः । सम्बुद्धिः इति अवयवपठौ । ततः कलितमाह—‘एङ्नात् अङ्गात्’ ऋस्वान्नाच्च अङ्गात्, परतः हल् लुप्यते, स चेत् सम्बुद्धिः अवयवभूतो भवति । अतश्च इति: “एङ्नात् ऋस्वान्नात् चाङ्गात्” इत्यादि ॥ अस्य स्वस्य व्ययः अर्थाः सम्भवन्ति । प्रथमम् तावत्—अङ्गात् परा या सम्बुद्धिः तदवयवो

हल् लुप्यते, स च एङ्ङस्वाभां परयेत् । अस्मिन्नर्थे कतरत् इत्यत्र दोषः स्यात् ।  
 द्वितीयम्—अङ्गात् परा या सम्बुद्धिः सा चेत् एङ्ङस्वाभां परा तदवयवो हल् लुप्यते  
 अस्मिन्नर्थे कुल इत्यत्र दोषः भवेत् । अत एव आह—“सम्बुद्ध्या अचित्तस्य अङ्गस्य”  
 न सम्बुद्धौ अन्यः किन्तु हलि, एव “एङ्ङस्वाभां” इत्यस्य न सम्बुद्धौ अन्य  
 किन्तु अङ्गे । ततश्च अर्थः सच्चातः “एङ्ङात् ङस्वात्” इत्यादि । अस्मिन्नर्थे  
 न कोपि दोषः । न च “हे कतरत् कुल” इत्यत्र सम्बुद्धिलोपः ; “अदडडतरा  
 दिभाः पञ्चभाः” इति अदडादेशे टिलोपे सति कतरत् + अद इत्यत्र ङस्वाभावात् नास्ति,  
 “अद” इति सम्बुद्धिलोपः ॥ त्वत् “हे हरे, हे विष्णो” इति यथा स्यात् अतः  
 “एङ्ग्रहणम्” कृतम् । हे हरि स् इत्यादौ “ङस्वस्य गुणः” ( ७३।१०८ ) इति  
 सम्बुद्धिगुणः सूत्रात् पर एव । अतः पूर्वमेव तस्य प्रवृत्तिः ; एवं हे हरे स् इत्यादि  
 स्यात् । संबुद्धिगुणः एष लोपे कृते वा अकृते वा स्यात् । अतश्चासौ नित्य एव । अतः  
 प्राग्व अस्म्य प्रवृत्तिः ; एवं हे हरे स् इत्यादि स्यात् ; ततः “स्” इति संबुद्धिः ङस्वात्  
 परः न भवति । किन्तु एङ्ङः पर एव । ततश्च हरे इति इष्टापत्तिं कर्तुम् त्वत्  
 ‘एङ्ग्रहणं’ क्रियते ; तथा आह—“अत्र हि परत्वात् नित्यत्वात् च संबुद्धिगुणे कृते”  
 सु-संबुद्धेः “ङस्वात् परत्वं नास्ति” । वृत्तिकारश्च मृष्टु आह—“एङ्ग्रहणं क्रियते  
 संबुद्धिगुणवलीयस्वात्” ॥

राम अस् इत्यत्र “अकः सर्वर्णे दीर्घः” इति दीर्घवाधित्वा “अतोऽगुणे” इति  
 पूर्वरूपो वलीयान् । सोऽपि “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घेण, वाधेत  
 इति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते आह—

१६४ । अमि पूर्वः ॥ ६।१।१०७ ॥

दी— । अको अम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् ।  
 रामौ ।

पूर्वरूप is the single substitute for अक् vowels ( i. e., अ इ उ ऋ  
 लृ ) not final in a pada, when the vowel of अम् follows. Thus  
 राम + अम् yields रामम् । रामौ ( see 188 sutra ),

मित । अत्र “अचि” इत्यनुवर्तते । “अकः सवर्णे दीर्घः” इत्यास्मात् अकः इत्यनुवर्तते । ततः फलितमाह—अकः अच्यचि परे पूर्वरूपम् एकादिशः स्यात् ॥ “अस्” इत्यस्य योऽच् तस्यादिशः न तु समुदायस्य अस्वरूपस्य इत्याह— “अच्यचि” । “तस्मादित्युत्तरस्य” ( १११६७ ) “आदिः परस्य” ( १११६४ ) इत्यादिना तदेव लभ्यते । एवं सति असौ सकारसहितस्य पूर्वरूपं मा भूत् इति अजनु-व्रतिजांप्रयति ॥ राम शस् इति स्थिति—

११५ । लशक्वतद्धिते । १।३।८ ॥

दी— । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गाः इतः स्युः इति शसः शस्य इत् सज्ञा ।

ल, श and कवगे words elide if these be the first words of affixes other than Taddhita. And by this rule “श” of शस् elides. [ N. B.—thus we get राम शस् ] ।

मित— । ल, श क इति समाहारबन्धः । ‘अतद्धिते’ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । ‘उपदेशे अजनुनानिकइत्’ इत्यतः ‘इत्’ अनुवर्तते । “आदिर्जिःटुडवः” ( ११३६ ) इत्यतः “आदिः” अनुवर्तते । “षः प्रत्ययस्य” ( ११३६ ) इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’ इत्यनुवर्तते । एवं तद्धितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदि लशकवर्गम् इत्संज्ञं भवति इति पूर्णं सूत्राङ्गम् । अतः त्रयी—तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गाः इत्यादि । अनेन असौ शकारस्य इत् मन्त्रायाम् राम अस् इति स्थिति । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति ‘पूर्वसवर्णदीर्घस्य रामास् इति जाते—

११६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ ॥

दी— । कृतपूर्वसवर्णादीर्घात् परो यः शसः सकारः तस्य नः स्यात् पुंसि ।

The सकार of शस् becomes न in the masculine, when पूर्वसवर्ण-

दीर्घ by the rule "प्रथमयोः पूर्व सवर्णः" is already done to the base : Thus we get रामान् : Now if cerebral in रामान् is apprehended we look forward.

नित— । 'तस्मात् इतरेण पूर्वसूत्रस्थः ( "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति ) पूर्वसवर्णदीर्घः परास्म्यते । अध्याहार्यपरशब्दयोगे पञ्चमी । "शसो" इति अवयव षष्ठी । एतेन सकार एव गृह्यते । अतः आह—कैतपूर्वसवर्णदीर्घोत्तरी यः शसः-सकारः तस्य इत्यादि । पुंसि किम् ? नतौ । वयुः ॥ एवं रामास् इत्यास्य सकारस्य नकारे सति रामान् स्यात् । अत्र पुनः शत्वनाशश्च आह—

१६७ । अट् कुप्वाड्नुम् व्यवायेपि । ८४।२ ॥

दी— । अट् क्वर्गो पवर्गो आड्नुम् च ऐतैः व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य श्वा स्यात् समानपदे । "पद-व्यवायेपि" ( ८।१।३८—१०५७ सूत्रम् ) इति निषेधं वाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम् ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम्—अयोगवादानाम् अट्सु उपदेशस्य उक्तत्वात् । इति ( रामान् इत्यत्र ) शत्वे प्राप्ते ।

नित— । "रषाभ्यां नीणः समानपदे" इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । एतदनुसारिणी च वृत्तिः । अट् इति प्रत्याहारः स्वरवर्णं हयवराणां च ग्राहकः, कु इति क्वर्गः । पु इति पवर्गः । अट् च कुश्च पुश्च आड् च नुम् च इति इन्द्रः : तैः व्यवाये व्यवधाने व्यस्तमिलिते च सति अपि रषाभ्यां परस्य नस्य शत्वं स्यात् इति मिलितार्थः ॥ "पदव्यवायेपि" इति पदव्यवधाने शत्वस्य निषेधात् आडाव्यवाये शत्वं न प्राप्नोति । अतो 'अट्' इति उक्तापि आड् इति पृथक् वचनम् । एवं पर्याण्डम् इति सिध्यति ॥ अनुस्वारस्य अडादौ अनन्तर्भावात् अट् इति उक्ता 'नुम्' इति पृथक्वचनम् । ढङ्ग्रहणम्, ङङ्ग्रहणम् इत्यादौ नुम् व्यवधानेपि यथा स्यात् । वस्तु तस्य नुम्यङ्ग्रहणम् व्यर्थमित्याह— 'अयोगवादानाम्' अनुस्वारविसर्गादीनाम् हयवराट् सूत्रभाष्ये 'अट्सु उपदेशस्य' पाठस्य भाष्यकारोणैव उक्तत्वात् ॥ अविद्यमानः योगः वक्ष्यमानाद्ये इत्यादि

अयोगाः अनुपदिष्टाः इत्यर्थः । वाहयन्ति इति वाहः प्रयोगनिर्वाहकाः । अयोगाश्च ते वाहय इति अयोगवाहाः अनुस्वारादयः इत्यर्थः ॥

१६८ । पदान्तस्य । ८।४।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ।

न final in a पद does not become cerebral.

मित— । मरणा ॥ . तृतीयाया एकावचने राम टा-इति स्थिते—

१६९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । २।४।३३ ॥

दी— । यः प्रत्ययः यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये परं अङ्गसंज्ञं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्य अङ्गसंज्ञार्थं तदादि ग्रहणम् । "विधि" इति किम् ? स्त्री इयती । प्रत्यये किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा सा भूत् ।

The word after which प्रत्यय is affixed, (or-is to be affixed) is called an अङ्ग (i. e., base) if taken along with the प्रत्यय as well, provided the प्रत्यय follows after it. The use of the word 'तदादि' in the sutra is for making अङ्गसंज्ञा of भव (and not of भू only) taken along with the विकरण शप् । Why do we note विधि in प्रत्ययविधि in the sutra ? Witness स्त्री इयती । If we do not use विधि in the sutra then इयती which is nothing but the remnant of वतुप् प्रत्यय— (original इदम् being elided so to say) will yield इयङ् after the word स्त्री । Thus विधि being used we have no scope for इयङ् at all by the sutra "न्वियाः" which see below. Why again do we say 'प्रत्यय' in the sutra ? For then अङ्गत्व is not to be of प्रत्ययविशिष्ट word having no प्रत्यय after it or of other words more than a

प्रतायविशिष्ट word. [ प्रताये also thus signifies as said in Kasika, that अङ्गत्व is not to be of a प्रताय only or when the प्रताय elides ].

मित— । यस्मात् प्रतायः क्रियते तत् आरभ्य प्रतायं यावत् यः सङ्घातः तत् अङ्गम् । प्रकृते समयाया संज्ञा स्यात् इति “तदादीति” ग्रहणम् ॥ प्रतायस्य प्रतायलोपे च नाभूत् इति “प्रताये” इत्याह—इति काशिकायां स्पष्टम् ॥ “भवामि” इत्याव शपि भू इत्याङ्गम् । मपि तु ‘भव’ इति एतदर्थमपि ‘तदादि’ ग्रहणं कृतम् ॥ इयती इति इदम् + वतुप् = इदम् + वतुप् ( “किमिदं भ्रा वी घः” ) = ई + इयत् ( “इदं—किमोरीश्वरी” ) = इयत् ( “यस्येति च” इति ईकारलोपः ), + डीप् = इयती । एषम् अत्र प्रतायमात्रमेवावशिष्यते । ततः स्त्री इयती इति दशायाम् ‘इयती’ इत्यास्य प्रतायमात्रस्वरूपात् “स्त्रियाः” इति सूत्रेण प्रताये सति इयङ् इति अङ्गकार्यं स्यात् । तद्वारणाय सूत्रे सार्थकं विधियग्रहणं कृतम् । सर्वमेतत् वृत्तिकारेण स्पष्टीकृतम् ॥ ‘प्रताये’ इति किमर्थम् सूत्रे गृहीतम् ? प्रतायलोपे नाभूत्, प्रतायविशिष्टस्य वा नाभूत् ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥

२०० । अङ्गस्य ॥६७॥१ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र । That is what will be said below will be of अङ्ग only i.e. of words having प्रताय ( to be added ) after it. [ N. B.—Note the diff. of प्रातिपादिक and अङ्ग as already said ].

२०१ । टाडसिङ्सामिनात् स्याः ॥७॥११२॥

दी । अकारान्तात् अङ्गोत् टादीनां क्रमात् इनादयः आदेशाः स्युः । षत्वम् । रामेष् ।

टा, डसि and ङस् coming after an अकारान्त base are respectively replaced by इन, आत् and स । . Thus राम + टा = राम + इन = रामेष् । षत्व here comes by the rule “अट्कुप्ताङ्लुम्बवावेपि” ।



मित । सुगमा ॥ अथना राम+भ्याम् इत्याव “न विभक्तौ तुस्माः” इति मकारस्य न इत्वम् । ततः अत विशेषमाह—

२०२ । सुपिच । ७।३।१०२॥

दी । यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

An अदन्त अङ्ग becomes lengthened when a सुप् (i. e. विभक्तिप्रत्यय) beginning with यज् प्रत्याहार follows, Thus we have रामाभ्याम् with दीर्घे in रामा, for भ्याम् is a यजादि सुप् ।

मित । “अतोदीर्घो यजि” ( ७।३।१०१ ) इति पूर्वसूत्रस्याव अनुवृत्तिः । “यजि” इति च ‘सुपि’ इत्याख्य विशेषणम् । अतः आह वृत्तौ—‘यजादौ सुपि परे’ इत्यादि । अतः किम् । हरिभ्याम् । ‘अकारान्तत्वाभावात् नात्र दीर्घः’ । यजि किम् ? रामस्य । ‘ख’ तु न यज् सुप्, अतो न दीर्घः ॥ राम+भिस् इत्याव विशेषमाह—

२०३ । अतो मिस ऐस् । ७।१।६।

दी । अकारान्तात् अङ्गात् मिस ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । रामैः ।

भिस coming after an अकारान्त प्रातिपदिक is replaced by ऐस् । As the substitute ऐस् consists of more than one letter so ऐस् completely replaces भिस् by the rule “अनेकाल्शित्सर्वस्य” ( पा १।१।५५ ); so we need not fear operation of the rule “अलोन्वस्य” ( १।१।५२ ) here—making ऐस् an आदेश for the final letter of भिस । Thus राम+भिस =रामैः ।

मित— । “अनेकाल्शित्सर्वस्य” ( १।१।५५ ) इत्याव ऐस् इत्याख्य अनेकाल्त्वात् सर्वस्यैव भिस आदेशः । न तु “अलोन्वस्य” इति अन्यादेशः कल्पः ।

तदाह वृत्तौ—‘अनेकान्तत्वात् सर्वादेशः’ ॥ अत्र “बहुवचने भाल्येत्” ( ७।१।२०३ ) इति परिण एवेन विप्रतिषेधेपि ऐस् । अनवकाशत्वात् ऐस्भावस्य । एत्वस्य तु रामिभ्यः रामेषु इत्याद्यस्यवकाशः । एतेन ऐस् निताः । अतः परमपि एत्वं वाधित्वा ऐस्भावः भवत्येव ॥ राम+ए इति स्थिते—

२०४ । उर्थः ७९।१३॥

दी ।—अतोऽङ्गात् परस्य ‘ङे’ इत्यस्य यादेशः ‘स्यात्’ । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य छप्त्वात् “छपिच” ( २०२ ) इति दीर्घः ॥ “सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य” इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । “कृष्टाय क्रमणे” ( २६७० छत्तम् ) इत्यादिनिर्देशेन तस्याः अनित्यत्वज्ञापनात् ॥ रामाभ्याम् ।

य is the substitute for ‘ङे’ (4th case singular विभक्ति) coming after an अकारान्त अङ्ग (base). Thus राम+य=रामाय । Here यादेश is like that for which it is substituted i.e. it is like ङे—by the rule ‘स्थानिवत् आदेशोऽनलविधौ’ ( १।१।४६ ), then by the application of the rule “सुपिच” we get दीर्घ in रामाय ।

[ N. B.—Here य is the substitute for ङे which is a सुप्; so य also is treated as सुप्, and as it begins with य so we get दीर्घ here by the rule “सुपिच” । ]

Now there is the dictum that— an operation coming through connection with another does not destroy the connection-cause, i. e. an operation does not destroy the root-cause of the operation (i. e. a son does not kill his father, the root-cause)—which if applied here may do away with दीर्घ here in रामाय । For, य in place of ङे coming through connection with अदन्तल of राम here, should

not destroy the अदन्तत्व of राम here and yield रामाय with दीर्घ । But on this the answer is—that this dictum (परिभाषा) has no application here ; for Panini himself by using 'कष्टाय' in the Sutra "कष्टाय क्रमश्चे" indicates so. Now we have रामाभ्याम् for the dual as in 3rd case dual which see under "सुपिच" before.

नित । "डेः" इत्येकारान्तस्य षष्ठ्यकवचनम् । एवं च द्वतौ व्याख्यानं प्रवर्तते । "अतो भिस ऐस्" ( ७।१।८ ) इत्यतः 'अतः' इति पञ्चम्यन्तम् अनुवर्तते, ततः द्वतौ आह—अतोऽज्ञात् परस्य डे इत्यास्य इति ॥ "स्थानिवदादेशः अनल् विधौ" ( २।१।५६ ) इति 'डे' इति अलम् आश्रित्य यादेशः अपि डे-वत् । तत अस्य सुपि अन्तर्भावात् 'सुपत्वात्' अत्र "सुपिच" इति सूत्रप्रवृत्तिरस्ति । एवं रामाय ॥ ननु रामाय इत्यात्र डेस्थाने य-आदेशः रामशब्दस्य अदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तते । तत् कथं स ( पुत्रस्थानीयः ) य—आदेशः 'राम' इत्यास्य (पितृस्थानीयस्य) अदन्तत्वं व्याहृत्य 'रामाय' इति "सुपिच" इत्यनेन दीर्घम् जनयेत् ? तथा चात्र परिभाषा—"सन्निपातलक्षणाः" सन्निपातनिमित्तः "विधिः अनिमित्तं तद्विघातस्य" तं सन्निपातं विद्वन्तीति तद्विघातः ( कर्मस्थान् इति अण् ), तस्य सन्निपातविघातस्य न निमित्तं भवति इति ; अथात् उपजीवकम् उपजीव्यस्य विघातकं न भवति, अपिच पुत्रः पितुः घातको न भवति,—मानमेव स्यात् इति चेत् ? समाधानमाह—एषा परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते, यतः आचार्यः पाणिनिरेव 'कष्टाय क्रमश्चे' इति सूत्रे कष्टाय इति उदात्तकार । इति आचार्य एव कष्टाय इति अत्र "सुपिच" इत्यास्य प्रवर्तनेन दीर्घत्वम् विधाय अत्र परिभाषाप्रवृत्तेरनित्यात्वं ज्ञापयते ॥ राम+भ्यस् इति स्थिते—

२०५ । बहुवचने भल्येत् । ७।३।२०३ ॥

दी । भलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? रामः । रामस्य । भलि किम् ? रामाभ्याम् । सुपिकिम् ? कष्टाभ्याम् ॥ जरत्वम् ॥

## अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

एकार comes after an अकारान्त अङ्ग if a सुप् विभक्ति beginning with भल् (प्रत्याहार) follows and it if be in the बहुवचन as well. Thus राम+भास् becomes रामिभाः with एत्वं in the बहुवचन। Why do we say 'बहुवचने' in the Sutra? Otherwise in रामः (1st case singular) where विसर्ग (an अयोगवाह) coming after अकार and in place of a शस् letter i. e. सकार here, becoming भल् by स्थानिवत्, एत्वं will come in. The significance of taking बहुवचन is further illustrated by the example रामस्य; here स्य by स्थानिवद्भाव being a सुप् will give एत्वं, for स्य begins with a भल् letter, if we do not use बहुवचन in the sutra. Why say भलि in the sutra? Otherwise in रामाणाम् which ends in a बहुवचन सुप्, we will get एत्वं। Why use सुप् in the sutra? Thus we do not get एत्वं in पचध्वम्, for the बहुवचन affix ध्वम् here is not a सुप्। Now in fifth case singular राम+ङ्सि becoming राम+आत् by the rule no. 201, has scope for जश्त्वं at the end in रामाद्, by the rule—भलां जशोत्वे (८।२।३६)। And now we look forward—

मित। 'अतो दीर्घो यजि' इत्यतः 'अतः' 'इतानुवर्तते' 'सुप् च' इतानुवर्तन-  
घट्यन्ति ततः द्वौ आह—बहुवचने भलादौ सुप् परे अकारान्तस्य अङ्गस्य एकारादेशः  
स्यात्। ततः रामिभ्यः इति चतुर्थी-पचमीबहुवचने सिद्धम्। तत्र 'बहुवचने' ग्रहणम्  
किमर्थम्? अन्यथा रामः इत्याव अकारोपरि विसर्गस्य शस्स्थानत्वात् स्थानिवत्त्वेन  
भल्त्वात् सपत्वात् एत्वं स्यात्। बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनानन्तरमाह—'रामस्य'  
इत्याव 'स्य' इत्यास्य भल्त्वात् अस्मिन् परे एत्वे प्राप्ते बहुवचनग्रहणवलात् न भवेत्।  
तत्र भलि ग्रहणम् किमर्थम्? इत्याह—रामाणाम् इत्यावनुट्सहितस्य आसः  
अभल्त्वात् बहुवचनेपि न एत्वंम्। भल्ग्रहणादव सन्निपातपरिभाषापि न प्रवर्तते ॥ पुनः  
सूत्रे सुप्ग्रहणम् कथम् स्यात्? पचध्वम् इत्याव बहुवचने ध्वसि सतापि तस्य

अमुपवात् एत्वं यथा न स्यात् ॥ राम+ङसि इत्यत्र “टाङसि—” इत्यनेन राम+  
आत् इत्यत्र रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । ततश्च विकल्पमाह :—

२०६ । वावसाने । ८।५।५६ ॥

दी । अवसाने भूलां चरो वा स्युः । रामाद्—रामात् । द्वित्वरूप-  
चतुष्ठयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे “खरि च”  
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरतम्यात् स एव न तु तकारः ; अल्प-  
प्राण्यतया प्रयत्नमेदात् । अतएव “सः सि—” (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः  
आरभ्यते ॥

अल् letters at the end of a पद become optionally चर् letters  
i. e. generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first  
letter optionally comes in. Thus we get both रामात् by चर्त्व and  
रामाद् by जश्त्व । Then both ‘त्’ and ‘द्’ becoming optionally द्वित्व  
(reduplicated) by the rule “अनचिच” (८।४।४७) we altogether get  
four forms (e. g. रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्, :). For रामाभ्याम् and  
रामेभ्यः in fifth case, see ante rules 204 and 205. In षष्ठ्यैकवचन-  
we get रामस्य—ङस् being replaced by स् by rule no. 201. Now in  
रामस्य, सकार being doubled by the rule ‘अनचिच’, will not be  
replaced by the चर् letter तकार here by the rule ‘खरि च’ (sutra  
121) ; for of सकार आन्तरतम्यता (similarity) is with सकार only. तकार  
being अल्पप्राण्य and सकार being महाप्राण्य, they differ in उच्चारणस्थानप्रयत्न—  
the former having वास्यप्रयत्न and the letter आभ्यन्तरप्रयत्न (see स्थानप्रयत्न-  
विदेक ante). So one i. e. सकार can not be replaced by another  
i. e. तकार । This is why तकार has specially to be ordained in  
place of सकार in the rule “सः सि आर्धघातुके” (sutra 2,342 infra)

## अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

under the declension of the form वत्स्यति । If तकार in natural course is to come in place of सकार, then तकारविधान for सकार of the root वस would have been useless.

मित । “भला जशोने” इत्यतः “भलाम्” इत्यस्य “अभ्यासिचञ्” ( ८:४:५४ ) इत्यतः “चर्” इत्यस्य अनुवर्त्तनमस्ति, ततः वृत्तिः—“अवसाने भलाम्” इत्यादि ॥ “रामात्—रामाद्” इत्यत्र “अनचिच” ( ८:४:४७ ) इति तकारस्य, दकारस्य च पाक्षिके द्वित्वसिद्धिर्न रूपचतुष्टयम् स्यात् ॥ “रामाम्” इत्यादि रूपसिद्धिश्च पूर्व-सुक्तम् ॥ राम+ङस् इत्यत्र “टाङसि—” इत्यनेन राम+स्य=रामस्य इति ज्ञातम् ॥ रामस्य इत्यत्रापि “अनचिच” इत्यस्ति सकारस्य द्वित्वस्य अवकाशः । ततश्च सकारद्वित्वे सति पूर्वसकारस्य खरि परे “खरिच” इति चर्त्वे सत्यपि प्रयवान्तरतयात् स एव सकारः स्यात्, न तु दन्तासकारस्थाने चलने दन्तास्थानी तकारो भवेत् । यतः तकारः अल्पप्राणः सकारः महाप्राणः । एवं तयोः प्रयवभेदः अस्ति ; तकारः बाह्यप्रयवभाक् सकारश्च आन्तरिकः ॥ अतः सकारस्थाने चलने कुत्रापि तकारः न स्यात् इति स्पष्टम् । अतएव वस+स्यति=वत्स्यति इत्यत्र सकारस्थाने तकारं विधातुं “सः सि आधं धातुके” ( सूत्रम्—२३४२ ) इति तकारविधायकं सूत्रमेवावश्यते । यदि स्वतः एव चलने सकारस्थाने तकारः स्यात्, तदा तकारविधानम् व्यर्थं स्यात् । एवं अल्पप्राणतया प्रयवभेदात् स-स्थाने तकारः न स्यादेव ॥ राम+ओस् इति स्थिति—

२०७ । ओसि च । ७।३।१०४॥

दी । ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

An अकारान्त base ( अङ्ग ) takes एकार when ओस् follows. Thus राम+ओस्=रामि+ओस्=रामयोः (by sandhi).

मित । सुगमा ॥ राम+आम् इति अव सवर्णदीर्घं प्राप्ते विशेषमाह—

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७।१।५४ ॥

दी । ह्रस्वान्तात् नदन्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आम् नुडागमः स्यात् ।

अस्यत्वात् एवं यथा न स्यात् ॥ राम+ङसि इत्यत्र “टाङसि—” इत्यनेन राम+  
चात् इत्यत्र रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । ततश्च विकल्पमाह :-

२०६ । वावसाने । ८।५।५६॥

दी । अवसाने भूलां चरो वा स्युः । रामाद्—रामात् । द्वित्वेरूप-  
चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामेभ्यः । सस्य द्वित्वपक्षे “खरि च”  
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरतम्यात् स एव न तु तकारः ; अल्प-  
प्राप्तया प्रयत्नभेदात् । अतएव “सः सि—” (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः  
आरभ्यते ॥

भल् letters at the end of a पद become optionally चर् letters  
i. e. generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first  
letter optionally comes in. Thus we get both रामात् by चर्त्त्व and  
रामाद् by जश्त्व । Then both ‘त्’ and ‘द्’ becoming optionally द्वित्व  
(reduplicated) by the rule “अनचिच” (८।४।४७) we altogether get  
four forms (e. g. रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्). For रामाभ्याम् and  
रामेभ्यः in fifth case, see ante rules 204 and 205. In षष्ठेऽकवचन-  
we get रामस्य—ङम् being replaced by स्य by rule no. 201. Now in  
रामस्य, सकार being doubled by the rule ‘अनचिच’, will not be  
replaced by the चर् letter तकार here by the rule ‘खरि च’ (sutra  
121) ; for of सकार आन्तरतम्यता (similarity) is with सकार only. तकार  
being अल्पप्राण and सकार being महाप्राण, they differ in उच्चारणस्थानप्रयत्न—  
the former having वाह्यप्रयत्न and the letter आभ्यन्तरप्रयत्न (see स्थानप्रयत्न-  
बन्धेऽन्ते). So one i. e. सकार can not be replaced by another  
i. e. तकार । This is why तकार has specially to be ordained in  
place of सकार in the rule “सः सि आर्धधातुके” (sutra 2342 infra)

under the declension of the form वत्स्यति । If तकार in natural course is to come in place of सकार, then तकारविधान for सकार of the root वस् would have been useless.

मित । “भलां जशोते” इत्यतः “भलाम्” इत्यस्य “अभ्यासेचञ्” ( ८।४।५४ ) इत्यतः “चर्” इत्यस्य अनुवर्तनमस्ति, ततः वृत्तिः—“अवसाने भलाम्” इत्यादि ॥ “रामात्—रामाद्” इत्यत्र “अनचिच” ( ८।४।४७ ) इति तकारस्य, दकारस्य च पाक्षिके द्वित्वे सति रूपचतुष्टयम् स्यात् ॥ “रामान्याम्” इत्यादिरूपसिद्धिश्च पूर्व-सुक्तम् ॥ राम+ङस् इत्यत्र “टाङसि—” इत्यनेन राम+स्य=रामस्य इति ज्ञातम् ॥ रामस्य इत्यत्रापि “अनचिच” इत्यस्ति सकारस्य द्वित्वस्य अवकाशः । ततश्च सकारद्वित्वे सति पूर्वसकारस्य खरि परे “खरिच” इति चर्त्वे सत्यपि प्रयत्नान्तरतयात् स एव सकारः स्यात्, न तु दन्तासकारस्थाने चर्त्वेन दन्तास्थानी तकारो भवेत् । यतः तकारः अल्पप्राणः सकारः महाप्राणः । एवं तयोः प्रयत्नभेदः अस्ति ; तकारः बाह्यप्रयत्नभाक् सकारश्च आस्थान्तरः ॥ अतः सकारस्थाने चर्त्वेन कुत्रापि तकारः न स्यात् इति स्पष्टम् । अतएव वस+स्यति=वत्स्यति इत्यत्र सकारस्थाने तकारं विधातुं “सः सि आधं धातुके” ( सूत्रम्—२३४२ ) इति तकारविधायकं सूत्रमेवारभ्यते । यदि सतः एव चर्त्वेन सकारस्थाने तकारः स्यात्, तदा तकारविधानम् व्यर्थं स्यात् । एवं अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् स-स्थाने तकारः न स्यादेव ॥ राम+ओस् इति स्थिते—

२०७ । ओसि च । ७।३।१०४॥

दी । ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

An अकारान्त base ( अङ्ग ) takes एकार when ओस् follows. Thus राम+ओस्=रामि+ओस्=रामयोः (by sandhi).

मित । सुगमा ॥ राम+आम इति अत्र सवर्णदीर्घं प्राप्ते विशेषमाह—

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७।१।५४ ॥

दी । ह्रस्वान्तात् नदान्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आमो नुडागमः स्यात् ।



नुद् is the augment of आम् ( षष्ठी विभक्ति—बहुवचन ), if it comes after bases ending in short vowel, after bases technically known as नदी ( see the rule “यूस्त्राख्यौ नदी”—१।४।२ ) and if after आवन्त bases as well. Thus we get राम+नाम् and we look forward—

मित । अङ्गस्य नदीच आप् च इति समाहारद्वन्द्वः । अध्याहार्य—परशब्दयोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारी सर्वत्र अस्तीति । “आमि सर्वनामः सुट्” ( ७।१।२१ ) इत्यतः ‘आमि’ इत्यनुवर्तते, तच्च षष्ठान्तं भवति । अतश्च वृत्तिः—अस्त्रान्तात् नद्यन्तात् आवन्तात् चाङ्गात् परस्य आमः नुडागमः स्यात् इति । “नदी” इत्यनेन “यूस्त्राख्यौ नदी” इति ( १।४।२ ) सूत्रोक्ता नदीसंज्ञकाः शब्दाः गृह्यन्ते । आमश्च षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते, भाष्ये तथा उक्तत्वात् । नुदो टित्वात् “अद्यन्तौ टकितौ” इति अद्यावयवत्वम् अन्त्येव इति राम+न्+आम्=राम+नाम् इति स्थिते आह—

२०६ । नामि । ६।४।३॥

दी । नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामोनाम् ।

An अजन्त base takes दीर्घ when नाम् ( षष्ठी बहुवचन विभक्ति ) i. e. prefixed with the augment नुद्, follows. Kasika also says—“नामि इत्येतत् षष्ठीबहुवचनम् आगतनुटकं गृह्यते” Thus राम+नाम्=रामोनाम् । Here the cerebral ण is by the rules “रषाभ्यां नोष्ठाः समानपदे” and “अट्कुप्प्राङ्नुम् व्यवायिपि” ।

मित । “ट्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोष्ठाः” इत्यतः दीर्घानुवृत्तिरस्ति । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारोपि अन्त्येव । नामि इति षष्ठीबहुवचनम् गृह्यते । सर्वमेतत् वृत्तौ स्पष्टम् ॥ दीर्घं वृत्ते रामोनाम् । “रषाभ्याम्” इति “अट्कुप्प्राङ्” इत्यनेन अवयवत्वम् ।

दी । “सुपिच” ( ७।३।१०२ ) इति दीर्घः यद्यपि परस्यथापीह न प्रवर्तते, सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषावाच्यते ॥

Now the question arises that the rule “सुपिच” ( ७।३।१०२ ), being later in order of Panini than the present rule i. e., “नामि” ( ६।४।३ ), the former should supercede the latter and be applied here. Then why do you make दीर्घं in रामाणाम् by “नामि” ? The answer to this is : —that नुट् here comes in connection with ऋस्व in राम and by the maxim “सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य” ( ante ), this ऋस्व must not be destroyed ; so “सुपिच” can not apply ( doing away with ऋस्व here ), being in evident contradiction to this present सन्निपात maxim. If it again be argued that दीर्घं by the rule “नामि” will also then militate against this सन्निपात परिभाषा—ऋस्वत्व the cause of नुट् being evidently destroyed by दीर्घविधि. then we are to say that the very beginning of the sutra “नामि” suggests that in the case of “नामि”, सन्निपातपरिभाषा has no application at all—it being already barred by “नामि” ।

मित । ननु “सुपिच” ( ७।३।१०२ ) इति सूत्रं “नामि” ( ६।४।३ ) इत्यस्यात् परं सत् अपवादभूतम् एव । ततः “सुपिच” इत्यनेनैव “रामाणाम्” इत्यत्र कथं न दीर्घः स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायां आह—“सुपिच” इति सूत्रं यद्यपि परं तथादीर्घं न प्रवर्तते । किमर्थम् न प्रवर्तते ? तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । एवम्—‘रामाणाम्’ इत्यत्र ‘राम’ इति ऋस्वान्तं सन्निपातम् आश्रित्य प्रवृत्तस्य नुट् विधिः “सुपिच” इति ऋस्वविधातकः दीर्घः न सम्भवेत् । अतः परोपि “सुपिच” इति नात्र प्रवर्तते ॥ ननु “नामि” इति दीर्घं सति अपि सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् इत्यपि अत्र प्रवृत्तिर्मास्तु इति चेत् । न । तदा “नामि” इति सूत्रारम्भः एव व्यर्थः निरवकाशश्च स्यात् । ततश्च “निरवकाशो विधिरपवादः” इति न्यायेन “नामि” इति सूत्रं हि सन्निपातपरिभाषां बाधेत । अतः आह “नामि इत्यारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते” इति । नामि परे रामाणाम् इत्यादौ दीर्घप्रवृत्तये सन्निपातपरिभाषां बाधितुं

“नामि” इति दीर्घारम्भः—इति फलिताशेषः ॥ राम + डि = राम + इ (ङकारस्य इत्वात्)  
इति स्थिते “आद्युष्मः” इति रामे इति जातम् ततः आह—

दी । रामे । रामयोः । छपि ( i. e. सप्तमी बहुवचने ) एत्वेकृतेः  
[ “बहुवचने भलि एत्” इति छपि एत्वम् ]

[ रा + सु इति स्थिते षत्वं समग्रं धितुमाह— ] \*

२१० । अपदान्तस्य मुद्धण्यः । ८।३।५५।

दी । आपादसमाप्तेः अधिकारोयम् ।

This is an अधिकार सूत्र । It goes up to the end of the 3rd pada in the last अध्याय of Panini.

२११ । इण्कोः । ८।३।५६॥

दी । इत्यधिकृत्य ।

That is read the following rule in conjunction with the rule  
“इण्कोः”

मित । इन् च कुय इति समाहारइत्थः । एकवचनमार्थम् ‘इण्’ इति पर-  
स्कारिण प्रत्याहारः । कुः इति कवर्गः गृह्यते ॥ “इण्कोः” इति सूत्रस्य परतः  
असूत्रत्वे आह—

२१२ । आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५६॥

दी । “सहेः साढः सः” ( सूत्रम् ३३५ ) इति सूत्रात् ‘सः’ इति षष्ठान्तं  
पदमनुवर्तते । इण् कवर्गाम्यां परस्य अपदान्तस्य आदेशः प्रत्ययावयवश्च  
यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः ।  
रामेषु— । इण्कोः किम् ? रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् ? छपिः—  
छपिसौ—छपिसः । अपदान्तस्य किम् ? हरिस्तत्र ॥ एवं कृष्ण-  
मुकुन्दादयः ॥

## अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

Here the वृहत्तन् word 'सः' comes down from the sutra "सहः साङः सः" ( for which see sutra 335 ). Now the सकार in an आदेश or a प्रत्यय but not final in a पद, becomes cerebral ( i. e. घ ) if coming after vowels except अ and आ or after कवर्गे ~~कवर्गे~~. Of the several cerebrals ( i. e. क, टवर्गे, घ ) घ only comes for सकार, for both have similarity of उच्चारण प्रयत्न, i. e. both have विवृतल an आभ्यन्तर-प्रयत्न and अघोषल a बाह्यप्रयत्न । Thus we get रामिषु with cerebral. Why do we say इष्कोः in the sutra ! Witness रामस्व where स coming after अकार does not become cerebral. Why do we say आदेशप्रत्यययोः in the sutra ? Witness सुपीः सुपिसौ ( 1st singular and dual of the base सुपिस् derived from सु + पिस् गतौ + क्तिप् ) where स being धातुसकार not being of आदेश ( of augment ? ) or of प्रत्यय ( of affixes ), does not become cerebral. Why again do we say 'अपदान्तस्य' in the sutra ? Witness the example हरिस्तत् where स being at the end of the word ( पद ) हरि, does not become cerebral though after इकार here. The bases कृष्ण, मुकुन्द etc. are also similarly declined as the base राम ।

मित— । एकपि षष्ठी विषयभेदात् मित्येति प्रत्ययविषये सा अवयवार्थिका एव । तथा च वृहत्तौ—'प्रत्ययावयवश्च यः सकारः' इति । सर्वमेतत् मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ऋट्टुरषाणां मूर्ध्नि खानां मध्ये विवृतस्य आभ्यन्तरयत्नवतः, अघोषस्य बाह्य-यत्नवतश्च सकारस्य तादृश एव प्रकारः स्यात् । आन्तरतम्यात् ॥ एवं रामिषु इति सिद्धम् ॥ स्वे इष्कोः ग्रहणात् 'रामस्व' इत्यत्र अकारात् परस्य सस्य न प्रकारः ॥ सुष्टु पिसयति पिसतिवा इति सु + पिस् + क्तिप् = सुपिस् । अत्र सकारः धातुगत एव न आदेशप्रत्ययस्यः । अतः सुपिसौ इत्यादौ सकारस्य आदेशप्रत्ययस्थलाभावात् न मूर्ध्नि न्यः । अतश्च सूत्रे "आदेशप्रत्यययोः" इति उक्तम् ॥ एवम् 'अपदान्तस्य' ग्रहणात्

‘हरिश्च’ इत्यव सकारस्य पदान्तत्वात् न षकारः एव ॥ कृष्ण-मुकुन्द-पदसंज्ञानां  
पुंलिङ्गस्यैव रूपं स्यात् ॥

२१३। सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

दी—। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापि  
इयं संज्ञा : ‘इह च’ ( सूत्र २२४ ) इति ( निषेधात् ) ज्ञापकात् । तेन ‘परम-  
सर्वत्र’ इति तूल् । ‘परमभवकान्’ इत्यत्राकच सिध्यति ।

Some particular words (to be enumerated below) beginning with the word सर्व are technically known as सर्वनाम । This सर्वनाम संज्ञा is also of words ending in words of the सर्वादि class. This is clearly suggested in the sutra “इह च” ( sutra २२४ ) where by denying सर्वनामसंज्ञा in इहान्त सर्वनाम words, it is proved that सर्वनाम words at the end of इह compounds also take सर्वनाम संज्ञा—thus implying तदन्तविधि here. Hence in परमसर्वत्र we get अकच् by तदन्त-विधि । Similarly we get अकच् in परमभवकान् by तदन्तविधि ॥ For परमभवत् ends in सर्वनाम word भवत्—the rule for अकच् being “अव्ययसर्वनामाम् अकच् प्राक्टेः” ।

[ N. B.—Declension of सर्वादि words is like राम, only differences will be enumerated here. ]

मित—। ‘सर्वः’ सर्व शब्दः ‘आदिः’ प्रथमः येषां तानि सर्वादीनि सर्वादिशब्द-  
स्वरूपाणि इत्यर्थः—तथा चावहृत्तिः ‘सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि’ । “स्वं रूपं शब्दस्य  
अशब्दसंज्ञा” ( १।१।६८ ) इत्यनेनापि शब्दस्य स्वं रूपमेव गृह्यते । तेन सर्वस्यैव  
सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलादीनाम् अपि इत्यलं विस्तरः ॥ “न बहुव्रीहौ”  
( सूत्र २२२ ) “इह च” ( सूत्र २२४ ) इत्यादीं सर्वनामसंज्ञानिषेधात् ज्ञायते यत्  
इहान्तानाम् सर्वादिशब्दानामपि सर्वनामता अस्तीति । एतच्चात तदन्तविधिः

ज्ञायते ॥ तेन सप्तम्यन्तात् सर्वनाम्नो विधीयमानः तल् स्वनामान्तस्यापि भवेत्, एवं 'परमसर्व' इति तल् स्यादेव । तथा "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राकट्यः" इति विधीयमानः अकच् सर्वादिशब्दान्तस्यापि भवेत् । अतद्वक्तुम् 'परमभवकान्' इति । एवं तत्सिद्धादिष्वपि तदन्तविधिना सर्वनामान्तानां विधिरिति ॥ सर्वशब्दरूपं रानवत् । किन्तु यत्र विशेषो वर्तते तदेव लक्षणीकृत्य सूत्रयति—

२१४ । जशः शी । ७।१।१७॥

दी— । अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः ।

जस् ( 1st case plural ) is replaced by शी after अकारान्त सर्वनाम words. As शी consists of more than one letter, so it is ordered in place of all the letters of जस् । Thus सर्व + जस् = सर्व + शी = सर्व + ई ( शकारस्य इत्वात् ) ।

मित— । "अतो भिस ऐस्" इत्यतः 'अतः' इत्यनुवर्तौ, "सर्वनाम्नः स्मै" ( सूत्र २१५ ) इत्यतश्च 'सर्वनाम्नः' इत्यनुवर्तनात् ऋतौ आह— "अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य" इत्यादि । 'शी' इत्यस्य अनेकाल्त्वात् 'जस्' इत्यस्य सर्वस्यैवादेशः स्यात् ॥

दी— । न च "अवयवस्तु अभावतः" ( सूत्र २३४ ) इत्यादाविव "नानुवन्धकृतमनेकाल्त्वम्" इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात् प्राक् इत्पञ्चाया एव अभावात् । सर्वम् ॥

There is the maxim "नानुवन्धकृतमनेकाल्त्वम्" i. e., अनेकाल्त्वम् ( ? "many letteredness" ) is not to be counted along with the eliding letter ( अनुवन्ध ) ; then in शी there is no अनेकाल्त्वम् the इत् letter श being excluded from counting. Thus there being no अनेकाल्त्वम् in शी, how can there be सर्वादेश here by the rule "अनेकाल् शित्सव स्व" ( १।१।१५ ) ? just as, in the rule "अवयवस्तु—" ( sutra 334 ),

चकार being इत् in ट, there is no अनेकाल्त्व and so no सर्वादेश, but अन्त्यादेश only by the rule “अलोन्त्यास्” (१।१।५२). To this the answer is that—the question of इत् here by the rule “लशक्तद्धिते” (१।३।८—sutra १७५) does not arise at all in connection with सर्वादेश by the rule “अनेकाल्शित्—” (१।१।५४), the former rule here being later in the order of अष्टाध्यायी of Panini than the latter one. Thus we have first सर्वादेश and then इत् । So the परिभाषा—“नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” has no application here and we have first सर्वादेश । Thus सर्व + ई = सर्वे by “आदगुणः” ।

मित—। ननु अत्र ‘शी’ इत्यस्य जसःस्थाने सर्वादेशविषये “नानुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वम्” इति परिभाषा परिपस्थितौ एव । “अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् सर्वादेशनिमित्तं न भवति” इति हि तदर्थः । एवं ‘शी’ इत्यत्र “लशक्तद्धिते” (१।३।८) इति शकारस्य इत्संज्ञकत्वात् तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् नास्त्येव । तत् सर्वादेशः अपि न स्यात् । अतएव च “अर्वाणः ट—” (सूत्र ३३४) इत्यत्र ‘ट’ इत्यस्य ऋकारमितमादाय अनेकाल्त्वं न, ततः एकात्त्वात् “अलोन्त्यास्” (१।१।५२) इति ‘ट’ इत्यस्य अन्त्यादेश एव । अत्रापि तादृशी एव व्यवस्था कथं न स्यात् इत्यवोत्तरमाह—अष्टाध्यायां सर्वादेशसूत्रम् (१।१।५५ द्रष्टव्यम्) पूर्वं “लशक्तद्धिते” (१।३।८) इति इत्विधायकं सूत्रं च परमेव । ततः सर्वादेशः प्राक् भवति, ततश्च इत् । एवं सर्वादेशकाले इत्संज्ञायामसत्याम् “नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” इति परिभाषायाः प्रवर्तिनं स्यात् ॥ सर्व + जस् = सर्व + शी (सर्वादेशत्वात्) = सर्व + ई (शकारस्य इत्वात्) = सर्वे ( “आदगुणः” इत्यनेन ) ॥ सर्वं शब्दस्य चतुर्थोक्तवचने “केयः” इति यकारे प्राप्ते आह—

२१५। सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४४

दी—। अतः सर्वनाम्नः ‘डे’ इत्यस्य ‘स्मै’ स्यात् । सर्वस्मै ।

स्मै comes in place of ‘डे’ after अकारान्त सर्वनाम words.

मित— । सुगमा— ॥ सर्वनाम् इति पञ्चमी । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूतवत् ॥  
सर्वशब्दात् पञ्चमेकवचने “टाडसिनसाम्—” इति ‘आत्’ इति प्राप्ते—

२१५ । डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७।१।१५॥

आत् and स्मिन् respectively come for डसि and डि after अकारान्त  
सर्वनाम bases. Thus सर्व + डसि = सर्व + आत् = सर्व आत् ।

मित— । पञ्चमीसप्तम्येकवचने यथाक्रमं ‘आत्’ ‘स्मिन्’ च भवतः ॥ सर्व—  
आम् इत्यत्र “ऋस्वनद्यापोनुट्” इति नुटिप्राप्ते आह—

२१७ । आसि सर्वनाम्नः सुट् । ७।१।५२॥

दी । अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नः विहितस्य आमः सुडागमः  
स्यात् । एत्ववत्त्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामरत् । एवं विश्वा-  
दयोऽप्यदन्ताः ॥

सुट् is the augment of आम् ( i. e. 6th case plural ) that is  
enjoined after a सर्वनाम word ending in अवर्ण । Thus सर्व + आम् =  
सर्वस्य + आम् = सर्वेषाम् । Here in सर्वेषाम्, एत्व comes by the rule “बहु-  
वचने भव्यत्” ( ante ), and then we have षत्व here by the rule  
“आदेशप्रत्यययोः” ( ante ), स of सुट् being of an आदेश ( augment )  
here. In seventh singular we get सर्व + डि = सर्व + स्मिन् ( see  
rule 215 above ) = सर्वस्मिन् । Other forms of सर्व are like those of  
राम । Similarly other अदन्त सर्वनाम words like विश्व etc, are  
declined like सर्व ।

मित— । “आत्जसेरसुक्” ( ७।१।५० ) इत्यतः ‘आत्’ इति अनुवर्तते ।  
ततश्च ‘अवर्णात् सर्वनाम्नः विहितस्य आमः सुडागमोभवति’ इत्यर्थः सम्पद्यते ॥  
‘सर्वेषाम्’ इत्यत्र “बहुवचने भव्यत्” इति सूत्रेण एत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति



सर्वं च वाच्यम् ॥ सर्वं नङि इति सिनादेशे सति सर्वं सिन् ॥ अधुना सर्वनामशब्दानां परिसंख्यानं क्रियते—

दी—। सर्वाद्यश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय इतर इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । “पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराशिर्व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्” (सूत्र २१५), “स्वम-  
ज्जातिधनाख्यायाम्” (सूत्र २१६), “अन्तरं वह्न्यो गोपसंख्यानयोः” (सूत्र २२०) । यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अरूपद् भवतु किम् इति ॥ तत्र उभयशब्दो द्वित्वावशिष्टस्य वाचकः ; अतएव नित्यं द्विवचनान्तः ; तस्येह पाठस्तु ‘उभकौ’ इत्यकजर्थः ; न च कप्रत्ययेन इष्टासिद्धिः ; द्विवचनपरत्वाभावेन उभयतः ‘उभयत्र’ इत्यादीविंव अथच् प्रासङ्गात् ; तदुक्तम् (वार्त्तिककृता) “उभयोऽन्यत्र” (वार्त्तिक २३२)—‘अन्यत्र’ इति द्विवचनपरत्वाभाव । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति इति कैयटः, अस्ति इति हरदत्तः । तस्मात् (?) उभयशब्दात् जसि अयजा-  
देशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-प्रत्ययान्ततया “प्रथमचरम्—” (सूत्र २२६) इति विकल्पेप्राप्ते विभक्ति निरपेक्षत्वेन अत्तरङ्गत्वात् नित्यैव संज्ञा भवति, उभये इतर उतमौ प्रत्ययौ, ‘प्रत्ययग्रहणे तन्ताग्रह्याः’ (?) इति । यद्यपि “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति”, “सुप्तिङन्तम्” इति ज्ञापकात् ; तथा गीहतदन्तग्रहणम् ; केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दौ अचुत्पन्नौ स्वभावात् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते ; तत्र अन्यतमशब्दस्य गणो पाठाभावात् न संज्ञा । ‘त्व त्व’ इति द्वाक्यदन्तौ अन्यपर्यायौ ; ‘एकः उदात्तः अपरोऽनुदात्तः’ इत्येके ; ‘एकस्तान्तः’ इत्यपरे । नेम इत्यर्थः । समः सर्वपर्यायः ; तुल्य पर्यायान्तु नेह गृह्यते, ‘यथासंख्यमनुदेशः समानाम्’ (सूत्र १२५), इति ज्ञापकात् । “अन्तरं वह्न्यो ग—” इति गणसूत्रे ‘अपुरि’ इति वक्तव्यम् ; अन्तरायाम् पुरि ।

सित—। अन्यतरान्यतमशब्दै अव्यत्यन्त्रौ संभावात् द्विवहविषये वृत्तते इति  
 द्वेक्षितः कैयटोपेष्टम् । “व्यत्यन्त्रौ” इति शाकटायनः । आये, अग्रहणात् इतर-  
 स्मिन् नियमात् अनातमशब्दव्यावृत्तिः ॥ “पूर्वापरावर” इत्यादि अष्टाध्यायीपठित-  
 मपि गणपरिसंख्यानाथं पठ्यते । व्याख्यानं तु २१८—२० स्वादौ द्रष्टव्यम् ॥  
 ‘भवतु’ इत्यनेन युष्मदर्थकः भवच्छब्दश्च गृह्यते ; शब्दानुनिवारणार्थं भवतु इति सानुबन्धः  
 पाठः । भवदीयः भवाद्दृशः इति सिद्धार्थम् पाठफलम् ॥ “तस्येह पाठस्तु” इत्यादि ।  
 उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः—“अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टः” इति—अकजर्थः  
 ‘उभकौ’ यथा स्यात् । ननु उभशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्ययेपि ‘उभकौ’ इति इष्टसिद्धिः  
 स्यात्, इत्याशङ्क्य आह—द्विवचनपरत्वाभावे तु उभशब्दात् नित्यम् अयच् उक्तः,  
 तथा च सूत्रम् “उमादुदात्तो नित्यम्” (६।१।४४) इति । एवं च कप्रत्यये सति  
 अयचि “उभयकौ” स्यात्, “उभयतः उभयव” इत्यादौ अयचि यथा । ततश्च  
 कप्रत्ययेन न इष्टसिद्धिः स्यात् । अतः अकजर्थः सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठः कार्यः ;  
 तथा च वालसनोरसा “अकचि सति तन्मध्यपतितः तद्ग्रहणेन गृह्यते” इति  
 न्यायेन उभशब्देन उभकशब्दोपि गृह्यते । तस्य च उभक औ इत्यस्यां दशायां  
 द्विवचनपरत्वात् अयच् प्रत्ययो न भवति । इष्टसिद्धिश्च ‘उभकौ’ इति स्यात् ।  
 वार्त्तिककृतापि उक्तम् “उभयोन्नाव” । तस्यायमर्थः—द्विवचने सति अयचप्रत्ययो  
 न स्यात् । एतदभिप्रेत्य आह—“अनाव इति द्विवचनपरत्वाभावे” ॥ तस्मादिति ।  
 ‘तस्मात्’ उभशब्दो जसि सति “प्रथमचरम—” (सूत्र २२६) इत्यनेन सर्वनाम-  
 संज्ञायाः विकल्पे प्राप्ते, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेन च सर्वनामसंज्ञायाः  
 नित्यत्वे सति समाधानमाह—“विभक्तिनिरपेक्षत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च नित्या संज्ञा” ।  
 “प्रथमचरम—” इति तु जसपेक्षः विधिः, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यत्र च  
 तन्निरपेक्षः विधिः । अतश्च सर्वनामसंज्ञा अनिरपेक्षा सती अन्तरङ्गमेव । अल्पा-  
 पेक्षत्वादपि अन्तरङ्गम् । ततः “वहिरङ्गात् अन्तरङ्गो वलीयान्” इति न्यायेन  
 “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेनैव अन्तरङ्गत्वात् सर्वनामसंज्ञा नित्या स्यात् ।  
 ततश्च उभये इत्येव रूपसिद्धिः । ‘अयजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप् प्रत्ययान्ततया’

इति इत्तौ कथमुक्तम् ? इत्याह—“प्रथमचरम्—” इति सूत्रे ‘तय’ शब्देन ‘तयप्’-  
प्रत्ययान्तो गृह्यते । उभयशब्दस्य तु “उभाटुदात्तो नित्यम्” इति अयच् विहितः ।  
तत् कथमस्य “प्रथमचरम्” इति सूत्रेण जसि विकल्पा सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता ? इत्याह—  
“संख्याया अवयवे तयप्” इति उक्त्वा “उभाटुदात्तो नित्यम्” इति अयच् उक्तः ।  
न च अयच् स्थानिवत्त्वेन तयप् एव ( इति ‘अयचो स्थानिवत्त्वमाविशत्य तयप् तुल्यतया  
अयजन्त उभयशब्दः अपि तयप् प्रत्ययान्ततया ‘तय’ इत्यनेन गृह्यते ) । अतः अस्य  
“प्रथमचरम्—” इति सूत्रेण विकल्पः प्राप्तः । एवं सर्वनामसंज्ञायाः विकल्पे सति  
नित्यत्वम् समाहितम् “विभक्तिं निरपेक्षत्वात्” इत्याद्येन ॥ सर्वमनघत् सुगमम् ॥  
‘अपुरि’ इत्यनेन ‘पुरि’ विषये अन्तरशब्दस्य सर्वनामता निषिद्धा । तेन अनन्तरायां  
पुरि न तु अन्तरस्याम् पुरि इति ॥ अधुना सर्वादिगणानां परिसंख्यानं कृत्वा तेषां  
केषाञ्चित् विशेषं समर्थयितुम् उपन्यास्यति सूत्रम्—

२१८ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

१।१।३४ ॥

दी— । एतेषां व्यवस्थायाम् असंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्  
सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे—पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-  
वधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायाम् किम् ? दक्षिणाः गाथकाः—कुशला  
इत्यर्थः । असंज्ञायाम् किम् ? उत्तराः कुरवः ।

The seven words beginning with पूर्व etc, become सर्वनाम owing  
to their inclusion in the सर्वादिगण in the sense of some ‘limitation’  
and not signifying designation ; but this सर्वनामसंज्ञा of these  
seven words is optional in the case of जस्, i. e., first plural.  
Thus we get पूर्व when treated as सर्वनाम in जस्, and पूर्वाः when  
not treated as सर्वनाम in जस् ( see ante under सर्वे and रामाः ) ।  
‘व्यवस्था’ means “certainty of limitation denoted by the meaning

of the word “पूर्व etc.” Why do we say ‘व्यवस्थायाम्’ ? Witness the example दक्षिणाः गायकाः ( expert weavers of garland ) when दक्षिण meaning कुशल does not denote limitation, so can not take सर्वनामता in जस् । Why again do we say “असंज्ञायाम्” ? Witness उत्तराः कुरवः ( meaning उत्तरकुल race— ) where उत्तर signifying a संज्ञा is not a सर्वनाम in जस् ।

मित— । “विभाषाजसि” ( १।१।३२ ) इति सर्वमनुवर्तते । “मवादीनि सर्वनामानि” ( १।१।३३ ) इत्यस्मात् ‘सर्वनामानि’ इति च वर्तते : तथा च इति—  
“एतेषां पूर्वादिसप्तशब्दानाम् ‘व्यवस्थायाम्’ दिग्वचनार्थे” इति फलितम् ‘असंज्ञायाम्’ सर्वनामसंज्ञा—जसि वा स्यात् ॥ स्वाभिधेयापेक्षेति । ‘स्वस्य’ पूर्वादिशब्दस्य ‘अभिधेय’ वाच्यं तेन ‘अपेक्षः’ अपेक्ष्यमाणः ‘अवधेर्नियमः’ व्यवस्थाशब्देन विवक्षितः । ततश्च नियमेन अवधिसापेक्षे वर्तमानता द्योत्यते । एवं व्यवस्थायाम् दिशि वर्तमानायाम् इति च फलितम् ॥ स्वाभिधेयापेक्षोवधिनियमो व्यवस्था इति पाठेति—स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयमपेक्षते इति स्वाभिधेयापेक्षः इति णः । पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयेन अपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः इत्यर्थः ॥ ‘दक्षिणा गायकाः’ इत्यत्र दक्षिणशब्दस्य कुशलार्थत्वे अव्यवस्थायत्वात् न सर्वनामता । एवं ‘उत्तराः कुरवः’ इत्यत्र च उत्तरशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामता । कथं “दिशः संपद्रीभव दक्षिणस्याः” ? सूत्रे ‘असंज्ञायाम्’ इत्युक्त्वात् । आधुनिकसङ्केतः अत्र संज्ञात्वेन गृह्यते । दिक्षु तु चिरन्तनः सङ्केतः । अतो न प्रतिषेधः । उत्तराः कुरवः इत्याधुनिकः सङ्केतः, तेन संज्ञात्वात् प्रतिषेधः ॥

२१६ । स्वमञ्जातिधनाख्यायाम् । १।१।३५ ॥

दी— । ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे—स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मानः इति वा ।  
नाभिधेयवाचिनस्तन्मन्वाः : जातयोऽर्थो वा ।

The word स्व denoting something other than ज्ञाति (kindred) and धन (wealth) becomes सर्वनाम, being so mentioned in the सर्वोदिगश्च ; and it is optionally so (i. e., सर्वनाम) in जस् (i. e., first case plural). Thus स्वे and स्वाः meaning "own" or "self". But while meaning ज्ञाति वा धन, its form in जस् is स्वाः only.

मित—। “विभाषा जसि” इति “सर्वनामानि” इति च अनुवृत्तम् इति पूर्वसुतं द्रष्टव्यम् । स्वशब्दस्य अर्थाय अक्षरे यथा—“स्वोज्ञातौ आत्मनि, स्वं विष्वक्मीये स्वोऽस्त्रियाम् धने” । तत्र ज्ञाति इति-अर्थे धनार्थे च विद्यमानस्य स्वशब्दस्य सर्वनामता नास्तीति इति फलितार्थः । अन्यत्र अस्य सर्वनामता स्यादेव । तच्च जसि विकल्पिता इति ॥ नूनं आख्यायहणम् किम् ? “स्वमज्ञातिधने” इत्यादि ज्ञातिधनयोरपि आत्मীয়त्वं पुनरुक्त्य प्रवृत्त्या सर्वनामता प्रसज्यते, तत्तु नेष्यते । आख्यायहणेन आत्मীয়स्यापि ज्ञाति-त्वेन धनत्वेन वा विचक्षायां सर्वनामता न भवति ।

२२० । अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६ ॥

दी—। बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे—अन्तराः वा गृहाः ; बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा हाटकाः : परिधानीया इत्यर्थः ।

The सर्वनामता of the word अन्तर while denoting ‘बाह्य’ (outward) or परिधानीय (wearing, ) becomes optional in जस् &c. Thus अन्तरा or अन्तरे गृहाः=बाह्याः गृहाः ।

मित—। वहिः अनावृतस्थानम् । तेन योगः सम्बन्धः यस्य स वहिर्योगः, बाह्य इत्यर्थः । उपसंस्क्रीयते परिधीयते इति उपसंव्यानम् वस्त्रमित्यर्थः । वहिर्योगस्य उपसंव्यानश्च । इहः । तयोः । एतदर्थयोः विद्यमानयोः अन्तरशब्दस्य सर्वनामता जसि वा स्यात् इति फलितम् ।

## अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

२२१ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६ ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा सः । पूर्वस्मात्—  
पूर्वात् । पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ एकशब्दः  
संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ।

स्मात् and स्मिन् are optionally ordered in place of ङसि and ङि respectively of the seven words पूर्व etc. ( see sutra 218 ), of स्व and of अन्तर ( see sutras 219—20 ), altogether of these nine words. Thus the words पर अपर are similarly declined. The rest विभक्तिस are as in the case of सर्व । The word एक is always singular while it is a numeral meaning 'one' ।

नित— । “ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ” ( ७।१।१५ ) इति अवानुवर्तते । तथा च वृत्तिः—“एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात् स्मिनौ वा सः” ॥ अनात् मुगसम् । एक-  
शब्दस्य संख्यापरत्वे एकवचनत्वं नित्यम् । अन्यार्थद्विवचने भवतः एव । तथा—  
एकैवदन्ति, केचिदन्ति इत्यर्थः ॥

२२२ । न बहुव्रीहौ । १।१।२६ ॥

दी— । बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता  
यस्य सः त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य सः मत्कपितृकः । इह  
समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा  
लौकिकविग्रहवाक्ये इव तत्राप्येकत्वं प्रवर्तते ; स च समासेपि श्रूयते ।  
'अतिक्रान्तो भवन्तम् अतिभवकान्' इतिवत् ॥ भाष्यकारस्तु 'त्वत्कपितृकः'  
'मत्कपितृकः' इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वा एतत् सूत्रं प्रत्याचख्यौ ।  
यथोच्चारं मुनीनाम् प्रामाण्यम् ॥

Words like सर्व etc, of the सर्वादि list, do not become सर्वनाम  
when we have a mind to make a बहुव्रीहि of सर्वादि words. Thus

सर्वनामता of सर्वादि words is prohibited in the अलौकिकवियहवाक्य only of a बहुव्रीहि समास as—युष्मद् स् पितृस् ; अस्मद् स् पितृस् ।

This अलौकिकवियहवाक्य is not generally eligible for use. But still सर्वनामसंज्ञा of सर्वनाम words in बहुव्रीहि s barred only in this अलौकिकवियहवाक्य, and not in लौकिकवियहवाक्य as त्वकं पिता यस्य सः त्वत्कपिटकः । In त्वकं पिता यस्य we have अकच् in त्वम् by the rule “अन्य सर्वनामासकच् प्रक् टे:”, but in the final बहुव्रीहि we have त्वत्कपिटकः with क after युष्मद् ( त्वत् and मत् being ordered in place of युष्मद् and अस्मद् by the rule “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” ), for this sutra prohibits सर्वनामता in the बहुव्रीहिसमास and so अकच् can not come in. Similarly interpret the instance मत्कपिटकः here. That the prohibition here in this sutra is in अलौकिकवियहवाक्य, i. e., when the process of बहुव्रीहि is being made, i. e., when even there is no समास—making, is known thus. For otherwise अकच् would have come in, in the final बहुव्रीहि, as it is heard in the लौकिकवियहवाक्य in the words त्वकम् and अहकम् in the above instances. In अहकं पिता यस्य etc, अकच् is heard in लौकिकवियहवाक्य, but not in the final बहुव्रीहि समास, where we see “क” only. This suggests that prohibition is in the case of प्रक्रियावाक्य i. e., in अलौकिकवियहवाक्य । Neither can it be said that prohibition in अलौकिकवाक्य is superfluous for it is प्रयोगानर्ह ; for the maxim is—that अकच् in the अलौकिकवाक्य should be heard in समास also, as in the case of “अतिक्रान्ती भवकान्तम्, अभिभवकान्—” where अकच् heard in प्रक्रियावाक्य is also seen in तत्पुरुष समास । भाष्यकार however supports the usages त्वत्कपिटकः मत्कपिटकः with अकच् both in प्रक्रियावाक्य

& in final समास । Thus he discards the sutra “न बहुव्रीहौ” । If the question arises—whose authority are we to respect here ? Then the solution is that of the three sages connected with पाणिनि-व्याकरण e. g. सूत्रकार, वार्त्तिककार and भाष्यकार—superiority will go according to posteriority in time e. g., वार्त्तिककार is more respected than सूत्रकार and भाष्यकार is more respected than both his prior sages. So follow भाष्यकार here and reject the sutra “न बहुव्रीहौ” । For reasons of भाष्यकार herewe look forward—

मित— । सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् बहुव्रीहेरपि सर्वा-  
द्यन्तस्य संज्ञा स्यात् इति तत्प्रतिषेधः आरभ्यते—बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि  
सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । ततः ‘त्वत्कपिटकं मत्कपिटकं’ इत्यत्र बहुव्रीहौ  
सर्वनामसंज्ञानिषेधात् तदाश्रितः अकञ्चपि न स्यात् । “विभाषा दिक् समासे  
बहुव्रीहौ” ( १।१।२८ ) इत्यतः ‘बहुव्रीहौ’ इति वर्त्तमानेपि पुनर्बहुव्रीह्यहणात्,  
प्रक्रियावाक्ये एव निषेधो यथा स्यात् इति ज्ञायते । इति सर्वमत एव  
व्याख्यायते ॥ “त्वत्कपिटकः, मत्कपिटकः” इत्यादि बहुव्रीहेरस्ति । तद्विधेः  
तावत् विग्रहवाक्यम्—लौकिकम्, अलौकिकञ्च । लौकिकं च प्रयोगार्हम् यथा—  
“त्वत्कं पिता यस्य” “अहत्कं पिता यस्य” इति । अलौकिकं पुनः प्रयोगार्हम्,  
यथा—युष्मद् स पितस्, अस्मद् स पितस् । युष्मद्-अस्मदोः सर्वनामत्वप्रसङ्गेन विग्रह-  
वाक्ये श्रुतः अकच् समासेपि श्रूयते । ततश्च विग्रहे अकच् ( “त्वत्कं पिता यस्य”  
इत्यत्र यथा ) समासेपि स्यात् । इति तदेव अकच् समासे वारयितुम् सूत्रम् आह—  
“न बहुव्रीहौ” ; सर्वनामसंज्ञानिषेधात् अकच् न भवेत् । अत्र सूत्रे “सर्वादीनि  
सर्वनामानि” इत्यनुवर्त्तते । ततश्च अर्थः सम्भवति—बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि  
न स्युः । अलौकिकविग्रहवाक्ये एव सर्वनामत्वं निषेधयितुमाह—“बहुव्रीहौ चिकी-  
र्षिते” इति । अत्र विषयसप्तम्याश्रयाणादेव अयमर्थो लभ्यते । बहुव्रीहिप्रक्रियादशायाम्  
अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामतानिषेधात् लौकिकविग्रहवाक्ये त्वकम् अहकम्



इत्यत्र अकच् अस्ति, किन्तु निषेधादेव समासे अकच् न स्यात्, किन्तु “क” प्रत्यय एव भवति । ततश्च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति सूत्रेण युष्मद्—अस्मदोः स्थाने ल्व् मन् इति स्यात् एवञ्च कप्रत्ययेन ल्वत्कपिटकः मत्कपिटकः इति स्यात् ॥ इह सूत्रे प्रक्रियाकाले एव सर्वनामतानिषेधः, तदेव वर्णयति “इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते” लौकिकवाक्येपि सर्वनामता निषेधसति ‘ल्वकम्’ ‘अहकम्’ इत्यादिप्रयोगेन सहकृते । अलौकिकवाक्ये निषेधफलात् समासे “ल्वत्कपिटकः” इत्यादौ अकच् न श्रूयतेन यदि निषेधः न स्यात् तदा अलौकिकस्य प्रयोगानर्हत्वेपि लौकिकवाक्ये इव समासेपि अकच् श्रूयते । “अतिक्रान्तो भवकन्तम् अभिभवकान्” इत्यत्र यथा । अत्र लौकिकवाक्ये श्रुतः अकच्, तत्पुरुषे सर्वनामतानिषेधाभावात्, समासेपि श्रूयते ॥ भाष्यकारस्तु ल्वत्कपिटकः मत्कपिटकः इत्यादि अकचा इष्टापत्तिं कृत्वा “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं प्रत्याख्यातवान् । स च भाष्यकारः अधिकप्रयोगदर्शी, अपि तस्य वचनम् प्रमाणतरम् किम् ? इत्यत्र आह—“यथोत्तरम् मुनीनाम् प्रामाण्यम्” । ततश्च भाष्यकारस्य सूत्रकारवार्तिककाराभ्यां उत्तरत्वात् समधिकम् प्रामाण्यम्, इति । तत्र कारणमपि उपन्यस्यति—

दी—। “संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” । महासंज्ञाकरणेन, तदनुगुणानामेव गण्ये संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यम् अन्तर्गण्यकार्यं च तेषां न भवति । सर्वानाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वम् अतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकृतरम् कुलम् । अतितत् ॥

सर्वादि words do not become सर्वनाम when they denote some designation, or when they being subordinate refer to something else, as adjectives. This is owing to the significant great name “सर्वनाम” used here, and not a name in one word as टि ( i.e., for final vowel ) etc. and also because the list includes such words as are applicable to all. So सर्वादि words signifying names of some one or qualifying some one else, do not admit of सर्वादि

गणकार्य्य as शीभाव etc, or अन्तर्गणकार्य्य as अद्ङ् of इतरादि words &c. Thus we get सर्वाय in सर्वाय देहि when it is a name of some one : and also we have अतिसर्वाय when सर्व qualifies something else and is उपसर्जनीभूत (subordinate). Similarly for this very reason we get अतिकतरम् कुलम् without अद्ङ् in अतिकतर, and अतितत् without तद्वायल् &c here, for here कतर and तद् are उपसर्जनीभूत ।

[ N. B.—For this reason, सर्वनाम words being उपसर्जनीभूत in “बहुव्रीहि समास”, further सर्वनामनिषेध by the rule “न बहुव्रीहौ” becomes superfluous according to भाष्यकार । ]

मित—। “सर्वेषां नामानि इति, सर्वनामानि” इति टि-धु-भादिवत् एकाकारसंज्ञां परित्यज्य अन्वर्थमहासंज्ञाकारणात् “सर्वेषां नामयोग्यानि शब्दानि” सर्वनामसंज्ञानि स्युः इति लभ्यते । सर्वादिगणप्रविष्टाः शब्दा अपि तादृशाः एव । ते हि सर्व एव प्रयोक्तुमशक्यन्ते । अतः आह—“संज्ञोपसर्जनीभूताः सर्वादयः सर्वनामानि न स्युः” इति । अतश्च बहुव्रीहौ सर्वादयः सर्वनामसंज्ञां लब्धुं नार्हन्ति । ततः “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रेण तन्निषेधः व्यर्थः स्यात् । एवं सुष्ठु भाष्यकारः एतत् सूत्रं प्रत्याख्यातवान् आकरे । अत एव च ‘सर्वाय देहि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामतासि । ततः न गणकार्य्यम् भवति । एवं अतिसर्वाय इत्यत्र सर्वशब्दस्य उपसर्जनीभूत्वे च न सर्वनामता ॥ ‘अतिकतरं कुलम्’ इत्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वात् “अद्ङ् इतरादित्यः” इति अन्तर्गणकार्य्यं न स्यात् । एवं अतितत् इत्यत्र तद्शब्दस्य उपसर्जनत्वात् सर्वनामताभावे “त्यदादीनामः” “तदोः सः सौ अनन्त्यो” इत्यादयः अन्तर्गणसूत्रादयः नात्र प्रवर्तन्ते इत्यास्तां तावत् ॥ सर्वनामशब्दानां उपसर्जनत्वेन सर्वेषाम् नामनिषेधे अप्रवृत्त्या अकृतव्यूहपरिभाषया एव सर्वनामशब्दानां बहुव्रीहौ सर्वनामता न स्यात् । अतोपि “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । केचित्तु “न बहुव्रीहौ” इति निषेधे एव अकृतव्यूह—परिभाषायाः अप्रवृत्तिं सिद्धवत्कृत्वा इतरसमासे च अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेः सार्थकमिदं सूत्रमित्याह ।

२२३ । तृतीयासमासे । १।१३० ॥

दी—। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीया समासा-  
वाक्येपि न—मासेन पूर्वाय ।

सर्वनामता of सर्वादि words is barred in the case of तृतीया तत्पुरुष Samasa. Thus we get मासपूर्वाय and not मासपूर्वस्मै, as in the case of सर्वनाम words, for मासपूर्वाय is a case of तृतीयासमास । In this rule there is अनुवर्तन of समास from the rule “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहौ” ( १।१।२८ ), still further repetition of the word समास in the rule suggests that this prohibition will go even in case of words forming विग्रहवाक्य of तृतीया समास as in the case of मासेन पूर्वाय—where मासेनपूर्वाय being तृतीयासमासविधायकवाक्य will not take स्मै in the 4th case singular as is usual with सर्वनाम words.

नित—। “न बहुव्रीहौ” इति पूर्वसूत्रात् “न” इत्यनुवर्तते । “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यतः सर्वनामग्रहणमप्यस्ति । ततः फलितमाह—“अत्र सर्वनामता न भवेत्” । इह सूत्रे “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहौ” ( १।१।२८ ) इत्यतः ‘समासे’ इति वर्तमानेपि पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येपि प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्येतदर्थम् “अतः मासेनपूर्वाय, न तु मासेन पूर्वस्मै” ॥ “पूर्वसदृशसमोनार्थ—” इति तृतीयासमासविधायकं सूत्रं समासे वक्ष्यते, तस्यैवात्र ग्रहणं न तु यस्य कस्यापि तृतीयासमासस्य ॥

२२४ । द्वन्द्वे च । १।१।३१ ॥

दी—। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधः, न तु अवयवानाम् । नचत्र तदन्तविधिना सूत्रप्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥

सर्वनामता is also barred in the case of द्वन्द्वसमास । Thus we get वर्णाश्रमेतराणाम् and not वर्णाश्रमेतरेषाम् as in the case of सर्वादि words. Here वर्णाश्रमेतर is a case of द्वन्द्वसमास ( e. g. वर्णाश्र आश्रमाश्च इतरे च ) and this sutra applies. The prohibition here is of the whole द्वन्द्व compound and not of their independent components ; though the निषेध is of the whole compound still we do not by तदन्तविधि get सुट् here in the component इतर by the rule “आमि सर्वनाम्नः सुट्” ; for there the explanation is—सुट् will come of आम् if it is attached to सर्वनाम् words. Here thus the whole द्वन्द्व compound being prohibited as a सर्वनाम्, सुट् can not come to आम् ( after इतर ), for this आम् is not of सर्वनाम् word here. Thus तदन्तविधि also can not give सुट् in वर्णाश्रमेतराणाम् ।

मित— । वर्णाश्र आश्रमाश्च इतरे च इति वर्णाश्रमेतरे । तेषाम् इति वर्णाश्रमेतरेणाम् । अत्र सर्वनामत्वाभावात् “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति सुट् न स्यात् ॥ “द्वन्द्वे च” इति निषेधः समुदायस्य, न तु अवयवानाम्, ततश्च अवयवे ‘इतरे’ इति अत्र सर्वनामता अस्त्येव किम् ? ननु अत्र अवयवे निषेधाभावात् द्वन्द्वसमासे ‘इतर’ शब्दस्य सर्वनामत्वमादाय तदन्तविधिना षष्ठीबहुवचने आम्ः सुट् कथं न स्यात् ? इत्यत्राह— “आमि सर्वनाम्नः” इति सूत्रे ‘अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य आम्ः’ इति व्याख्यानात्, अत्र च समुदाये निषेधात्, ‘आम्ः’ सर्वनामपरत्वाभावात् सुट् न स्यादेव ॥ अनेन नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा आरभ्यते—

२२५ । विभाषा जसि । १।१।३२ ॥

दी— । जसाधारं यत् कोऽप्यं शीभावाख्यं तत्र कर्ताव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे—वर्णाश्रमेतराः । ‘शीभावं प्रत्येव विभाषा’ इत्युक्तम् अतो नाकच् ; किन्तु क-प्रत्यय एव—वर्णाश्रमेतरकाः ।

The above prohibition in case of इन्धसमास will be optional when शी—which शी is ordered in connection with जस्—is being attached. Thus we get both वर्णाश्रमेतराः and वर्णाश्रमेतरे । “This optionality here is in connection with शी which is the कार्य of जस्”—this being the explanation here, we can not have अक् of the word वर्णाश्रमेतरे (in जस्), for अक् intervening between जस् कार्य and the base वर्णाश्रमेतर, this optional सर्वनामता can not come in, and then अक् also can not come, for then it is not after a सर्वनाम word. Thus there is only कप्रत्यय of the इन्ध base वर्णाश्रमेतर and we thus get वर्णाश्रमेतरकाः ।

नित—। सर्वनामानुवर्तनमस्ति, पूर्वस्वात् इन्धे इत्यपि । ‘जसि’ इति सप्तम्यायथ्यात् जस्कार्यविषये इत्यर्थो लभ्यते । केचित्तु अत्रेदं व्याख्यानं वदन्ति—“जसि इत्यभिभक्तिको निर्देशः । जसः इ=जसि । आर्षः सप्तम्या लुक् । इशब्दो इवर्णपरः सन् ‘शी’ इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादेशे शीभावे कर्तव्य इति फलितम्” इति सर्वं मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ‘जम् आधारे’ आश्रयो यस्य इति बहुव्रीहिः । जसाधारमिति जस्-स्थानिकं कार्यमित्यर्थः ॥ ‘शीभावम् प्रति विभाषा’ इति अवोक्तम्, न तु ‘जसिपरे इन्धसमासे सर्वनामसंज्ञा वा स्यात्’ इति व्याख्यातम् । ततश्च अक् न स्यात् । एवं जसः कार्यं प्रति विभाषा कथनात्, अक्चि सति अक्चा व्यवधानात् एष विकल्पो न स्यात् । ततश्च “हं ई च” इति सर्वनामनिषेधात् सर्वनामाश्रितः अक्जिव न प्रवर्तते । अतः आह—‘अतो नाक्च । किन्तु कप्रत्यय एव” ॥

१२६ । प्रथमचरमतयाल्यार्थकतिपयनेमाश्च । १।१।३३ ॥

दी—। एते जसः कार्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे—प्रथमाः । शेषं रामवत् । तय प्रत्ययः—उतस्तेन तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये—द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

The base प्रथम, चरम, तयप्रत्ययान् bases, अल्प, अर्ध, कतिपय and नेम optionally become सर्वनाम in connection with जस्काथ्ये ( orders in place of जस् i. e., in श्री ) । By तय, words ending in the affix तयप् are included here.

नित—। “विभाषा जसि” इति वक्तंते । ततश्च व्याख्यानम्—‘जसः कार्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा स्युः’ । ‘तय’ इति तयप्प्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । शिष्टानि “प्रथम चरम अल्प अर्ध कतिपय नेम” इत्येतानि प्रातिपदिकानि । तव ‘नेम’ इति सर्वाद्विषु पठ्यते तस्य नित्ये प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते विभाषा कथ्यते । तयप्प्रत्ययान्तस्य उभयशब्दस्य गणे पाठात् नित्या सर्वनामसंज्ञा इह जस्काथ्ये प्रति विकल्प्यते इति सर्वमेतत् वृत्तिकारेण सुष्ठु उक्तम् ।

दी—। “विभाषाप्रकरणो तीयस्य डित्सु उपसंख्यानम्” ( वार्त्तिक ) । द्वितीयस्मै—द्वितीयाय । एवं तृतीयः । अथेवद् ग्रहणात् नेह—पटुजातीयाय ॥ निर्जरः ।

In the matter of optionality of सर्वनामसंज्ञा, तीयान् words become optionally so when case-affixes having ‘ड’ as इत्, follows i. e., in डे, डसि, डस् and डि । By तीय, the significant affix तीय is taken as in the case of द्वितीय+तृतीय, and not any तीय ; so we get पटुजातीयाय without optionality of सर्वनामसंज्ञा ॥ Then there is the base निर्जर ( e. g. विगता जरा अस्य इति निर्जरः ) which is declined as निर्जरः in 1st case singular. But for its peculiarity of declension we look forward—

नित—। ‘विभाषा प्रकरणे’ विभाषा जसि इति विषये तीयान्तस्य द्वितीय—तृतीयाशब्दस्य ‘डित्सु’ डङ् इत् प्रत्ययेषु “डे—डसि—डस्—डि” इत्येतेषु सत्तु सर्वनामवचनम् विकल्पितव्यम् ॥ अथेवदिति—“अथेवद्वयद्वये नानर्थकस्य ग्रहणम्” इति परिभाषया अत्र अर्थवान् तीयः गृह्यते, यथा द्वितीय-तृतीय इत्यत्र ।

‘जरा’-‘जरि’ तु मसुदायो एव अर्थवान् । न तु एकदेशः तीयः । अतः ‘जातीयरो’  
 मसुदा मसुदाव इत्यन्ति । नन उत्तरीयग्रन्थदानस्य ‘पटुजातीय’ शब्दस्य डित्सु सर्वनामता  
 नाम्ना व । निगता जरा अस्य इति निर्जरः । निष्क्रान्तः जरायाः इति “निरादयः  
 क्रान्तादयो यवन्ताः” इति समासे “गोमित्रोष्पसर्जनस्य” इति ऋसे सति अपि निर्जरः  
 स्यात् । तस्य विशेषं दर्शयितुमाह—

२२७ । जराया जरसन्यतरस्याम् । ७।१।१०२ ॥

दी— । जराशब्दस्य ‘जरस्’ वा स्यात् अजादौ विभक्तौ । “पदाङ्गा-  
 धिकारे तस्य तदन्तस्य च” । “अनेकालत्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्य-  
 मानस्यादेशा भवन्ति” । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् जराशब्दस्य  
 ( ? अपि ) ‘जरस्’ । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् वाधित्वा परत्वात्  
 जरासु । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । ण्ते हलादौ च रामवत् । वृत्ति-  
 कृतानु— पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनि-  
 त्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते ‘निर्जरसिन’ ‘निर्जरसात्’ इति रूपे, न तु  
 ‘निर्जरसा’ ‘निर्जरसः’ इति केचित्—“इत्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैः  
 इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिरच षष्ठ्ये कवचने ‘निर्जरस्य’ इत्येव  
 रूपम् स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।

जरस् is optionally ordered in place of the base जरा when a  
 विभक्तिप्रत्यय beginning with a vowel follows. The maxim is “wh-  
 atever is enjoined in the matter of पद and अङ्ग, is also to be  
 understood of *that*, as also of whatever ends with *that*”.  
 Thus जरस् is also ordered in place of निर्जरस् । Now if the  
 question arises that जरस् is to come in place of the whole of  
 निर्जरस् being of many letters, then the maxim ‘the order is to be  
 of what is specifically mentioned, in the matter of सर्वादेश due to

to अनेकालम् । Thus जरस् comes in place of जर only of निर्जरः ; and जर here is again to be taken as the same as जरा. for an original one having some of its part deranged is also taken as the same original. So जर is also same as जरा । Hence no bar for जरस् also coming in place of जर in निर्जरः । Thus we get निर्जरसौ निर्जरसः &c., with जरस् coming in place of जर in निर्जरः । We are however to remember that जरस्—आदेश being पर in the order of अष्टाध्यायी, comes in supercession of इन-य-आत्-स् and जुट्-आदेश in विभक्ति affixes, so इन &c., can not come after जरस्-आदेश । Thus निर्जरसा ( in 3rd. singular ) and similarly निर्जरसे and निर्जरसः in 4th and 5th singular. In हलादि विभक्ति, the base निर्जर is declined like राम । Vrittikara ( in his Kasika Vritti ) says that “some sanction the forms निर्जरसिन ( in 3rd singular ) निर्जरसात् ( in 5th singular ) and not निर्जरसा and निर्जरसः by पूर्वविप्रतिषेध i. e. the prior one ( इनादेश &c here ) coming in place of latter one ( i. e. जरस् आदेश here ); neither सन्निपात-परिभाषा will here stand in the way ( i. e. इन &c coming in place of अ of जर can not destroy it by allowing जरस् to come here ), for it is ( they say ) अनिव्य ( not obligatory ) in this case.” According to this view, निर्जरसैः in also correct in 3rd plural, Similarly these accept the forms निर्जरस्य in 6th singular. But all this is to be set aside being against भाष्यकार's view who says under this very rule that “अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।

मिति— । “अठन आ विभक्तौ” ( ७।२।८४ ) इत्यतः “विभक्तौ” इत्यनुवर्तते ।

कृतः” ( ७।२।१०० ) इति पूर्वमुवात् “अचि” इति वर्तते । स च



विभक्तौ भवितः सन् “अचिविभक्तौ” इति कलयति । अतः आह—जराशब्दस्य जरस् इति आदेशोवा भवति अजादौ विभक्तौ परतः । ननु जराशब्दस्य विधेय-मानो जरसादेशो कथं निर्जरशब्दस्य स्यात्, इत्यतोत्तरमाह—“पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोध्यम्” इति अनया परिभाषया जरशब्दस्य तदन्तस्य च अयमादेशः, जरसादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् । तेन निर्जर इत्यवापि जर इत्यस्य जरसादेशः ॥ ‘जरस्’ इत्यादेशः अनेकाल् च, तत्कथं सर्वस्य ‘निर्जर’ इत्यस्य आदेशः अयं न स्यात् ; इत्यत्र समाधत्ते—“अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति जराशब्दस्यैव जरस् आदेश न तु सर्वस्य निर्जर-शब्दस्य ॥ ‘निर्जर’ इत्यत्र ‘जर’ इत्यस्य जराशब्दस्वरूपाभावात् कथं पुनः इह जरसादेशः स्यात् ? ततः आह—“एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्” इत्यादि । “द्वित्रोपि पुच्छे वा वा एव भवति न गर्दभः” इति न्यायेन ‘जर’ इत्यस्य आकार—होत्रत्वेपि जरास्वरूपत्वात् जरसादेशः स्यादेव । तेन अजादौ विभक्तौ—निर्जरसौ निर्जरसः इत्यादि वा भवेत् ॥ निर्जर आ निर्जर ङसि इत्यत्र जरसादेशे सति “टाङ्सिङ्साम्” इतिपूर्वेषु इनादयः स्युः वा, न वा इति सन्देहे सति समाधत्ते—“इनादीन् बाधित्वा परत्वात् जरस् एव स्यात्” ; इदं सूत्रं परम् अतः “विप्रतिषेधेपरं कार्यम्” इति अनेनैव जरस् आदेश एव स्यात् । तेन निर्जरसा, निर्जरसः इत्यादिकं स्यात् । पक्षे जरसादेशाभावे, तथा हलादौ विभक्तौ च रागवत् ॥ वृत्ति-कारस्तु “निर्जरसिनः निजरसात्” इत्यादि इष्टापत्तिं कथयति केषाञ्चित्सते । निर्जर आ निर्जर ङसि इति स्थिते निर्जरस् आ, निर्जरसः ङसि इति जरसादेशे एव जाते “टाङ्सिङ्साम्—” इत्यस्य अत्र प्रवृत्तिमय्यनुजानीते । ननु अत्र जरस् आदेशः परः, अतः अयमेव विप्रतिषेधे स्याच्चेत्, इत्यत्र एते वदन्ति “विप्रतिषेधे पूर्वं अपि क्वचित् कार्यम्” इति पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं तावत् इनादयः स्युः । ततः एते अत्र मन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य जरसादेशमपि प्रवर्त्तयन्ति । निर्जरश्च ‘जर’ इत्यदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्त्तिताः इनादयः अनिमित्तं ‘जर’ इत्यस्य विघटास्य इति एषोव न प्रवर्त्तते । ततः निर्जर इन=निर्जरस् इन=निर्जरसिनः । एवं

निर्जरसात् इत्यपि स्यात् । एषां सति—निर्जरसा निर्जरसः इति तु न स्यात् । एवम्  
एषां सति निर्जरसैः निर्जरस इत्यादि अपि स्यात् । किन्तु सर्वेनेतत् भाष्यविरोधात्  
उपेक्ष्यम् । किञ्च गोनर्दीयस्त्वाह—“अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।  
इति विस्तरणालम् ।

२२८ । पद्-दन्तोमास् हन्निशसन् यूषन् दोषन् यकन् शकन्  
उदन्नासञ्चस्प्रभृतिषु । ६।१।४३ ॥

दी— । पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत्  
शकृत् उदक आस्य एषां पदादयः [ यथाक्रमेण पद दत् नस् नाम् चत् निष् असन्  
यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्यादयः ] आदेशाः स्युः शसादौ वा ।  
यत्तु “आसनशब्दस्य आसन्-आदेशः” इति काशिकायाम् उक्तम् तत्  
प्रामादिकम् ॥ पादः—पादौ—पादाः । पादम्—पादौ—पादान् । पदः ।  
पदा—पादेन इत्यादि ।

नित— । सुगमा ॥ दन्त+शसि इत्यत्र अनेन ‘दत्’ आदेशे सति दत्+अस् इति  
स्थिते अत्र “भक्षां जशोने” इति सूत्रेण पदान्ते विधीयमानं जश्वनाशङ्क्य पदसंज्ञा-  
विधायकं सूत्रं कथयितुमाह—

२२९ । सुडनपुंसकस्य । १।१।४३ ॥

दी— । सुट् इति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थान-  
संज्ञानि स्युः अङ्गीवस्य ।

Here in this sutra सुट् is a प्रत्याहार with सु ( of 1st case sing-  
ular ) & ending with ट् of औट् ( i. e., 2nd case dual ). Thus  
altogether first five विभक्तिप्रत्यय are got. These five are called  
सर्वनामस्थान, if these are not of neuter gender.

नित— । स्वादिपञ्चवचनानि—सु औ जस् अस् औट् इति पञ्च अत्र  
यञ्जने । ‘सु’ इत्यारभ्य ‘औट्’ टकारेण प्रत्याहारकरणात्, वचनौ ‘सुट्’ इति

प्रत्याहारः, इति व्याख्यातत्वात् ॥ “मुटस्त्रीपुंसयोः” इतिवक्तव्ये गुरुनिर्देशो ज्ञापयति प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोक्ति इति कैयटः । पशुदासमिति जयादिव्यो दौचित्य । नपुंसके न विधिनोपि प्रतिषेधः इति ॥

२३० । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १४।१७ ॥

टी— । कर्-प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पद-सञ्ज्ञं स्यात् ।

When affixes सू etc ( those, that are entitled as सर्वनामस्थान being excepted ) ending with the affix कप् ( said towards the end of the fifth chapter of अष्टाध्यायी ) follow, then what precedes these is called पद । Thus in दत्+अस् ( 2nd plural ), अस् being outside सर्वनामस्थान, दत् is a पद and जश्त्व is to follow, now we look forward—

मित । सूवे असर्वनामस्थाने इति एकवचनसामर्थम् । पञ्चमाध्यायान्ते कपः आ प्रत्ययः गृह्यन्ते । सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति इति सूत्रार्थः । सुपीति वक्तव्ये स्वादिष्विति वचनमधिकपरिग्रहायम् ; अत आह कप्रत्ययावधिषु ॥ ततश्च दत्+अस् इत्यत्र असौ सर्वनामस्थानात्वाभावात् ‘दत्’ इत्यस्य अनेन सूत्रेण पदत्वे सति प्रतिप्रसवमुपन्यस्यति—

२३१ । यच्च भम् । १४।१४ ॥

टी । यकारादिषु अजादिषु च कप्—प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ।

When affixes ( within the jurisdiction ending with कप्, at the end of 5th chapter of Astadhyayi ) beginning with यकार or a vowel ( सर्वनामस्थान affixes being excepted ) follow, then

what precedes these is called a “भ” and not पद (as said in the prior sutra). Thus in दत्+अस्, दत् is a “भ” & not पद, so जश्त्व can not come in here—that being a पदान्तविधि ।

सित—। “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” अत्र वर्तते । यं च अच् च इति समाहार-  
इत् ॥ पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादभूता भसंज्ञा अनेन विधीयते । सर्व-  
नामस्थानवर्जिते यकारादौ अजादौ च स्वादौ परतः पूर्व भसंज्ञा भवति इति सूत्रार्थः ।  
तेन दत्+अस् इत्यत्र अजादौ स्वादौ परतः ‘दत्’ इत्यस्य भसंज्ञा, तेन पदत्वभावात्  
पदान्तविधिः जश्भावः अत्र न स्यात् । ननु अत्र पदभसंज्ञयोरुभयोः युगपत् समावेशः  
स्यात् वा न वा इत्याशङ्क्यामाह—

२३२ । आ कङारादेका संज्ञा । १।४।१ ॥

दी—। इत ऊर्ध्वं “कङाराः कर्मधारये” (२।२।३८। सूत्र ७३१)  
इत्यतः प्राग् एकस्य एकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा च । तेन  
शसादौ अवि भसंज्ञैव ; न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दत्ता ।  
जश्त्वम् ददुभ्याम् इत्यादि ॥ मासः । मासा । भ्यामि स्त्वे यत्वे च  
यलोपः—माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

Henceforth up to the jurisdiction of the rule “कङाराः कर्म-  
धारये” ( २।२।३८ ), one designation is to be attached to a particular  
thing & not two designations at a time. That which is later is  
powerful and also that which has no scope is powerful. Thus  
here भसंज्ञा being later and of smaller scope than पदसंज्ञा, comes  
here in शस् etc, that begin with a vowel- Hence no जश्त्व in  
दत्+अस् । Thus we get दतः । In ददुभ्याम् however दत् being a  
पद we have जश्त्व here. Again rule २२३ directs मास् in place  
of मास in शस् &c. In मास्+भ्यास्, first we have ह by the rule

“ससजुषो रुः” ( ante ). Then this रु is replaced by य by the rule.  
 “भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि” ( ante ) and this य again elides by the  
 rule “हलि सर्वेषाम्” ( ante ), and we finally get नाभ्याम्—माभिः &c.

मित—। आङ् इह मथोदायाम् नाभिविधौ [ तेन विना मथोदा तत्सहितोभि-  
 विधिः इति व्याख्यानात् ] ! कङारशब्दस्य इह प्रवेशे विनियोगाभावात्, “आ कङारात्  
 एकामञ्जा” इत्यत्र का च संज्ञा स्यात् ? इत्याह—या परा निरवकाशा च सैव संज्ञा  
 भवेत् ; उभयोः सावकाशत्वे या परा सा प्रवर्तते : धनुषा विध्यति इत्यत्र परा करणसंज्ञा  
 अपादानसंज्ञा बाधते । एकस्याः पुनः अनवकाशत्वे पूर्वोपि अनवकाशा परामपि साव-  
 काशा बाधते । “भवतष्टक्कुर्सा” ( ४।२।११५ ) इति भवदीयः । अत्र “सिति च”  
 ( १।४।२५ ) इति पूर्वो पदसंज्ञा परां भसंज्ञां बाधते । तेन ‘भवदीय’ इत्यत्र जश्त्वं  
 भवति ॥ एवं शस् इत्यत्र परत्वात् निरवकाशत्वात् च भसंज्ञा सिध्यति ततः  
 आह—“न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न” । तेन दत् + अस् = दतः ॥ दत् + भ्याम्  
 इत्यत्र भ्यामो पदत्वात् जश्त्वे सति ददभ्याम् ॥ मास + जश् = मास + अस् = मास् +  
 अस् = मासः ( सूत्रे २२८ ) । अस्य मासशब्दस्य मासादेशे भ्यानि परे मास् + भ्याम्  
 इति स्थिते “ससजुषो रुः” इति रुत्वं बाधित्वा “भोभगो अघो अपूर्वस्य” इति  
 वादेशे “हलि सर्वेषाम्” इति यलोपे सति नाभ्याम् । एवं नाभिरित्यादि ॥

२३३ । भस्य । ६।४।१२६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

२३४ । अल्लोपोऽनः । ६।४।१३४ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरः योऽन् तस्य  
 अकारस्य लोपः स्यात् ।

अन् which is final part of an अङ्ग ( base ) having an affix  
 beginning with य or अच् ( सर्वनामस्थान being excepted ) following  
 it, elides its अकार । In other words, a base having अन् at the

## अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

end & becoming “भ” at the same time, elides its अकार। Thus the base यूष् ( meaning मण्ड ) becoming यूष्न् ( by rule 228 ) in शस् stands as यूष्न्+अस्=यूष्न्+अस् ( the अ of final अन् eliding by this rule )=यूष्णः with cerebral, for which we look forward—

मित—। “अत् लोपः अनः” इति सूत्राङ्गानि। तत्र ‘अत्’ इति लुतपठौकं भिन्नं पदम्। ‘अनः’ इत्यवयवपठौ, “अतः” इत्यर्थावशिष्टम्। ‘अङ्गस्य’ “भस्य” इति अधिकारोक्तिः। ततः आह—अङ्गावयवः यः अन् तदवयवस्य अकारस्य लोपः स्यात्, अन्नन्तं भसंज्ञं चेत्। ततः ( भसंज्ञाधिकारि ) आह—“असर्वनाम-स्थानयजादिस्वादिपरो यः अन्” इत्यादि। “अन्नन्तस्य भस्य अङ्गस्य अकारस्य लोपः” इति व्याख्यानं तच्चा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः प्राप्नोति। “भस्य अङ्गस्य अनीकारस्य” इति व्याख्यानं तु मनसा इत्यादौ लोपः स्यात्। “अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्य अनीकारस्य” इत्यपि अनन्तच्चा इत्यन्तलोपः स्यात्। अतः सुष्ठु आह—“अङ्गावयवो—” इत्यादि॥ ततश्च मण्डार्थकस्य यूष्णव्यस्य शसि यूष्+शस्=यूष्न्+अस् ( सूत्र २२८ )=यूष्न्+अस् ( सूत्र २३४ )=यूष्णः। अत्र णत्वविधायकं नूतमाह—

२३५। रषाभ्यां लो णः समानपदे। ८।४।१॥

दी—। एकपदस्थाम्यां रेफवक्त्राभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। यूष्णाः। यूष्णा। “पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः” इति पक्षे तु ‘अहव्यवाये’ इत्येवात्र णत्वम्। “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” ( वार्त्तिक ) इति त्विह नास्ति ; “तस्य दोषः संयोगादिलोप—लत्व-णत्वेषु” इति निषेधात्॥

न coming after रेफ or वकार in the same पद, becomes cerebral. Thus यूष्णः & यूष्णा। If the sutra “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” ( ante ) is explained as “अजादेशः स्थानिवत् if there is later विधि after स्थानीभूत अच् which is prior,” then here in यूष्णः &c. we have cerebral by the rule “अट्कुप्वाङ् नुमन्ववायेपि” (notwithstanding the

intervention of च here). Though this present rule ( i.e., शत्व ) is within the पूर्ववासिद्धीय ( ८१२१ ) jurisdiction, still the Varttika “पूर्व-वासिद्धे न स्थानिवत्” has no application here, this varttika being already annulled by the later varttika “तस्य दीपः संयोगादिलोपलक्षणेषु”, and here we have शत्वविधि ।

नित—। दृशः इत्यत्र पूर्व शत्वं संस्थितम् । ननु “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ”—इति सर्वे स्थानीभूतादचः पुत्रेष्वात् परस्य विधौ सति अजादेशः स्थानिवत् इति परस्मिन् माय्ये अस्ति । एतत्पक्षमाश्रित्य अक्षोपः स्थानि—अकार इव । तत् यूष्णः इत्यत्र अकारश्चवधाने मति कथमनेन नृत्वेण शत्वम् । ततोत्तरमाह—“अट्कुप्वाङ् नृत्वं नृवदपि” इति अट् नृवदपि शत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमभिप्रेत्य आह—“पूर्वेषादपि विधौ” इत्येवात्र शत्वम् ॥ ननु एषः प्रश्नः कथं उदेति—पूर्ववासिद्धीयाधिकारि ( ८१२१ ) स्थानिवत्त्वाभावात् इति चेत् ? तवाह—पूर्ववासिद्धीये शत्वविधौ—“पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्” इति वार्तिकं न प्रवर्तते एव, तस्य “तस्य दीपः संयोगादिलोपलक्षणेषु” इति परवार्तिकेन बाधात् ॥ यूष्न्+भ्याम् इति स्थिते आह—

२३६ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८१२७ ॥

दी—। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घत्वम् एत्वम् ऐस्त्वम् च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ।

The words “न” & “प्रातिपदिक” in this Sutra are षष्ठ्यन्त words, षष्ठी विभक्ति being elided here owing to आर्षप्रयोग । Thus the explanation is—The word which is entitled as a प्रातिपदिक has its नकार at the end elided. Hence यूष्न्+भ्याम् = यूष+भ्याम् = यूषभ्याम् ; similarly यूषभाः । Here after नलोप, दीर्घत्व by “सुपिच”, एत्व by “बहु-

वचने भव्येत्" and ऐत् by "अतोभिस ऐम्" cannot operate, for नलोप being in पूर्ववासिद्धीयाधिकार, is here regarded as not elided.

मित—। "न लोपः प्रातिपदिक अन्त्य" इति चतुष्टयं त्वम् । तव 'न' इति 'प्रातिपदिक' इति लुप्तपठौक्ये । ततः—प्रातिपदिकावयवस्य अन्त्य नस्य लोपः स्यात् इत्यर्थः जायते । अतएव 'वर्त्तमानः—प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्त्य' इत्यादिव्याख्यातम् ॥ एवम् य प्रन्+भाम्=य प्रभाम् । य प्रन्+भः=य प्रभः । अत्र नकारलोपे सति "मुपि च" इति दीर्घत्वम्, "वहवचने भव्येत्" इति एत्वम्, "अतो भिस ऐम्" इति ऐत्वमपि न प्रवर्त्तते, नलोपस्य पूर्ववासिद्धीयाधिकारत्वात्, नलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ य प्रन्+ङि इत्यत्र "अलोपोनः" इति नित्ये अलोपे प्राप्ते आह—

२३७ । विभाषा लिङ्योः । ६।३।१३३ ॥

ही—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादपरो योऽन् तस्य अकारस्य लोपो वा स्यात् लिङ्योः परयोः । यष्णि-यूषनि । पन्ने रामवत् । "पहन्तो—" (सूत्र २२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च—आडः श्यामपि दोषन्-आदेशः । अतएव भाष्ये "ककुद्दोषनी इत्युदाहृतः । तेन "पदङ्ङिश्चरणोऽस्तियाम्" "स्वान्तं हन्मानसं मनः" इत्यादि च सङ्गच्छते । आसन्त्यं प्राणमूचुः—इति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । 'दोष्' शब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात् । तेन "दक्षिणं दोर्निशाचर" इति सङ्गच्छते । "भूजवाहू प्रवेष्टी दोः" इति साहचर्यात् पुंस्त्वमपि । "दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः" इति ॥ द्वयोरङ्गोभयं द्रव्यहः ।

अन् which is the final part of an अङ्ग (base) having an affix beginning with य or अन् (सर्वनामस्थान being excepted) following it, elides its अकार optionally when ङि (seventh case singular) or



शे (1st and 2nd dual in neuter) follows. (See also under अज्ञोपीनः Sutra 234). Thus we get both यूषि and यूषणि in the seventh singular. The base when यूष् is declined like राम । The word प्रभृति in the Sutra “मद्भृ—” (२२७) means प्रकार i.e., सदृश । So also in गी which comes in place of औङ् in the neuter, दीषन् is ordered in place of दीप् । Thus भाष्यकार uses ककुदीषणी (with दीषन्—आदेश for दीप् in गी) । Hence also we see “पदङ्गिरणोस्त्रियाम्” with पद् for पाठ in 1st singular, and “स्वान्तं हृन्मानसं” &c. with हृत् for हृदय in 1st singular &c. Similarly in “आसन्यं प्राणमुचुः” we see आसन coming in place of आस्य in the sense of आस्ये भवः । So also remember that आसन comes in place of आस्य and not आसन as said in Kaska. From the use of the epithet ककुदीषणी in the भाष्य we see that the base दीष् is neuter. Thus it is rightly said in Raghu— as “दर्शितं दीः” &c. And from the lexicon “भुजबाह्वप्रवीक्षी दीः”, दीष् is also masculine as well. Hence also Sriharsa uses दीषन् in the masculine in—दीषं तस्य तद्यविषस्य भजतः &c. In हयोरज्ञोर्भवः we get हाङ् with तद्धितार्थसमास. अङ् being ordered for अहन् by the rule “अहोङ् एतेभ्यः” (and टच् समासान्त coming by the rule—“राजाहः सखिभाह्वच्”) । It is declined like राम ; only its speciality in ङि is being shown by the following rule—

मित— । “अज्ञोपीनः” इति अत्र वर्तते ; तच्च प्राग् व्याख्यातम् । वृत्तिरपि पूर्ववदेव इति पूर्ववद्रष्टव्यम् । ङिश्च शी च इति विग्रहः ; तयोः । ‘ङि’ इति सप्तम्येकवचनग्रहणम् । ‘शी’ इति “नपुंसकाच्च” इति सूत्रेण विहितः ‘शी’ ( नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयादिवचनं ) गृह्यते, न तु जस्यसीः शिः ; तस्य सर्वनामस्थानत्वात् भसञ्ज्ञात्वाभावात् । इति कौ यूष्न् आदेशे यूषि यूषणि । पञ्च यूष्न् आदेशः

भावे रामवत् रूपम् ॥ “पद्मी—” इति सूत्रे शस्त्रप्रवृत्तिषु इत्यत्र प्रवृत्तिग्रहणम् प्रकारार्थम् सदृशार्थम् इत्यर्थः । तेन औङः श्याम् ( नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयादिवचने इत्यर्थः ) दोष शब्दस्य दोषन् आदेशः स्यात् । ततश्च भाष्ये “ककुद्दोषणी याचते महादेवः” इत्यत्र “ककुद्दोषणी” इति उदाहृतम् । एवं “पदङ्गि—” इत्यत्र पादस्थाने प्रथमायां पदादेशः, “स्वान्तं हन्मानसं” इत्यत्र च हृदयस्थाने प्रथमैकवचने एव हृदादेशः अपि सङ्गच्छते । [ वस्तुतस्तु “तेन पदङ्गि—स्वान्तं हन्मानसम्” इत्यादि च सङ्गच्छते” इत्येतद्दीक्षितपठितप्रचिनमिव भाति । ‘पद’ इति ‘हृद्’ इति च पृथक् शब्दद्वयम्, न तु पादस्य हृदयस्य च आदेशभूतम् । अन्यथा “पदगा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम्” इति भट्टिप्रयोगो न सङ्गच्छते । तत्र ‘पद’ इति पृथक् पदं न तु पादस्य आदेशभूतम्—तथा च वाचस्पत्यम्” पद्मां गन्तरि पदाती...पादशब्देन समासे तु अदन्तपदादेशे ‘पदम्’ इत्येव” । एवम् “हृद्गमिष्वन्ते पूर्वपदस्य च” इति सूत्रे ‘हृत्’ इति हृदयादेशात् पृथक् पदं गृह्यते ; यतः सूत्रे “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमुचितम्” । तथा अर्थवदनर्थवतीः अर्थवदग्रहणमपि युक्तम् । अर्थवान् च ‘हृत्’ अनादेशभूतः । अतः मनेः ‘हृत्’ इति हृदयादेशभूतात् पृथक् शब्दोक्तिः । तथा च दुर्बट्टत्तौ—मुहृट्+अण इत्यनेन सौहार्दं, सौहृट् इति पदद्वयम् उदाहृतम् । द्वितीयं तावत्, ‘हृत्’ शब्दस्य हृदयादेशभूतस्य लक्षणिकात्वात् “हृद्ग—” सूत्रस्य अविषयत्वात् । वामनस्य “अनङ्गि हृद्भावात्” इत्यस्मात् अपि ज्ञायते ‘हृत्’ इति स्वतन्त्रः शब्दोक्तिः । इत्यास्मात् विसरिण ] ॥ एवम् “आसन्” प्राणसूत्रः ।” इत्यादि आस्ये भवः इत्यर्थे आस्य—स्थाने आसन् आदेश अपि सङ्गच्छते । एवं आस्ये भवः=आसन् इति अवोक्तत्वात् आसन्शब्दस्य आसन्—आदेशः इति निरस्त एव । उक्तभाष्योदाहरणाच्च दोषशब्दस्य नपुंसकत्वम् ज्ञायते । रघौ अपि “दक्षिणं दोः” इति नपुंसकदोरेवोदाहृतम् ॥ “भुजवाह—” इत्यादि कोषाच्च दोषशब्दस्य पुंस्त्वमपि साधुः । श्रीहर्षे “दोषं तस्य—” इत्यादौ तथा उदाहृत्वात् ॥ इयोरह्नोः भव इति तद्विज्ञाप्यसमासे, “कालात् ठञ्” इति ठञि, “दिगीर्जुगनपत्ये” इति ठञौ लुकि, “राजाहः सखिभाष्टच्” इति टचि “अह्नोह्न एतेभ्यः” इति

अहन्देशे सन्नि अहन् इति रूपसिद्धिः । तस्य रामवत् रूपाणि । डौ तु विग्रहः दर्शयति—

२३८ । संख्याविस्वायपूर्वस्य अहस्य अहन् अन्यतरस्याम् डौ ।

६।३।११० ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य अहस्य अहन्—आदेशः वा स्यात् डौ ।  
द्व्यह्नि—द्व्यहनि—द्व्यह्ने । विगतमहः व्यहः । व्यह्नि—व्यहनि—व्यह्ने ।  
अहः सायः सायाहः । सायाह्नि—सायाहनि—सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥

सि— । संख्याच विस्वायद संख्याविस्वायाः । ते पूर्वे यस्मात् । तादृशस्य अहस्य अहन् वा स्यात् डौ ॥ अहन्नादेशे अहोपि डाह्निः तदभावे—डाहनि । अस्या रामवत्, डाह्ने इति ॥ विगतम् अहः इति व्यहः । “प्रादयोगतादर्थ्ये प्रथमयोः” इति प्रादिसमासः । पूर्ववत् अहन्नादेशः । रूपाण्यपि डाहवत् ॥ अहः सायः इति सायाहः एकदेशितम् । “सर्वाप्येकदेशो अज्ञा समस्यते” इत्यस्य, अतः सायदहणमेव ज्ञापकम् । डाहनवत् अहन्नादेशे अहोपि तदभावे च रूपाणि ॥

विश्वं प्रातीति क्विपि विश्वपाशब्दः सिध्यति । अतोनासौ आवन्तः ततश्च न मुलोपः ।

एवमस्य रूपाण्यह—

दी— । विश्वपाः ( इति प्रथमायाः एकवचनम् ) ।

विश्वपा+औ इति स्थिते आह—

२३९ । दीर्घाज्जसि च । ६।३।१०५ ॥

दी— । दीर्घांतु जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घः न स्यात् । वृद्धिः ।  
विश्वपाँ । सर्वोदीर्घः—विश्वपाः ।

पूर्वसवर्णदीर्घ by the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (ante) does not come in when जस् or affixes beginning with an इच् vowel (i.e., all vowels except अ & आ) follow a दीर्घ base. Thus in विश्वपा+ we do not get पूर्वसवर्णदीर्घ, but वृद्धि only by ordinary सन्नि rules

and the form is विश्वपौ । And by सर्वर्णदीर्घः by सन्धि, we get विश्वपाः in जस् ।

नित— । विश्वपा + औ इत्यत्र “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति दीर्घो न स्यात् ततः एचि परे वृद्धिः—विश्वपौ इति । एवम् सर्वसव सुगमम् ॥ ननु “नादिचि” ( ६।१।१०४ ) इत्यनेनैव अवर्णात् इच्चि पूर्वसवर्णदीर्घो असति, इदौ च सत्यो विश्वपौ इति सिध्यति, जसि च पूर्वसवर्णदीर्घेणापि इडापत्तिः स्यात् तत् कथमत्र “दीर्घाञ्जसि” इति पृथक् सूत्रेण ? ततोत्तरमाह—

दी— । यद्यपीह औडि “नादिचि” इत्येव सिद्धम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घो कतिनास्ति, तथापि “गौर्ध्वो गौर्ध्व्य” इत्याद्यर्थे “दीर्घात् जसिच” इति ) सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वात् ( परत्वात् प्राप्ते इत्यर्थः ) सूत्रम् उपन्यस्तम् ।

It is true that in औड् (1st & 2nd dual) the form विश्वपौ is got by the application of the rule “नादिचि” (which bars पूर्वसवर्णदीर्घ after अवर्ण bases followed by विभक्ति प्रत्यय beginning with इच् vowel) ; and in जस् the very form विश्वपाः is got by पूर्वसवर्णदीर्घ also by the application of the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः”, still the necessity of the rule “दीर्घाञ्जसि च” is for the completion of the forms गौर्ध्वो गौर्ध्व्यः &c. And this rule is enumerated here for it applies here being पर to the rules “नादिचि” and “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ।

नित— । सुगमा ॥ विश्वपा + शंसं इति स्थिते आह—

२४० । आतो धातोः । ६।४।१४० ॥

दी— । आकारान्तो यो धातुः तदन्तस्य अस्य अङ्गस्य लोपः स्यात् । “अलोऽन्त्यस्य” (इति अन्त्यस्यैव लोपः) । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । ( विश्वपे । विश्वपः । विश्वपि । इत्यादि )

एवं गङ्गाद्यादयः ॥ धातोः क्रिम् । हाहान् ( हाहा इति नासौ धातुशब्दः क्रिम् । रसवैविध्यमात्रकसंज्ञात्पत्रे' प्रातिपदिकम् । ततः अस्य सूत्रस्य अप्राती "तस्मात् शसो ना द'निः" इति हाहान् इति सिध्यति ) । टा—सवर्णादीधः=हाहा ( उसीर्षे क्वचनम् ) । डे—वृद्धिः=हाहै । डसिङसोदीधः=हाहाः । ओसि वृद्धिः=हाहौ । डौ "आदगुणः"=हाहै । शेषं विश्वभावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word slides its आ if it be a "भ" । The elision is of the last letter आ by the rule "अलोऽन्तास्य" । Thus विश्वपा शस् being a "भ" becomes विश्वप+अम्=विश्वपः । Similarly विश्वपा-विश्वपे, विश्वपः, विश्वपोः &c. So also decline गङ्गाधना ( गङ्ग' धमति इति क्रिप्' &c. Why do we say "धातोः" in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural ( a "भ" of the base हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a name of a गन्धर्व ) । Similarly we get हाहै &c. ( without अलोप but वृद्धि ) for it is not धात्वन्त, though a भमञ्जक word when डे follows.

नित— । मृगमा ॥ सूत्रे धातोश्चित् कथं "हलः शः शानज्हाँ" ( ३।१।८२ ) "मम'मे अनञपूर्वं क्त्वो ल्यप्" इत्यादी यः इति क्तः इति च अधातोः 'या' इत्यस्य 'क्ता' इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यत्राह—

दी— । आतः इति योगविभागात् अधातोरेपि आकारलोपः क्वचित्—  
क्त्वः । शः ।

नित— । 'क्तः यः—सौवा एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥  
इत्यादन्ताः ॥

हरि+सु=हरिः ( रुत्वविसर्गौ ) ॥ हरि+औ इति स्थिते—

दी— । "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" ( सूत्र १६४ ) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२४१ । जसि च । ७।३।१०६ ॥

दी— । ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे । हरयः ।

A base ending in ऋस्व vowel (as हरि here takes गुण in place of its last vowel ( by “अलोऽन्तास्य” ) when जस् follows. Thus हरि+जस्=हरि+अस् (by गुण)=हरयः ( by सन्धि ) ।

नित— । सुगमा ॥ हे हरि+स् इति स्थिते आह—

२४२ । ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८ ॥

दी—ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ह्रस्वात्—” ( सूत्र १६३ ) इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् ( अमि परे पूर्व रूपे सतिरुपम् ) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ऋस्व vowel takes गुण in its final vowel ( by the rule “अलोऽन्तास्य” ) when सङ्बुद्धि follows. Then the form हे हरि +स्=हे हरे+स् । And then the सङ्बुद्धि elides by the rule “एङ्ह्रस्वात्” ( ante ), and we get हे हरे । Similarly हरिम् ( by पूर्व रूप ), हरी and हरीन् ( by पूर्व सवर्णदीर्घ, and न for शस् by the rule “तस्मात् शसो नः पुंसि” ) ।

नित— । सुगमा ॥ हरि+आ इति स्थिते विशेषं वक्ष्यन् प्रथमस्य विकार्य-सुपत्यसति—

२४३ । शेषी घ्यसखि । १।४।७ ॥

दी— । अनदीसंज्ञकौ ह्रस्वौ यौ द्वयणौ वशौ तदन्तं सखिवर्जं विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् ? मत्वै । एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ ( यू ) किम् ? मात्रे ।

Bases ending in short इ and short उ that are not technically called here as नदीसंज्ञक words ( by the rule “यू स्नाखौ नदी” etc ) are called

एवं शङ्खश्मादयः ॥ धातोः क्त्स् । हाहान् ( हाहा इति नासौ धातुशब्दः  
किन्तु गन्धर्वविशेषवाचकमङ्गान्पञ्च प्रतिपदिकम् । ततः अस्य न्वस् अत्राती  
“तस्यात् एमी नः पृमि” इति हाहान् इति सिध्यति ) । टा—सवर्णादीधः=हाहा  
( हलीयैकपञ्चनम् ) । डे—वृद्धिः=हाहै । डसिङोदीधः=हाहाः । ओसि  
वृद्धिः=हाहौ । हौ “आङ्गुणः”=हाहे । शेषं विश्वपावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word elides its आ if it be a “भ” . The elision is of the last letter आ by the rule “अलोऽन्तात्” . Thus विश्वपा भस् being a “भ” becomes विश्वप् + अम् = विश्वपः . Similarly विश्वपा-विश्वपे, विश्वपः, विश्वपोः &c. So also decline शङ्खश्मा ( शङ्खं धनमिति क्तिप् ) &c. Why do we say “धातोः” in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural ( a “भ” of the base हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a name of a गन्धर्व ) . Similarly we get हाहै &c. ( without अलोप but वृद्धि ) for it is not धात्वन्त, though a भसंज्ञक word when डे follows.

मित— । मुरगा ॥ न्वे धातोश्चित् कथं “हलः श्रः शानङ्गौ” ( १।१।८२ )  
“मसासि अन्जपूर्वं कत्वो ल्यप्” इत्यादौ यः इति कः इति च अधातोः ‘आ’ इत्यस्य  
‘क’ इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यवाह—

दी— । आतः इति योगविभागात् अधातोरेपि आकारलोपः क्वचित्—  
कत्वः । श्रः ।

मित— । ‘कः श्रः—सौवा एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥  
इत्यादन्ताः ॥

हरि+सु=हरिः ( कत्वविसर्गौ ) ॥ हरि+औ इति स्थिते—

दी— । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ( सूत्र १६४ ) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२४१ । जसि च । ७।३।१०६ ॥

दी— । ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे । हरयः ।

A base ending in ऋस्व vowel (as हरि here takes गुण in place of its last vowel ( by “अलोऽन्तास्य” ) when जम् follows. Thus हरि+जम्=हरे+अस् (by गुण)=हरयः ( by सन्धि ) ।

मित— । सुगमा ॥ हे हरि+स् इति स्थिते आह—

२४२ । ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८ ॥

दी—ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ह्रस्वात्—” ( सूत्र १६३ ) इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् ( अग्नि परे पूर्व रूपे सति रूपम् ) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ऋस्व vowel takes गुण in its final vowel ( by the rule “अलोऽन्तास्य” ) when सम्बुद्धि follows. Then the form हे हरि +स्=हे हरे+स् । And then the सम्बुद्धि elides by the rule “एङ्ह्रस्वात्” ( ante ), and we get हे हरे । Similarly हरिम् ( by पूर्व रूप ), हरी and हरीन् ( by पूर्व सवर्णदीर्घ, and न for शस्य by the rule “तस्मात् शसो नः पुंसि” ) ।

मित— । सुगमा ॥ हरि+आ इति स्थिते विशिष्टे वच्यन् प्रथमनस्य विकार्ये-  
सुपत्यस्यति—

२४३ । शेषी ध्यसखि । १।४।७ ॥

दी— । अनदीसंज्ञे कौ ह्रस्वौ यौ इवर्णौ वराँ तदन्तं सखिवर्जं विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् ? मत्स्यै । एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ ( यू ) किम् ? मात्रे ।

Bases ending in short ऋ and short उ that are not technically called here as नदीसंज्ञक words ( by the rule “यू स्नाखौ नदी” etc ) are called



चिसंज्ञक words, with the exception of the base सखि । Why do we say शेष in this rule? शेष here means those इ and उ वर्णान्त bases that are to be taken as नदी (Ci. “अनदीसंज्ञकौ” in the vritti). Here by the rule “आ कङ्कारात् एका संज्ञा” we get one संज्ञा at a time, here “यु, व्याख्या नदी” having given नदीसंज्ञा to इ and ऊ वर्णान्त feminine bases and “शेषः अस्मिन्” having given that bases ending in ऋस् इन् एन् ओन् and ङिसंज्ञक and “ङिति ऋस्वय” (११८६) providing नदीसंज्ञा to ऋस् fem. bases, the word शेष in the Sutra seems superfluous, for one संज्ञा will come at a time and no doubt arises here. This rule coming after the rule “ङिति ऋस्वय” clearly implies that its prohibition is in cases of ऋस् इ and उ वर्णान्त bases that are not व्याख्याः. Thus मयौ &c. with optional नदीत्व of मति is got. Still शेष is used in the Sutra to clear all doubts about non—चिसंज्ञकत्व of मति &c. in मयौ. The word ऋस्वौ in the vritti is taken to bar चिसंज्ञा of दीर्घ इकारान्त masculine bases as वातप्रमी &c. If ऋस् is not used in the vritti then वातप्रमी being चिसंज्ञक will in the 4th singular become वातप्रमये by the rule “घेङिति” and not वातप्रम्ये the usual form. Why do you say ‘यु’ i.e. इवर्णविवर्णौ (इदुतौ) in the vritti? This is to exclude चिसंज्ञा of ऋकारान्त bases. If ऋकारान्त bases are चिसंज्ञक then माह+ए will give मसरे with गुण by the rule “घेङिति”. [Thus हरि is a चिसंज्ञक word]. And we look forward—

मिति—। “ङिति ऋस्वय” (११८६) इत्यतः ऋस्वः इत्यनुवर्तते । “यू, व्याख्या नदी” (११८३) इत्यतः ‘यु’ इत्यनुवर्तनमस्ति । ‘इ’ इवर्णः ‘उ’ उवर्णः । इय उय “यु” । तदाह—ऋस्वौ यौ इवर्णविवर्णौ तदन्तं चिसंज्ञम् स्यात् । शेषशब्दात् अत्र ‘अनदीसंज्ञकत्वमाह’ । ‘असखि’ इति पर्युदासात् सखिशब्दस्य चिसंज्ञां वारयति ;

किन्तु सख्यन्तस्य सखिभिन्नत्वात् प्राप्ता संज्ञा—समखेः स्वमिति ॥ अत्र कश्च शेषः ? इत्याह वृत्तिकारः—“ऋस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्नस्वगात्स्य” स्वात्स्यं च यन्न नदीसंज्ञकं स शेषः” ॥ शेषग्रहणे असति “डिति ऋस्वश्च” इति नदीत्वपक्षेऽपि चिसंज्ञा स्यात् । ततश्च गुणे अयादेशे मतये इति भवति । शेषग्रहणे तु मतये इत्यत्र यद्यपि चिसंज्ञा तथापि मय्यै इत्यत्र न स्यात् ; “आ कङारात् एका संज्ञा” इत्यनेन एकत्वा एकसंज्ञाया एव समाविशात् । तथापि शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्, अतः आह—“एकसंज्ञाधिकारत्वात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्” ॥ वृत्तौ “ऋस्वौ इवर्णोवर्णौ” इति ग्रहणात् “वातप्रसौ” इति पुलिङ्गशब्दस्य ऋस्वत्वाभावात् चिसंज्ञा न स्यात् । ततश्च “वेडिति” ( सूत्र २४५ ) इत्यस्य प्रवृत्तिः न स्यात् । ततः वातप्रसौ+ङे=वातप्रसौ, नतु चिसंज्ञकशब्दवत् वात-प्रमये स्यात् ॥ वृत्तौ यः ( इय उय=यः ) इति कथं ग्रहणम् स्यात् ? माह इति ऋकारान्तस्य चिसंज्ञा यथा न स्यात् तदर्थम् । अतः मातरे इति रूपम् न तु “वेडिति” इति गुणे अकारे रपरत्वे मातरि इति स्यात् ॥ एवम् हरिशब्दस्य चिसंज्ञायाम् हरि+आ इति स्थिते आह—

२४४ । आङो नाऽस्त्रियाम् । ७३१२० ॥

दी—। घेः परस्य आङो ना स्यात् अस्त्रियाम् । आङिति दासंज्ञा प्राचात् । हरिणा । अस्त्रियाम् किम् ?—मत्याः ।

ना comes in place of आङ् that comes after चिसंज्ञक word. And आङ् is the old designation of टा by ancient professors. Thus हरि+आ=हरि+ना=हरिणा (by cerebral by the rule “अट्कुप् वाङ्नुन् व्यवधेयि” ) । As the rule says अस्त्रियाम्, so we cannot get ना in 3rd singular in cases of feminine bases. Thus we get मति+आ=मत्या and not मतिना । For मति is a fem. base.

मित—। “अक्षघेः ( ७३११९ ) इत्यतः ‘घेः’ इत्यनुवर्तते ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥ हरि+ङे इति स्थिते आह—

२४५ । घेडिति । ७।३।१११ ॥

दी— । घिसंज्ञकस्य डिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? मरुते । 'डिति' किम् ?—हरिभ्याम् । 'सुपि' किम् । पट्वी ॥ 'घेडिति' इति ( डसि ) गुणोपान्ते—

There is गुण of the final vowel of a घिसंज्ञक word when a सुप् विभक्ति beginning with 'ड' इत् follows. 'डे' fourth singular is डइत्, so by गुण we get हरये । Why do you say घेः in the Sutra ? Witness मरुते, where सुखि not being घि we do not get गुण । Why do you say 'डिति' here ? Witness हरिभ्याम् where भ्याम् not being ड इत् does not give गुण in हरि । Why again do you say सुपि in the vritti ? Witness पट्वी, where डीप् though ड इत् is not सुप् विभक्ति and so do not yield गुण in पटु+डे=पट्वी । In हरि+डसि, गुण coming by this very rule, we look forward—

मित— । "सुपिच" ( ७।३।२०२ ) इत्यतः सुपि इत्यनुवर्त्तते । "ऋखस्यगुणः" ( ७।३।१-८ ) इत्यतः 'गुणः' इत्यनुवर्त्तनमपि अस्ति । ततः आह—घिसंज्ञकस्य अङ्गस्य डिति सुपि गुणः स्यात् ॥ सूत्रे 'घेः' ग्रहणात्, सखिशब्दस्य अधित्वात् 'सखि' इत्यत्र गुणो न स्यात् । एवम् 'डिति' इति उक्तत्वात् भ्रामो षडित्वात् हरिभ्याम् इत्यत्र गुणो नः पुनश्च 'सुपि' इति व्याख्यानात् असुपि डीपि ( यथा पटु+डीप्=पट्वी ) 'पट्वी' इत्यत्रापि गुणः न भवेत् ॥ डसि हरिशब्दस्य अनेनैव सूत्रेण गुणो प्राप्ते आह—

२४६ । डसिडसोश्च । ६।१।११० ॥

दी— । एको डसिडसोः अतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हय्योः । हरीभ्याम् ॥

Of एङन्त bases, when अ of डसि and डस् follows, let there be single substitute of पूर्वप. Thus हरि+अस्=हरिः। But हरि+ओस्=हर्षोः (by यणादेशः); and हरीणाम् with नुट् and दीर्घ by the rule “नासि”।

मित—। “एङः पदान्तात् अति” (६।१।१०८) इत्यतः “एङः” इति “अति” इति च अनुवर्तते। “असि पूर्वः” (६।१।१०७) इत्यतः “पूर्वः एकादेशः” इति अनुवर्तते; अस्य “एकः पूर्वपरयोः” इत्यधिकारत्वात्। अतः आह—एङः डसिडसोः अतिपरि पूर्वपम् एकादेशः स्यात् ॥ हरि+असि=हरि+अस्=हरिः ॥ हरि+ओस्=हर्षोः (यणादेशः)। हरि+आस्=हरि+णाम् (नुट्)=हरीणाम् नासि दीर्घः गतम् च ॥ हरि+ङि इत्यत्र “वेङिति” इति गुणिप्राप्ते आह—

२७७। अच्चयेः। ७।३।११६ ॥

दी—। इदुङ्भ्याम् उत्तरस्य डेः औत् स्यात् घेः अन्तादेशश्च अकारः। वृद्धिः—हरौ। हर्षोः। हरिषु। एवं श्रीपति—अग्नि-रवि-कव्यादयः ॥

औत् is ordered in place of ङि when this ङि comes after इदन्त and उदन्त bases; and then अकार is the final substitute of the घिसंज्ञक word. Thus हरि+ङि=हरि+औत्=हरौ by वृद्धिः। Similarly श्रीपति अग्नि &c. are declined.

मित—। “डेराम् नद्याच्चीभ्यः” (७।३।११६) इत्यतः “ङेः” अनुवर्तते। “इदुङ्गाम्” “औत्” (७।३।११७—१८) इति सूत्रद्वयानुवर्तनमप्यस्ति। तथा च वृत्तिः—इदुङ्गाम् उत्तरस्य डेः औत् स्यात् इत्यादि। ततः हरि+ङि इत्यत्र औत् आदेशे, घिसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अकारान्तादेशे च हरि+औ इति जातम्। ततः वृद्धौ सत्यां हरौ इति रूपसिद्धिः ॥ ‘हरिषु’ इत्यत्र “आदेशप्रत्यययोः” इति पलम् बोध्यम् ॥ अधुना सखिशब्दस्य रूपं वक्ष्यन् आह—

२४८ । अनङ्सौ । ७।१।६३ ॥

दी— । सख्युरङ्स्य अनङादेशः स्यात् असम्बुद्धौ सौपरे । “ङिच्च”  
( सूत्र ४३ ) इत्यन्त्यादेशः ।

नित— । अनङ् इति नकारस्य अकार उच्चारणार्थः ॥ ततः सखि+सु  
( प्रथमैकवचनम् ) इत्यत्र “ङिच्च” इत्यन्त्यादेशी सति सखन् स्रजति जाते—

२४९ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । १।१।६५ ॥

दी । अन्त्यात् अलः पूर्वः द्योः उपधासंज्ञः स्यात् ।

उपधा is designated of the letter which is just preceding to the final letter. Thus here in सखन्, अ which is पूर्व to the last letter न is called उपधा (pen ultimate letter).

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६।४।८ ॥

दी— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।

The उपधा (pen ultimate letter) of a नान्त base becomes long when a case affix technically known as सर्वनामस्थान follows excepting the संबुद्धिः । Thus—सखन्+स् इत्यत्र दीर्घे सति सखान् स् इति जाते—

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

दी— । एकाल् प्रत्ययो यः स अपृक्तसंज्ञः स्यात् ।

An affix having one letter only is styled as अपृक्त । Thus here स् (1st singular) is called अपृक्त ।

नित— । एकः अल् इति एकाल् । तादृशः प्रत्ययः इति । कर्मधारयः ॥ अन्यत्  
मुनसम् । इति सखान्+स् इत्यत्र स् इत्यस्य अपृक्तसंज्ञास्मात् । ततः आह—

२५२ । हल् ड्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६।१।६८ ॥

दी—। हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ड्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ड्यावभ्यः' किम् ?—ग्रामणीः । दीर्घात् किम् ?—निष्कौशाम्निः अतिखट्वः । 'सुतिसि' किम् ?—अभैत्सीत् ; तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति । 'अपृक्तम्' इति किम् ?—विभर्त्ति । 'हल्' किम् ?—विभेद । 'प्रथमहल्' किम् ?—राजा ; नलोपादिर्न स्यात् : संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ सखा । हे सखे ।

Words ending in ( हल् ) consonant or words having long डी and आ at the end, elide सु (of प्रथमा एकवचन ) also ति and सि ( verbal terminations immediately following them, and when these ( स etc. ) are termed अपृक्त i.e. when these are reduced to a single consonant. Why do we say हल् ड्यावभ्यः in the Sutra ?—witness ग्रामणीः, where सु does not elide, for it does not come after a word ending in हल् or डी or आप् (—ग्रामणी being अजन्त ; here, णी is got with क्तिप् from the verb नी ; thus ग्रामं नयतीति क्तिप् णलेच ग्रामणी ) । Why do you say दीर्घात् in the Sutra ?—witness निष्कौशाम्निः and अतिखट्वः where सु does not elide, for this comes after ऋस्वभूत डी and ऋस्वभूत आप् ( निष्क्रान्तः कौशाम्बाः and अतिक्रान्तः खट्वास् becoming ऋस्व in समास by the rule "गोस्त्रिधोरुपसर्जनस्य" ) । Why do you say 'सुतिसि' in the rule ?—witness अभैत्सीत् ; where 'सु' being of सिच् (of लुङ्) is other than सि which in connection with ति is the verbal termination here and not सिच् &c., and does not thus elide. Why do you say अपृक्तम् in the Sutra ?—witness विभर्त्ति where ति not being अपृक्त does not elide. Why do you use हल् in the Sutra ?—witness विभेद

where 'ह' is लिट्, though अष्टकं not being हल् does not elide. Why do we use हल् at the very beginning of the Sutra ?—witness राजान् सृ= राज् with elision of सृ (firstly by this rule) and न-लोप् by the rule—नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ( ८२।२७ ) । राजान्+सृ may be established by संशो-  
 राजान्+सृ+नलोप् as well ; so प्रथमहल् in the Sutra seems superfluous. But not so; for by the rule “संशोमान्तस्य लोपः” ( ८२।२३ ), सृ ( स ) being elided नलोप by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” ( ८२।२७ ) does not take place. For this सुलोप is असिद्ध with reference to नलोप which is later. Hence for the formation of the word राज् etc firstः हल् is to be taken in the Sutra. Thus सखान् सृ=सखाद् by elision of सृ; this very rule=सखः by नलोप् by the rule “नलोपः प्रातिपदिका-  
 न्तस्य” । हे सखे as in हे हरे (which see ante.)

मित— । हल् च डी च आप् च इति इत्वं । ताभ्यः । अध्याहारपरञ्ज-  
 योश्च प्रथमा । ‘दीघात्’ इति समासैकदेशस्य व्यापारेव विशेषणम् । ततः आह—  
 “हलन्तात् परं दीघां यौ व्यापौ तदान्ताच्च परम् इत्यादि” ॥ सुतिसि इति समाहार-  
 इत्वं । अपृक्तम् इत्यनेन सामानाधिकरण्येन अन्वितः । “लोपीव्योर्वलि” इत्यतः  
 लोपः इत्यनुवर्त्तते ; तदाह—‘सुतिसि इत्येत् अपृक्तं हल्, लुप्यते ॥ शानं नयतीति  
 किमि शानशीः । “अशशानाभ्यां नयतेषां वाचः” इति शत्वम् । अत्र शानशीः  
 इत्यत्र “शी” इति हल्, ड्यावन्तो न ; अतः सुलोपोपि नात्र स्यात् । अतः सूत्रे “हल्  
 ङाव्यो” इत्याह ॥ सूत्रे ‘दीघात्’ इति ग्रहणात् निष्कौशम्बिः अतिखटुः इत्यादौ  
 निषक्तान्तः कौशाख्याः खटुमतिक्रान्तः इति समासि “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ऋक्षे  
 सति, अत्र ड्यापोः अदीघान्तत्वात् न सुलोपः ॥ ‘सुतिसि’ इत्यत्र तिपासाहात्यात्  
 सिप एव ग्रहणम् न तु लुङः सिचः, अतः अभैत्सीत् इत्यत्र अपृक्तस्य सिचो ‘सृ’ इत्यस्य  
 लोपो न स्यात् ॥ सूत्रे अपृक्तं ग्रहणात् विभक्तिं इत्यत्र ‘ति’ इति समुदायस्य अपृक्तत्वा-  
 भावात् न तस्य लोपः—पूर्वं वापि द्रष्टव्यम् । एवं ‘हल्’ ग्रहणात् विभेद इत्यत्र अपृक्तं

‘अ’ न लुप्यति ॥ मूले ‘प्रथमहल्’ किमर्थम् गृहीतम् ? अग्रहीते तस्मिन् राजन् स् इत्यत्र अस्य मूलस्य अप्रवर्तनात् “संयोगान्तस्य लोपः” (८:२:२३) इति मूलोपे सत्यपि “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८:२:२७) इति नलोपो न स्यात् । “नलोपः—” इत्येतत् प्रति मूलोपस्य असिद्धत्वात् । तथा चोक्तम्—“संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रातु तेनैव लोपः स्यात् हलशब्दात् विधीयते” । अतः सायकं मूले प्रथमहल्, ग्रहणम् ॥ सर्वमेतत् दीक्षितेन प्रौढमनीरमायाम् व्याख्यातम् । अत्र तस्य व्याख्यानं न युक्तं प्रतिभाति, यद्यकस्तुर्वेव स्वस्यम्यविरोधात्—इति एतत् शब्देन्दुशेखरं स्पष्टम् ॥ एवम् सखान्+सु इत्यत्र अनन्त सर्वेण स्—लोपे सखान् इति ज्ञाते नलोपे सखा इति । एवं राजा ॥ ‘हे सखि’ इति ‘हे हरि’ इतिवत् । सखि+औ इति स्थिते अत्र—

२५३ । सख्युरसम्बुद्धौ । ७:१:६२ ॥

दी— । सख्युरङ्गात् परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं शिद्धत्वं स्यात् ।

A सर्वनामस्थान affix excepting that of सम्बुद्धि, coming after the base सखि, is treated as like a न इत् affix.

नित— । “णित्शब्दः तत्कार्योतिदृशाद्ये एव”, इदमर्थः एव इति फलितम् ।

२५४ । अचोऽङिति । ७:२:१५ ॥

दी— । जिति णिति च परे अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ-सखायः । सखायम्—सखायौ—[सखीन् । अत्र असर्वनामस्थानत्वात् णित्वाभावात् न वृद्धिः] । सखिशब्दस्य विसंज्ञाभावात् न तत्कार्यम् । तेन—सख्या । सख्ये ।

The final vowel of an अजन्त base takes वृद्धि if a अ इत् or ण इत् affix follows. Thus औ here being a सर्वनामस्थान affix is णित् । So सखि+औ=सखौ+औ (by वृद्धि =सखायौ by सखि) । Similarly ‘सखायः’, ‘सखायम्’ &c. In सखि+टा, सखि not being a विसंज्ञक word the



the "आडो नाम्नियम्" does not apply and we get सखा by ( सखि ) :  
३०.३२० सखोः ।

नित— । मयम् । सखि+ङि डस् इत्यत्र सखिशब्दस्य चित्वाभावात्  
"विकृति" इति गुणाभावे सति यणि कृते सख्यम् इति जाते आह—

२५५ । ख्यत्यात् परस्य । ६।१।११२ ॥

दी— । खितिगठभ्यां खीतीगठभ्यां कृतयणादेशाभ्याम् परस्य  
ङसिङसोरत उन् स्यात् । सख्युः ।

उत् comes after अ of डसि and डस् when this डसि and डस्  
comes after the word- खि, ति or खी ती after which यणादेश has al-  
ready been made. Thus सखा म्=सख्युः with उ for अ of डसि ।

नित— । 'खि-खी' इत्यनयोः 'ति-ती' इत्यनयोश्च कृतयणादेशयोः 'ख्यत्य' इति  
निर्देशः । "यकारात् अकार उच्चारणार्थः" । "एङ पदान्तात् अति" इत्यतः 'अति'  
अनुवर्तते । "ङसिङसोश्च" इत्यस्यैव । "कृत उत्" इत्यतः 'उत्' अनुवर्तते ।  
अत्र "परस्य" इति उक्तत्वात् "एकः पूर्वपरयोः" इति तु निवृत्तम् । ततः फलितमाह—  
'खिति-खीती' शब्दभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोः अत उत् स्यात् ॥ 'खिति'  
इति विकृतिनिर्देशः किमर्थम् । अतिसखिः सेनापतेः एवमेव ङसिङसोरत उः न ।  
अविज्ञाने अतिसख्युः सेनापतयुः इत्यनिष्ठापतिः स्यात् । केवलस्य सखिशब्दस्य विसंज्ञा  
प्रतिषिध्यते न तु तदन्तस्य इति इदमप्यत्र कर्तव्यम् ॥ सखि+ङि इत्यत्र सखिशब्दस्य  
चित्वाभावात् "अच्चेः" इत्यस्य अप्रवृत्तौ सर्वेषादीर्घं प्राप्ते आह—

२५६ । औत् । ७।३।११८ ॥

दी— । इदृदभ्याम् परस्य ङे औत् स्यात् । उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था  
( "अच्चेः" इति उत्तरसूत्रार्थम् इत्यर्थः ) । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥  
शोभनः सखा इति ह्यसखा । ह्यसख्यौ । ह्यसखायः । अनङ्—णिङ्प्रज्ञाव-  
बोराङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि'

इति निषेधाप्रवृत्तेः विसंज्ञा (सुसखिशब्दस्य) । (तेन) सुसखिना । सुसख्ये ।  
 डसिङसोः गुणो कृते कृत्यणादेशत्वाभावात् “ख्यत्वात्” इत्युत्वं न—  
 सुसखेः । (डौ) सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखाः  
 परमः सखा यस्य इति विग्रहे परमसखा—परमसखायौ इत्यादि । गौणत्वेपि  
 अनङ् शित्वे प्रवर्त्तते ॥ सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः लिङ्गविशिष्ट परिभा-  
 सायाः अनित्यत्वात् न टच् । इह अनङ् शित्वं न भवतः । कथं न भवतः  
 इत्याह—) “गोस्त्रियोः” (सूत्र ६५३) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य अत्र  
 लान्नशिकत्वात् । “लान्नप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्” ।

औत् comes in place of डि coming after इकारान्त and  
 उकारान्त bases. Thus सखि+डि=सखि+औ=सखौ by सन्धि ॥ This Sutra  
 applies in case of सखि only, for “अच्चेः” provides for विसंज्ञक words  
 and the rule “इदङ्गाम्” provides for नदीसंज्ञक words. Still here उत्  
 is said in इदङ्गाम् i.e. उत् is repeated only for its अनुवर्त्तनेन to the next  
 Sutra “अच्चेः” (ante). In rest विभक्ति सखि is like हरि । शोभनः सखा  
 gives सुसखा by कन्धारय—this is declined as, सुसखा—सुसखायौ—  
 सुसखायः &c. Here also अनङ् and लिङ्गव come in, for these be-  
 ing after अङ् i.e. bases, come in after सखान्त bases also by तदन्त-  
 विधि ॥ But the whole सुसखि being other than सखि is a विसंज्ञक  
 word, for the rule “शेषोच्चसखि” bars विसंज्ञा of सखि only and not  
 of सखान्त bases as well (see ante under “शेषोच्चसखि”) । Thus we  
 get सुसखिना—सुसख्ये &c. as in case of हरि । Again in डसि and  
 डस्, सुसखि being विसंज्ञक takes गुण by the rule “घडिर्ङिति”; thus  
 there being no यणादेश here when डसि + डस् follow (गुण already  
 coming in), the rule “खाव्यात्”—cannot provide उत् here. Thus  
 सुसखेः as in हरि । Similarly सुसखौ ॥ अतिशयितः सखा gives अतिरुखा

“न प्रजन्तु” इत्यत्र टच् न स्यात्” and परस्य सखायस्य gives परससखा । Here also *परससखायः* is *परससखार्थः*—*परससखायः* &c.. अनङ्+णिङ्भाव *com-*  
*position* also, सखि is subordinate as well. Lastly in सखीमतिक्कालः  
 परसः अतिसखिः \* The sutra “राजाहः सखिभाहच्” provides टच् after  
 सखि & not after सखी (feminine) also ; so no टच् here. Fur-  
 ther the maxim: “प्रतिपदिकग्रहणे निङ्प्रविशितस्यापि ग्रहणम्” is not  
 obligatory, its कृत्स्नत्व being implied from taking घटी even after-  
 saying घट् in the Vartika “शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—” &c ), so also no  
 समासान्—टच् here. This base does not take अनङ्+णित्व । For  
 here सखि is लाक्षणिक, being got from सखी, with—ङ्गत्व by “गोन्वियो-  
 रदसज्जनस्य” . And the maxim “लक्षणप्रतिपदीकयोः” says that of two  
 kinds of words one लाक्षणिक ( got by application of some लक्षण )  
 & another independent, the independent one is to be taken ;  
 so the rule “अनङ्सी” &c, takes independent सखि & not लाक्षणिक  
 सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or णिङ्भाव in अतिसखि—  
 it is to be declined like हरि ।

सित — “इदङ्गाम्” इति स्तवानुवर्तनात् इतिरपि तादृशी ॥ डौ “अञ्चवेः”  
 इति स्तवम् घिसंज्ञकविषयमेव । “इदङ्गाम्” इति च डौ नदीसंज्ञकविषयम् । अतः  
 परिशिष्यात् “औत्” इति स्तवम् सखिशब्दमावविषयम् । तथापि वृत्तौ “इदङ्गाम्  
 परस्य” इति व्याख्यातम्, न तु ‘सखिशब्दात् परस्य’ इति । न चैवम् ‘इदत्’ इत्यत्र  
 उकारानुवृत्तिः व्यर्था ? अत्र ‘उत्’ इति ‘उकारानुवृत्तिः’ उत्तरार्थो “अञ्चवेः” इति  
 उत्तरस्तवार्थो इत्यर्थः ॥ शीभनः सखा मुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनङ्-  
 णिङ्भावो वर्तते । यत्र एतौ अङ्गस्त्वैव विहितत्वात् तदनविधिना सख्यन्तेपि वर्तते ।  
 ततः आह—मुसखार्थौ—मुसखायः इत्यादि । किन्तु मुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि-  
 भिन्नत्वात् “शेषो व्यसखि” इति स्तवे सखिशब्दस्य एव धित्वाभावात्, मुसखिशब्दस्य तु

धित्वसत्वात् सुसखिना सुसख्ये इति स्यात् । अस्य डसिङ्गस्योः “घर्ङिति” इति गुणे  
 मति यथादेशत्वाभावात् “स्यत्वात्” इति न प्रवर्तते एव, तत्र तस्य कृतयणादेशविषय-  
 व्याख्यानात् । ततः सुसखिः इति स्यात् । डौ सुसखौ इत्यादि ॥ अतिशयितः सखा  
 अतिसखा ( “न पूजनात्” इति समासान्तः टच् न स्यात् ), परमः सखा यस्य इति  
 विशिष्टं परमसखा इत्यादौ सखिशब्दस्य गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वे वर्तते । तयोः अङ्गकार्य-  
 त्वात् । तेन अतिसखायौ—परमसखायौ इति ॥ किन्तु सखीमतिक्रान्तः अतिसखि  
 “अत्यादयः क्रान्तादयश्चेतितीयया” इति मन्तासे “गोन्विद्योरुपसर्जनस्य” इति ऋस्वे मति  
 अतिसखिः । अत्र “राजाहः सखिभ्यः टच्” इति समासान्तः न स्यात्, न तु ‘सखि’ न तु  
 ‘सखी’ ग्रहणात् । ननु “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति परि-  
 भाषया सखिग्रहणेन सखीग्रहणमपि भवतु, समासान्तोऽपि प्रवर्तताम् इत्याह—अनित्ये यं  
 लिङ्गविशिष्टपरिभाषा : “शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—” इत्यादि वार्तिके षट्षटी इति पृथक्  
 पृथक् ग्रहणात् चापकात् । अतो न टच् समासान्तः । तेन अतिसखिः इति । इह  
 तु अनङ्गित्वदभावो न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अत्र “सखि” इति सखी-  
 शब्दात् लक्षणम् “गोन्विद्योरुपसर्जनस्य” इत्यनेन निवृत्तम् । इत्यत्र ऋस्वविधानेन तेन अत्र  
 ‘सखि’ लाक्षणिकः शब्दः । “अनङ्गसौ” इत्यादि त्वे तु ‘सखि’ स्वतन्त्रः ( प्रतिपदोक्तः )  
 शब्दः गृह्यते, न तु लाक्षणिकः सखिशब्दः । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव  
 ग्रहणम्” इति परिभाषयापि सर्वत्र त्वे स्वतन्त्रः शब्दः गृह्यते न तु लाक्षणिकः । तेन  
 लाक्षणिकस्य सखिशब्दस्य “अनङ्ग च णिङ्गभावश्च” न स्याताम् । एवमाह—“इह  
 अनङ्गित्वे न भवतः । “गोन्विद्योः” इति ऋस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्”  
 इत्यादि ॥ अधुना पतिशब्दरूपे विशेषं दर्शयति—

२५७ । पतिः समास एव । १।४।८ ॥

दी—। पतिशब्दः समासे एव विपक्षः स्यात् । पत्या । पत्येः  
 पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना  
 भूरतये ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः—

'न युज्यते' इयम् टच् न स्यात् and परसः सखाद्यस्य gives परससखा । He does not insist on its परससखद्यौ—परससखायः &c. अनङ्+णिङ्भाव con- ing in अनसखि is subordinate as well. Lastly in सखीमतिक्रा- we get अतिसखिः । The sūtra "राजाहः सखिभाटच्" provides टच् aft सखि & not after सखी, feminine ) also ; so no टच् here. Further the maxim "प्रतिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" is n obligatory : its कृत्त्वत्त्वं being implied from taking घटी even aite saying घट in the Vartika "शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—" &c ), so also । समासान्—टच् here. This base does not take अनङ्+णित् । F here सखि is लाक्षणिक, being got from सखी, with—इत्स्व by "गोस्वि- रूपसंज्ञकम्" । And the maxim "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः" says that of tv kinds of words one लाक्षणिक ( got by application of some लक्षण & another independent, the independent one is to be taken so the rule "अनङ्गी" &c. takes independent सखि & not लाक्षणि सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or णिङ्भाव in अतिसखि- it is to be declined like हरि ।

नित — : "इदृश्याम्" इति स्वनुवर्तनात् इतिरपि तादृशी ॥ डौ "अचघे- इति स्वम् धिसंज्ञकविषयमेव । "इदृश्याम्" इति च डौ नदीसंज्ञकविषयम् । अ पारिर्गण्यात् 'अत' इति स्वम् सखिशब्दात् विषयम् । तथापि तत्रौ 'इदृश्या परस्य' इति व्याख्यातम्, न तु 'सखिशब्दात् परस्य' इति । न चैवम् 'इदृत्' इत् उकारानुवृत्तिः व्यथा ? अत्र 'उत्' इति 'उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था' "अचघे," इ उत्तरस्वरार्था इत्यर्थः ॥ शीमनः सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनः णिङ्भावो वृत्ते । यत एतौ अङ्गस्यैव विहितत्वात् तदन्तविधिना सख्यन्तेपि वर्त्तं ततः आह—सुसखार्थौ—सुसखायः इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सरि भिन्नत्वात् "शेषो व्यसखि" इति स्वे सखिशब्दस्य एव घिलाभावात्, सुसखिशब्दस्य

धिलसत्वात् मुसखिना मुसखये इति स्यात् । अथ डसिङसोः “घिङिति” इति गुणे सति यणादेश्वाभावात् “ख्यत्वात्” इति न प्रवर्तते एव । ततस्तस्य कृतयणादेशविषय-  
व्याख्यानात् । ततः मुसखिः इति स्यात् । ई मुसखौ इत्यादि ॥ अतिशयितः सखा  
अतिसखा ( “न पूजनात्” इति समासान्तः टच् न स्यात् ), परसः सखा यस्य इति  
विग्रहे परमसखः । इत्यादी सखिशब्दस्य गौणत्वेऽपि अनङणित्वे वर्तते । तयोः अङ्काय-  
त्वात् । तेन अतिसखायौ—परमसखायौ इति ॥ किन्तु सखीसतिशक्तः अतिसखि  
“अत्यादयः क्रान्तायर्थे द्वितीयया” इति समासे “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ऋस्वे सति  
अतिसखिः । अथ “राजाहः सखिभ्यः टच्” इति समासान्तः न स्यात्, नन्वे “सखि” न तु  
‘सखी’ ग्रहणात् । ननु “प्रतिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति परि-  
भाषया सखिग्रहणेन सखीग्रहणमपि भवतु, समासान्तोऽपि प्रवर्तताम् इत्याह—अनित्यं यं  
लिङ्गविशिष्टपरिभाषाः “शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—” इत्यादि वार्तिके घटघटी इति वृथक्  
वृथक् ग्रहणात् जापकात् । अतो न टच् समासान्तः । तेन अतिसखिः इति । इह  
तु अनङणित्वद्वभावी न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अथ “सखि” इति सखी-  
शब्दात् लाक्षण्येन “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इत्यनेन निवृत्तम् । इत्यत्र ऋस्वविधानेन तेन अथ  
‘सखि’ लाक्षणिकः शब्दः “अनङसी” इत्यादि तुल्ये तु ‘सखि’ स्वतन्त्रः ( प्रतिपदोक्तः )  
शब्दः गृह्यते, न तु लाक्षणिकः सखिशब्दः । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव  
ग्रहणम्” इति परिभाषयापि सर्वत्र नन्वे स्वतन्त्रः शब्दः गृह्यते न तु लाक्षणिकः । तेन  
लाक्षणिकस्य सखिशब्दस्य “अनङ् च णिङ्गभावश्च” न स्याताम् । एवमाह—“इह  
अनङणित्वे न भवतः । “गोस्त्रियोः” इति ऋस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्”  
इत्यादि” ॥ अधुना पतिशब्दरूपे विशेषं दर्शयति—

२५७ । पतिः समास एव । १।४।८ ॥

दी— । पतिशब्दः समासे एव विभक्तः स्यात् । पत्या । पत्ये ।  
पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना  
भूरतये ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः—

मित— “सिधोऽसिधे” इत्यतः ‘धि’ इत्यनुवर्तने सति आह—पतिशब्दः  
 नाम्ने एव धिसंज्ञः । नाम्नत् । इति केवलस्य पतिशब्दस्य चित्वाभावात् आत्वगुणा-  
 भावे सति यति प्रत्यायनं इत्यादि ॥ पत्युर्नित्यं “त्यल्यात् परस्य” इत्युत्वम् । पत्यौ  
 इत्यत्र “स्योत्” इति ऊर्ध्वस्य स्योत् च अपसितिः ॥ ममासे सति भूपतिशब्दः हरिवत् ॥  
 का सङ्गापेक्षम् इति किम्+इति=कति ( “किम् सङ्गापरिमाणे उतिच” इति  
 इतिः ) इत्यत्र निच बहुवचनान्तरात् कति+जम् इति स्थिते आह—

२५८ । बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२८ ॥

दी— एते संख्यासंज्ञाः ।

These are technically known as सङ्गा ( numerals ).

मित— “वदद् गणश्च वतुश्च इति च समाहारद्वन्द्वः । बहुगणशब्दो दह  
 नित्यदिपराधान् सङ्गाविशिष्टकविनी गृह्यते । सङ्गायते अनन इति ‘सङ्गा’ इति  
 अन्वयसंज्ञाविधानात् । तथा च काशिका—“बहुगणशब्दयोः वैपुल्ये सङ्गे च वर्तमान-  
 योगिह गृहणं नामि । वतुडती प्रत्ययौ । “यत्तदेतैव्यः परिमाणवतुप्” ( ५।२।३६ )  
 इति “किम् सङ्गापरिमाणे उतिच” इति च प्रत्ययौ गृह्यते । संज्ञाविधावपि अत्र  
 तदनयगृहणेन वचनाः डल्याः च शब्दाः गृह्यन्ते ।

२५९ । उति च । १।१।२५ ॥

दी— उत्पन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

मित— “उति” इत्यविभक्तिकः निर्देशः । “णान्ताषट्” इत्यतः षट् अनुवर्तते ।  
 ‘सङ्गा’ इत्यस्यैव । फलितमाह—डल्याः सङ्गा षट्संज्ञा स्यात् । एवं कतिशब्दस्य  
 डल्यन्तरात् षट्संज्ञायाम् आह—

२६० । प्रत्यस्य लुक्श्लुलुपः । १।१।२१ ॥

दी— लुक्—श्लु—लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनम् क्रमात् तत्तत्संज्ञः  
 स्यात् ।

## अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

Elision of a प्रत्यय done with the utterance of either of the words लृक्, ज्ञ् and लृप् will be known by either of these terms as the case may be.

मित—। “अदर्शनं लोपः” इत्यतः ‘अदर्शनम्’ इत्यनुवर्तते। एतत् च वृत्तौ स्पष्टम्। अत्र अदर्शनस्य संज्ञा। न तु लोपसंज्ञापवादः। अत्र एकसंज्ञाधिकार-त्वात् “आ कङारात् एकासंज्ञा” इति, लृक्-लृप् इति एवमेकैव संज्ञा एकाव-स्यात्।

२६१ । षडभ्यो लृक् । ७।१।६२ ॥

दी । षडभ्यः परयोः जप्शसोलृक् स्यात् ।

जम् and शम् glide after षट्संज्ञक words.

मित—। तेन कतिजम् इति जसो लुगादेशे पूर्वमर्त्येण च अदर्शने कृते, कति इति जाते—

२६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२ ॥

दी—। प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति “जसिच” (सूत्र २४१) इति गुणे प्राप्ते ।

Procedure connected with an affix apply even when the affix elides. Thus in कति+जम् though जम् elides, still गुण by the rule “जसिच” is to operate by this rule.

मित—। “स्थानिवत्—” इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । कृतम्प्रत्यय-लोपस्यैव स्थानिवत्त्वम् ।

२६३ । न लुमताङ्गस्य । १।१।६३ ॥

दी—। लृक् श्लु लृप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमि-



समङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।  
 कतीनाम् । कतिप् । परमशब्द— अस्मद् युष्मद् षट्संज्ञकाः त्रिषु  
 लिङ्गेषु सहराः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।  
 त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

The terms लृक्, युक्, नप्, are called लुप्तम् । When an affix  
 shares with the utterance of either of these लुप्तम् terms, then pro-  
 cedure in connection with that affix is not to come in.  
 So युक् in कति does not come in and we get कति etc.  
 कतिभिः &c, and as in हरिशब्द । षट्संज्ञक words & bases  
 अस्मद् + कश्चिद् are equal in all the genders. The base वि also is  
 always plural. Thus त्रयः, वान् &c as in हरिशब्द । Then in वि +  
 आम् we look forward—

नित— । लृ इति लृक् यु लृप् यहरणम् इति मूलं एव स्पष्टम् । 'लृ' इति  
 कति अस्य इति लुप्तम् । तेन लुप्तता i.e., लुप्तता शब्देन इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥  
 वि + आम् इत्यत्र नुटिदोषं च प्राप्ते आह—

२६४ । त्रैस्त्रयः । ७।१।५३ ॥

दी— । त्रिशब्दस्य 'त्रय' आदेशः स्यात् आमि । त्रयाणाम् ।  
 परमत्रयाणाम् । गीयात्वे तु ('त्रय' आदेशः) न इति केचित् । प्रियन्त्री-  
 णाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् (इति) । त्रिषु ॥ द्विशब्दो नित्यं  
 द्विवचनान्तः ॥

नित— । सुगमः ॥ द्विशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात् वि + औ इति स्थिते  
 आह—

२६५ । त्यादादीनामः । ७।२।१०२ ॥

दी—एषामकारो अन्त्यादेशः स्यात् विभक्तौ । “द्विपर्यान्तानामेवेष्टिः” ;  
 ( भाष्यकरस्य ‘इष्टिः’ इच्छा इत्यर्थः ) । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।  
 द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । ‘द्विपर्यान्तानाम् । इति किम् ?—  
 भवान् भवन्तौ, भवन्तः ( इति अत्र विभक्तौपरे ‘अ’ न स्यात्  
 भवत्शब्दस्य द्विशब्दात् परम् परिसंख्यानम् ) ॥ संज्ञायाम् उपसर्जनत्वे च  
 न अचत्वम् । अस्यसर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् )—( तथा च परिभाषा  
 “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न भवति” । ( संज्ञाते  
 उदाहरणमाह— ) द्विनाम कश्चित् । द्विः—द्वी—द्वयः । ( उपसर्जनत्वे उदा-  
 हरणं यथा— ) द्वावतिक्रान्तः अतिद्विः । हरिवत् ॥ प्राधान्ये ( अनुपसर्ज-  
 नीभूतत्वात् ) तु परमद्वौ इत्यादि ॥ ( औडलोमिशब्दस्य विशेषमाह— ) औड-  
 लोमिः—औडलोमी—उडलोमाः ; ‘लोम्नो अपत्येषु बहुव्कारो वक्तव्यः’  
 ( वार्त्तिक ) ( इति बहुवचने अत्र अकारः ) । ( अयम् ) बाह्यादीजोऽपवादः  
 औडलामिम्—औडलोमी—उडलोमान् ॥

Words beginning with त्वत् etc in the सर्वादि list take अकार at the end when a विभक्ति follows. The counting here is upto the word द्वि in the सर्वादि list and not of words after it. Thus द्वि+औ=द्व+औ=द्वौ as in राम । Why do we say ‘द्विपर्यान्तानाम्’ in the वार्त्तिक । Witness भवान् भवन्तौ &c, when भवत् being outside द्वि of the सर्वादि list does not take अकार when विभक्ति follows. This अकार does not come in after त्यदादि words when these denote संज्ञा ( designation ) or are subordinated in some compound. This is rightly so owing to the Paribhasha “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न भवति” ( and “त्यादादीनामः” is an अन्तर्गणकार्यं ) ॥ Thus द्वि being

name of some one is declined as द्विः—द्वी—द्वयः as in हरिश्चन्द्र । Similarly अतिक्रान्तः द्वी इति अतिवि is also declined like हरि । But if द्वि is only based in a compound then this सर्वनामानर्गणकाद्ये ( i. e. अकार as by this rule ) comes in as in परमद्वी ( a कसधारय compound ) . Now specialities in the declension of the word औडुलोमी is being enumerated. It is declined like हरि in all विभक्ति except its plural. Thus औडुलोमिः—औडुलोमी &c. In the plural we have औडुलोमाः—उडुलोमान् &c as in the case of राम । For the Varttika “लोखो अपत्येषु बहुवचनो वक्तव्यः” directs अकार in बहुवचन in supersession of इञ् here by the rule “वाङ्मादिभ्यश्च” । When अकार replaces इञ् in the बहुवचन only then उडुलोमन्+ञ इति स्थिते “नन्तद्धिते” इति टिलोपः=“उडुलोमं इत्यकारान्तात् as राम ।

मित—। मरुतः ॥ उडुनि जलवाणि लोमानि यस्य इति विग्रहे उडुलोमानाम् अथित्त्वधिः । तस्य अपत्यं पुमान् इति “वाङ्मादिभ्यश्च” इति इञि आदिउडौ, “नन्तद्धिते” इति टिलोपे औडिलोमिः इति रूपमिह । अयं शब्दः हरिवत् । बहुवचने तु विशेषः अस्ति । तत्र वाङ्मादि—इञं बाधित्वा “लोखोपत्येषु बहुवचनो वक्तव्यः” इति वात्तिकेन अकार एव विधीयते । ततः टिलोप अकारप्रत्यये वृद्धाभावात् उडुलोम इत्यकारान्तो जायते । तदा च रामवत् रूपाणि । उडुलोमा उडुलोमान् इत्यादि ॥ इतीदन्ताः ॥

द्वी—। “वातप्रमोः” उष्णादि सूत्र इत्युष्णादिसूत्रेण माह ईप्रत्ययः ; स च क्तिः वातं प्रमिमीते इति वातप्रमोः । “दीर्घाजसि च” ( इति पूर्वसवर्णे दीर्घो न ) । ततः वातप्रम्यौ—वातप्रम्यः । हे, वातप्रमीः । ( अस्मि तु ) “अस्मि पूर्वे” सूत्र १६४ । इति ( पूर्वरूपे मति ) वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ—वातप्रमीन् । वातप्रम्या—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभ्यः । वातप्रमीभ्यः—वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः—वातप्रम्योः—वातप्रम्याम् ( दीर्घत्वात् न नृद् ) । हौ तु परस्वात्

सवर्णदीर्घः । न तु "एरनेकाचः—” इति वक्ष्यमाणा यणादिशः, अव ईकारस्य धातु-  
त्वाभावात् ।—वातप्रमो । वातप्रम्योः—वातप्रमोषु । एवं यथोपप्यादृशः ।  
यान्त्यनेन इति ययोर्मांतिः । पाति लोकमिति पपोः सुधर्मः । "यापोः कित्  
द्वे च" इति ( औषादिकन्वयेण बाधालोः पाबालोः ) ईदंत्ययः । तस्य कित्त्वं प्रकृतेः  
विलक्ष्य ) । ( नीञ्जु हिंसायामिति औषादिकस्य तु किमपि यो वातप्रमोषवृत्तस्य  
विशेषं वक्ष्यन् आह— ) क्विन्त वातप्रमोषवृत्तस्य तु अमि शसि डौ व विशेषः ।  
( तत्क्रान्तौ तथा— ) वातप्रम्यम् वातप्रम्यः वातप्रम्यि— इति अत्र  
( ईकारान्तधातुत्वात् ) "एरनेकाचो—” सूत्र २७२ ) इति वक्ष्यमाणा यणा-  
देशः । प्रथीशब्दवत् ॥ बहुः श्रेयस्यः यस्य स इति बहुश्रं यसी ( "इयस्य"  
इत्यत्र कप् न, "इयसी बहुव्रीहिर्निति वाच्यम्" इति अव उपसर्जनज्ञस्यो न ;  
स्त्रियाः पुं वत्— इति बहुव्रीहिष्वस्य पुं वत्वम् । ततः बहुश्रेयसी इति पुंलिङ्गविशेष-  
णात् पुंलिङ्गः शब्दः । तस्य प्रथमैकाचने संपरे प्रक्रियानाह— ) । दीवड्यन्त-  
त्वात् "हलुड्यावभ्यो"— २५२ सूत्र ) इति सुलोपः ( बहुश्रेयसी इति । )

[ बहुश्रेयसी ओ इत्यत्र "दीर्घाञ्जसि च" इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे, यणि सति  
बहुश्रेयसी । एवं बहुश्रेयस्यः बहुश्रेयसी+अम इत्यत्र "अमिपूर्वः" इति पूर्व रूपे  
बहुश्रेयसीम् । एवं शसि पुं सि "तस्मात्शसी नः पुं सि" इति णच्चे पूर्वसवर्णदीर्घ-  
च बहुश्रेयसीन् ॥ हे बहुश्रेयसी स इति स्थिते नदीकार्यं वक्ष्यन् नदीसंज्ञानाह— ]

२६६ । यू स्त्रयाख्यौ नदी । १।४।३ ॥

दी— ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौस्तः । "प्रथमलिङ्गय-  
णहञ्च" ( वार्त्तिक ) इति पूर्वं स्त्रयाख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीत्वं  
वक्तव्यम् इत्यर्थः ।

Words ending in ईकार+ऊकार & that are always feminine are  
technically known as नदीसंज्ञक words. The rule directs नदीत्व of  
feminine ईकारान्त words whereas बहुश्रेयसी though ईकारान्त is mascu-

line : how then can there be नदीत्व of the whole word बहुश्रेयसी ? Now the Varttika "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्" decides the issue ; it asserts that स्त्रीलिङ्गता of words even before its entrance into समास is to be counted. So नदीत्व of श्रेयसी though subordinated in समास, is to be counted even after समास । So नदीत्व of बहुश्रेयसी is to be counted now, and we look forward— :

मित— । डच्च ऊच "यु" : अविभक्तिको निर्देशः । न्वियमाचक्षते 'न्याय्या' । 'सुतविभुजादित्या कः', 'यु' इत्यस्येदं विधेयणम् । ततः फलितमाह—'इदं-उन्तं नित्यस्त्रीलिङ्गं' इत्यादि । "नित्याम्" इति सिद्धे आख्यायहणं नित्यस्त्रीलिङ्गता-भावेन । तेन यामणौशब्दस्य न संज्ञा । नित्यस्त्रीत्वञ्च एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते लिङ्गान्तरविहितस्याशब्दं अनभिधायकत्वम् । ननु प्रकृते तु बहुश्रेयसी शब्दस्य पुंस्त्वतः कथं नदीसंज्ञा इत्याह— "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्"— 'समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वे स्त्रीलिङ्गस्य सतः वृत्तिदशायाम् उपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्व' वक्तव्यमिति आख्यार्थः । ततश्च बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं सुस्थितमेव । ततः आह—

२५७ । अम्बार्थनद्योर्हस्वः । ७।३।२०३ ॥

दी— । अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । (इति) हे बहुश्रेयसि । शसि—बहुश्रेयसीन् ।

अन्वा पर्याय words, words technically known as नदी, become ऋस्व when सम्बुद्धि follows. Thus we get. हे बहुश्रेयसि with ऋस्व । In शस् the form is बहुश्रेयसीन् ( see ante )

मित— । बहुश्रेयसि इत्यत्र ऋस्वे सति "एङ्ङस्वात्—" इति सम्बुद्धिलोपः । सूत्रे ऋस्वविधिसामान्यात् "ऋस्वस्य गुणः" इति सम्बुद्धौ गुणो न । इदंशुणे "अम्बार्थ-नद्योगुणः" इत्यत्र लाघवः सूत्रेति इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ बहुश्रेयस्या—बहुश्रेयसी-भ्याम्—बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी ए इति स्थिते, यणि सति बहुश्रेयस्ये इति प्राप्ते च आह—

२६८ । आप्नद्याः । ७।३।११२ ॥

दी— । नद्यन्तात् परे ङित्वा आडागमः स्यात् ( इति अत्र आडागमे सति आह— )

आट् is the augement of उ इत् affix that comes after नदीसंज्ञक words. And ए in 4th case singular is a उ इत् affix. Thus we get—वहुश्रेयसी आट् ए. and we look forward—

नित— । सुगमा ।

२६९ । आटश्च । ६।१।६० ॥

दी— । आटः अचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । ( इति वृद्धौयणादेशे ) बहुश्रेयस्यै । एवम् वृद्धौ यणादेशे च ) बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्याः । ( बहुश्रेयसीशब्दे ) नद्यन्तत्वात् परत्वात् ( “ङ्गलनद्यापी नुट्” इति ) नुट्— बहुश्रेयसीनाम् ।

वृद्धि is the single substitute for आट् when a vowel ( अच् ) follows. Thus by वृद्धि ( here ऐ ) & यणादेश we get बहुश्रेयस्यै &c.

नित— । “इकोयणचि” इत्यतः ‘अचि’ ; “वृद्धिरेटि” इत्यतः ‘वृद्धिः’ इत्यनुवर्तते । तत् आह—आटः अचिपरि वृद्धिः एकादेशः स्यात् ; “एकः पूर्वपरयोः” इत्यस्य अधिकृतत्वात् ॥ अत्र तु “वृद्धिरेचि” “अकः सवर्णदीर्घः” इति सिद्धेऽपि ऐचत—एन्दिदत् इत्याद्यर्थं वचनम् ; इहापि न्यायत्वात् उपन्यस्तम् ॥ बहुश्रेयसी डि इत्यत्र वातप्रमीवत् सवर्णदीर्घे प्राप्ते आह—

२७० । डेराम् नद्यान्नाभ्यः । ७।३।११६ ॥

दी— । नद्यन्तात् आबन्तात् नीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । इह परत्वात् आटा नुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषम् ईप्रत्ययान्त वातप्रमीशब्दवत् ॥ ( अतिलक्ष्मीशब्दे लक्ष्मी इत्यस्य ) अङ्यन्तत्वात् न सुलोपः । ( तेन )

अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । । कुमारीनामधातोः क्विप् स्वप्निविः तदाह— । व्यजन्तात् क्विवन्ताद्वा कत्तरि क्विप् । “हल्लघ्याप्—” इति सुलोपः ।

आम्—substituted for डि after नदीसंज्ञक words, after आवल words (i.e. after the word नीः). Here नृट् by the rule “इस्वनद्यापी नृट्” will not come in after आम् is substituted for डि; for आट् which is the augment of डि (and of its substitute आम् also) being later in the order of Astadhyayi than नुभागम् here. Thus we get बहुश्रेयस्याम् &c.

मित— । इह डी “आट् नद्याः” इति नदी ष्य आट् विहितः, स च परत्वात्— डेः स्यात् । अस्मि कृते सति “इस्वनद्यापी नृट्” इति अस्मि विहितस्य नृटो वाधक एव ; अतोऽहं तदाह—“इह परत्वात् आट् नृट् वाञ्छते” ॥ “लक्ष्मीं च” इति ईप्रत्यये मुटि कृते लक्ष्मीः । बहुव्रीहौ अतिलक्ष्मी इति, प्रादिसमासे अतिलक्ष्मी इति प्रातिपदिकम् । तस्य अङी—अन्तत्वात् न सुलोपः । ततः अतिलक्ष्मीः इत्यादि, अतिलक्ष्मी इत्यत्र लक्ष्मीशब्दस्य अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् नोपसर्जनद्वयः । इदमपि अत्र स्मृतव्यम् केवलस्य तु लक्ष्मीशब्दस्य “कदिकारादङितिनः” इति डीप् विकल्पनात् पक्षे सुलोपः—लक्ष्मी इति । तथाच “वातप्रमौ यौलक्ष्मीति पक्षेऽप्यन्ताः सुसंधवः” इति रचितः । “आशीराग्रहिदंष्ट्रायाम् लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रिया” इति द्विरूपकोषश्च ॥ अन्यत् सुरमम् ॥

दी— । कुमारीम् इच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । व्यजन्तादाचार क्विवन्ताद्वा कत्तरि क्विप् “हल्लघ्यावभ्यो—” इति सुलोपः ।

मित— । सुरमा ॥ कुमारी औ इति स्थिते आह—

२७१ । अचि श्नुधातुभ्रुवां द्योरियडुवडौ । ६।४।९५ ॥

दी— । श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः ‘भ्रु’ इत्यस्य चाङ्गस्य इयडुवडौ स्तः, अजादौ प्रत्यये परे । “ङिच्च” ( सूत्र ४३ ) इत्यन्त्यादेशः । आन्तरतम्यात् पुरियेङ्, ओखड् । इति इयङि प्राप्ते—

इवत् and इवङ् । Thus कुमारी+ञौ gives :कुमाय्यौ with यण् । • Similarly we get कुमाय्येः ( in 1st plural ). In हे कुमारि, we have इस्, for the original base कुमारी is a नदीसंज्ञक word.

सित—। 'ए' इति षठानाम्, 'इ' इति शब्दस्य । तस्यार्थः—इवर्षस्य इति यावत् । यस्मात् "धातु भवाम्" इत्यस्मात् 'धातोः' इति अनुवर्तते ॥ "इषी यण्" इत्यतः 'यण्' इत्यनुवर्तिरस्ति । अजादौ प्रत्यये परि यण् स्यात् इति पूर्वसूत्रवत् फलितम् । अनेकः इच्—तस्य, इति 'अनेकाचः' । एतत् अङ्गविशिषणम् । 'धातोः' इत्येतत् 'असंयोगपूर्वस्य' इत्यत्र संयोगांश्च कर्तुं ति । ततः फलितमाह—'धात्वावयव-संयोगपूर्वो न भवति य इवणः' इत्यादि । 'धात्वावयवो यो संयोगः संयुक्तावयवः स पूर्वो यस्मात् सः तादृशः न भवति इवणः' इत्यर्थः ॥ एवं यणि सति कुमारी+ञौ इत्यत्र कुमाय्यौ इति सिध्यति । एवं कुमारी+अम्=कुमाय्येः । एवं हे कुमारि, इत्यत्र कुमारी शब्दस्य पूर्व नदीत्वात् अस्वाधेनयोरिति ङस् ॥

दी—। अमि शसि च (पूर्वस्यपञ्चमवदन्ति यणि प्राप्ते) कुमाय्यम् । कुमाय्यः । कुमाय्यैः । कुमाय्याः । कुमारीयाम् । कुमाय्याम्—कुमाय्योः ( इति वदुश्चेत्यसीवत् ॥ । प्रधायतीति किपि ) 'प्रधीशब्दः' । अजाजौ सर्वत्र ( "एरनेकाचः—" इति योगेव । अस्य अस्तीत्वात् नदीकाय्ये न इति आह— ) प्रधीः—प्रध्यौ—प्रध्यः । प्रध्यम्—प्रध्यः इत्यादिः । प्रकृष्टा धीय्यस्य इति विग्रहेतु नदीसंज्ञा इयङ् च वक्ष्यते ) ॥ ( उन्नयतीति उत्पूर्वकस्य नयतिः किपि उन्नी-शब्दः ) ( अङ्गयन्तत्वात् न सुलोपः ) उन्नीः । ( 'उन्नी' इत्यत्र अजादौ प्रत्यये परि यणिवत् । यतः 'ङ्' इति धातुसंयोगो न तदाह— ) धातुना संयोगस्य विशेषणात् इह त्यादेव यण् । उन्नयौ—उन्नयः । हे उन्नीः ( अस्तीत्वात् अनदीत्वाच्च संबुद्धिङ्गस्यो न । उन्नयम् । ( नदीत्वाभावेपि "डेराम नद्याम् नौभ्यः" इति नौशब्दस्य प्रथक् ग्रहणात् डेः आम तदाह— ) डेराम्—उन्नयाम् । एवं ग्रामयौ ॥ ( सूत्रे ) अनेकाचः किम् ? नीः—नियौ—नियः ( अनेकाच-त्वाभावात् न यण् किन्तु इयङ् ) । अमि शसि चापिपरत्वात् इयङ् । नियम्—



नियः । डेशम्—नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ? सधियौ । यवक्रियो ।

[ सु शोभना दीर्घस्य इति सुदीर्घः । यवान् क्रीणातीति यवपूर्वात् क्रीणातोः किपि यवक्रौः । अत्र अजादिप्रत्यये परं यणं न भवति—इवर्गस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वात् ॥ इदमपि अत्र कर्तव्यम्—यद्यतीति किपि “किञ्चिदप्रच्छिन्नयतस्य—कटपुस्तु दीर्घा दीर्घोऽतस्प्रसारणञ्च” इति दीर्घसमप्रसारणाभावात् । अत्र “अदिकारात्—” इत्य-  
प्रातेपि “सर्वतोऽक्तिद्वयोत्” ( ग. १७।१।४५ ) इत्यस्य “अदिकारात् अकदिकारात्”  
इति व्याख्यानात् पक्षिडीप् । हापि नदीत्वात् सुदीर्घ इति नियमः । अन्यथा सुदी-  
रपि ] ॥ ( “एरनकाचः—” इति सूत्रे “गतिकारक पूर्वस्यैव इत्यने” इति वार्तिकं  
पठितम् । तदेव तात्पर्यतः संवृजति— ) “गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणं नेष्यते”  
( वार्तिकं ) । शुद्धधियौ । परमधियौ [ शुद्धाधीर्घस्य इति विग्रहे ऋइशब्दस्य  
गतिकारकेतरत्वात् यणं न किन्तु इयङ् एव । एवं प्रकृता धीर्घस्य इति विग्रहे तु इयङ्  
स्यादेव यतः अत्रापि पूर्वपदं न गतिः नापि कारकम् । अत्र समासान्तविशेषनि-  
त्यत्वात् संज्ञात्वाद् कवभावः । ] । कथं तर्हि ‘दुधियः वृश्चिकभियः’ इत्यादि  
( अत्र दुरशब्दस्य गतित्वात्, वृश्चिकशब्दस्य अपादानकारकत्वात् इति । ? उच्यते ।  
दुःस्थिता धीर्येषाम् इति विग्रहे ‘दुर’ इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव  
नास्ति ; यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा । वृश्चिकशब्दस्य  
बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । ( अतः वृश्चिकशब्दस्य अत्र अकारक-  
त्वात् इयङ् ) । वृश्चिकमस्मिन्निधनी भीः वृश्चिकभीः इत्युत्तरपदलोपो वा ॥

[ सुष्ठु ध्यायतीति किपि, सुधीशब्दः । अस्य अजादी प्रत्ययेपरं ‘एरनकाचो—’  
इति यणि च प्राते आह— ]

२७३ । न भूसुधियोः । ६।४।५ ॥

दी— । एतयोर्यणं न स्यात् अचि सपि । सुधियौ—सुधियः इत्यादि ।

नित— । भूशब्दस्य भवन्तस्य च निषेधः । भवन्तेषु अयम् “ओः सुपि” ( ६।४।५० )

अस्मिन् दीर्घस्य इति विग्रहे तु ङिति सुपि पाणिनी सदीर्घा इति विग्रहे ।

दी—। सखायमिच्छति इति सखीयति [ सखिशब्दात् क्वचिक्ते “अहत् सर्वधातु कयोः” इति दीर्घः ] ततः क्विप् । [ सखीयत् इति स्थिते “अतीलोपः” ( अलोपः इति अलोपः “लोपः व्योर्लि” ( ६।१।६६ ) इति यलोपः तदाह— ] अल्लोपयतोर्गौ । अल्लोपस्य “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति स्थानिवत्त्वात् यणि प्राप्ते ( यकारात् ईकारस्य “इको यणचि” इति यणि प्राप्ते ) “क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्” ( इति स्थानिवत्तन्निर्देशः ) वेगद्विकलोपात् ‘सखी’ इति प्रातिपदिकम् । ततो मत्वसमी सखामाह— एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् अनङ्गुणत्वे । ( ततः ) सखा—सखायौ सखायः । हे सखीः ( अङ्गुणत्वात् न सुलोपः । स्त्रीत्वाभावात् न दीर्घाभावात् न दीर्घाकार्यं च न ) । अस्मि तु पूर्वरूपात् परत्वात् यणि प्राप्ते— । ततोपि परत्वात् “सख्युरसम्बुद्धौ” इति प्रवर्त्तते । सखायम्—सखायौ । शसि तु यण—सख्यः ॥ सहखेन वर्त्तते इति सखः । तमिच्छतीति सखीः ( किपि अत्रोपयलोपयोः इति भावः ) । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः ( पूर्ववत् किपि प्रातिपदिकम् ) । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ अजादौ “एरनेककाचः—” इति यण् । “ख्यत्यात्—” इत्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् उकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः ॥ ( लृञ् ङेदने क्ते इतिलुप्तम् । लृन्मिच्छतीति क्वचि ईत्वे, लृनीयनामधातोः किपि ‘लृनी’ इति प्रातिपदिकमाह )—लृनीः । एवं क्षाममिच्छतीति ( क्वचिपि ) क्षामीः । ( प्र+स्त्यै+क्त=प्रस्तीम् ) प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङ्सोर्यञ् ( “एरनेककाचः—” इत्यनेन इति ) । ( क्ते विहितयोः ) नत्वमत्वयोः सिद्धत्वात् “ख्यत्यात्” इत्युत्वम् । लृन्युः क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । ( शुष्+क्त=शुष्कः । ततः क्वचि शुक्नीयति ) शुष्कयतेः क्वचिपि शुष्कीः । ( ? एवं ) पक्वीः । ( अत्र उभयव संयोगपूर्वत्वात् न यण् किन्तु इयङ् इत्याह— ) इयङ् । शुष्कियौ—शुष्कियः । ङसिङ्सोः शुष्कियः इत्यादि ( न चात्र क्ते विहितस्य

कत्वस्य अस्मिद्धत्वात् "क्यत्वात्—" इत्युत्पन्नं शङ्काम् । इयङादेशे सति कृतदण्डादेश-  
त्वाभावात् "क्यत्वात्—" इत्यस्य प्रतिनिर्गमः ॥ इतीदन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

दी— । शम्भुह्रिवत् । एवं विष्णुवायु—भान्वादयः ॥ (क्रोष्टु—  
क्रोष्टु च इवपि शब्दौ शङ्कालवाचिनौ । तत्र क्रोष्टुशब्दस्य विशेषं वक्ष्यन् आह—)

२७४ । तृज्वत् क्रोष्टुः । ७।१।६५ ॥

दी— । क्रोष्टुः तृजन्तेन तुल्यं वस्तन्ते । असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।  
क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ।

The base क्रोष्टु is to stand like its लृजन्त form ( क्रोष्टु ) when an  
affix technically called as सर्वनामस्थान follows ( excepting that of  
संबुद्धि ) i. e. in the first five विभक्ति प्रत्ययः क्रोष्टु is to be applied in place  
of the base क्रोष्टु । And what then ?

नित— । सुगमा ॥ क्रोष्टु स इति स्थिते आह—

१७६ । ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७।१।११० ॥

दी— । ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति  
(गुणो) प्राप्ते—

ऋदन्त bases take गुण when a ङ इत् affix or सर्वनामस्थान affix  
( i. e. विभक्तिप्रत्यय ) follow. Thus गुण being available in क्रोष्टु स  
we look forward—

नित— । एवं क्रोष्टु स इत्यत्र गुणे प्राप्ते आह—

२७६ । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७।१।६४ ॥

दी— । ऋदन्तानाम् उशनसादीनां च अनङ् स्यात् असम्बुद्धौ सौ  
परे ।

अनङ् comes in place of the final of ऋदन् bases and उअसन् पुनदङ् and अनेहन्, when न् (not of संवृद्धि) follows. Thus the stages being क्रोष्ट् + अनङ् + न् = क्रोष्टन् + न् = क्रोडा (as in सखा—see ante) and we look forward.

नित्—। अतः कृतः अनङ्का गुणस्य वाधः स्यात्, अनवकाशत्वप्रसङ्गात् उपवनस्य । ततः क्रोष्ट् अनङ् स=क्रोष्ट् अनङ् स इति जातिः “सर्वनामस्थाने चास-  
वृद्धौ” इति दीर्घसूत्रेण । क्रोडाः उगताः । पुनदङ्गाः । अनेहाः ॥ असंवृद्धौ  
जिम् । हे क्रोडाः । अर्वागुणसूत्रेण ॥

२९९ । अप्ठन् तुच् स्वस्रनप्ठु नेष्ट्वप्ठुक्षत्तु होतु पोतु

प्रशास्तृणाम् । ६।४।११ ॥

दी—। अवादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने  
परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । ( नियमशरीरमाह— )  
उग्रादिनिष्पन्नानां तुन्तुजन्तानां चेत् भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव । तेन  
पितृभ्रातृ प्रभृतीनां न । उद्गुगातृशब्दस्य तु भवत्येव । “समर्थः—पदविधिः”  
इति सूत्रे उद्गुगातारः इति माष्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्टा [ एतच्च “सर्वनामस्थाने”  
इत्येव सिद्धम् इति पूर्वं कथितम् । क्रोष्टारौ इत्याद्यर्थम् तुवचनम् ]  
क्रोष्टारौ । ( गुणे रपरत्वे ततः अनेन सूत्रेण दीर्घं सति )—क्रोष्टारः । क्रोष्टारम्-  
क्रोष्टारौ । क्रोष्टन् ( सर्वनामस्थाने एव तुजवद्भावात् शसि न तुजवत् ) ॥

The bases अप्ठ्, ऋदन्, ण्दन् bases also the bases खट् नट् नेष्ट्  
त्वष्ट् चट् होट् प्रशास्त्र have their penultimate vowel lengthened when  
a सर्वनामस्थान affix ( other than सम्बुद्धि ) follows. The necessity of  
taking नट्, etc. apart from the ऋदन्त and ण्दन्त bases is to make this  
restriction when नट्, etc. are derivatives. And the derivative  
side ( व्युत्पत्तिपक्ष ) of the bases नट् &c is predominant ; भाष्य

takes these as derivatives under the rule "तृन्" ( ३३१३२ ) । Now the author states the restriction here thus—If this दीर्घ is to come to तृन्त + तृजन्त bases got from उणादि तृच् + तृन्, then the दीर्घ is to attach only after नत्, &c ( that are तृन्त of उणादि variety ) and not to others. Thus दीर्घ does not come after the bases पिह साह &c ( being derived with उणादि तृन् ) ; but the base उद्गाह takes दीर्घ for भाषाकार uses उद्गाहारः under the rule "संसर्गः पद-विधिः" । क्रीडा however is established with अनङ् and then दीर्घ and स्त्रीप by the rule "सर्वनामस्थाने चासंस्वरौ" । But दीर्घत्व here is stated for the formation of क्रीडारौ &c. Thus क्रीडा । क्रीडारौ &c. with रुण by the rule २७५ ; and दीर्घ by this present one ).

मित—: 'अप्' इति जलवाची बहुवचनात् शब्दः । तृन् तृजन्ताभ्याम् इयक् नप्वादीनां पृथक्गुहणं नियमाद्यम् । तत्र नियमशरसाह—उणादितृन्तृजन्तनिष्पन्नां चेत् दीर्घः तद्धि नप्वादीनामेव । 'तृन्त—तृजन्त' इति उणादिभिन्नस्य कृति विहितस्य तृन्—तृज इत्यस्य ग्रहणम् । उद्गाहशब्दस्य तु भाष्योक्तत्वात् दीर्घत्वमिति एव ॥ अत्र व्यापतिपक्ष एव ज्ञायान्, नेष्टादीनां "तृन्" ( ३३१३२ ) इति सूत्रेण भाष्ये व्यपत्तिदर्शनात् सुष्ठु अस्यतीति तृन् स्वसा । न पतन्ति पितरोऽनेन इति तृच् कारणे निपातनात्—टिलोपश्च नता । नयतीति तृन् षक् च नेष्टा । त्विषेस्त्वं अश्वोपधाया त्वष्टा । चर्देस्त्वं चत्ता । जुहोतेस्त्वं होता । पुनातेस्तृन् पोता । प्रशान्तेस्तृन् प्रशास्ता ॥ अधुना क्रीडु आ इति स्थिते आह—

२७८ । विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१. ६७ ॥

दी । अजादिषु तृतीयादिषु क्रीष्टुर्वा तृजवत् । क्रीष्टा । क्रीष्टे ।

The base क्रीष्टु is to be designated as तृजवत् i. e. 'like क्रीष्टु when तृतीयादि विभक्ति प्रत्यय beginning with अच् follows. : Thus तृजवद्भाषपक्षे

## सिद्धान्तकौमुदी

२३७. क्रोट्—क्रोड् । तृजवद्भाववि २३७. क्रोट्—क्रोटवे इति शम्भुवत् ॥

सित— सुगमा क्रोट् अम् इति स्थिते आह—

२३६ । अत्र उन् । ६।२।२२२ ॥

दी । अदन्तात् ङसिङ्सोरति परे उकारः एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ।

When ङ of ङसिङ्स follows a अदन्त base, then उ in the single substitution for both. Here उ that comes in place of ङ and ङ is ङस्यङिक, so we have र after it. Thus we get by गुण क्रोट् र्म् and look forward—

सित— उकारस्य उकारस्य च स्थाने प्राप्नोतः उकारस्य स्थानिवत्त्वं अस्ति च । ततः गुणे कृते रपरं सति क्रोट् र्म् इति स्थिते आह—

२३७ । रात्सस्य । ६।२।२३ ॥

दी— । रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः नान्यस्य । इति ? ततः )  
( “खरवसानयोः—” इति ) रेफस्य विसर्गः—क्रोष्टुः ॥

After रेफ, the संयोगान्त letter स् only elides & not others. Thus we get क्रोट् र् ( with elision of संयोगान्त स् here ). Then by the rule “खरवसानयोः”; we get विसर्गः in place of र and the result is क्रोट्. in fifth & sixth case singular.

सित— । सुगमा । क्रोट् अम् इति स्थिते तृजवद्भावे च प्राप्ते आह—

दी— । अस्मि परत्वात् तृजवद्भावे प्राप्ते—“तुम्—अचिर—तृजवद्भावम्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” ( वार्त्तिक ) क्रोष्टूनाम् ॥ क्रोष्टरि—क्रोष्टोः । फले हलादौ च शम्भुवत् ।

When अम् follows क्रोट्, then both तृजवद्भाव and नुट being due here, तृजवद्भाव is to come in, for it is पर । And तृजवद्भाव in connection with अजादि विभक्ति being in here नुट् can not further

operate ( the अच् for तुजवद्भाव will then be destroyed ) and the सन्निपातपरिभाषा will thus stand in the way. So the Varttika “नुम्—अचिर—” &c decides, and says that नुट् here is to operate and not तुजवद्भाव । So we get क्रोष्टुनाम् । So then we have क्रोष्टरि—क्रोष्टोः in the 7th case. In other ह्रस्वादि विभक्ति क्रोष्टु is declined like शब्दु ।

नित— । अग्नि परे नुट् वाधित्वा परत्वात् तुजवद्भाव एव स्यात् । कृते तु तुजवद्भावे नुभागः असम्भवः यतः अङ्गविभक्तिसाधित्वे विहितः तुजवद्भावः नुभागेन विधाय अचत्वं व्याहृतुमुचितः । एवं तदा सन्निपातपरिभाषया नुटा दन्तत्वं स्यात् । एवं स्थिते आह—“नुम्—अचिर—तृच्चतुर्भावभ्यो नुट् पूर्व विप्रतिषेधेन” ततश्च अत्र नुट् स्यात् न तु तुजवद्भावः । क्रोष्टुनाम् इति ॥ “इकोचि विभक्तौ” ( ७।१।७६ ) इति नुम् विधिः । अनेन वात्तिकेन वारीणाम् इत्यत्र नुम्वाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधेन नुटेव स्यात् । अचिर=अचिरविधिः । “अचि र कृतः” ( ७।२। १०० ) इत्यचि रविधिः । तत्र तिसृणाम् इत्यत्र अचि परे परमपि रविधिं वाधित्वा नुट् प्रवर्तते । “विभाषा तृतीयादिष्वचि” इति च तुजवद्भावविधिः । ततश्च क्रोष्टुनाम् इत्यत्र अचिपरे तुजवद्भावविधिं परमपि वाधित्वा अनेन वात्तिकेन नुडागमः विहितः । इदमेव व्याख्यानम्—एतैः विप्रतिषेधे “ऋस्वनद्यापो नुट्” इति पूर्वोपि नुडविधिर्वल्लवत्तरः । ऊहितमेतत् आचार्यं प्रवृत्त्या भाष्ये इत्यास्तां विस्तरेण ॥ इत्यादन्ताः ॥

अथ ऊदन्ताः ॥ ( ह्रस्व इति गन्धर्वविशेषवाचि अन्यत्पन्नं प्रातिपदिकम् )—  
ह्रस्वः । ह्रस्वौ । ह्रस्वः । ह्रस्वम् ह्रस्वौ । ह्रस्वन् इत्यादि ॥ अतिचमु-  
शब्दे तु नदीकार्थं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्यै । अतिचम्याः ।  
अतिचमूनाम् । अतिचम्याम् ॥

Eng—Easy.

मित—। चसति शब्दं न इतीणादिके उप्रत्यये. “अप्राणिजातिश्चरज्ज्वादीनाम्”  
 (वार्तिक) इत्याकारान्तात् अपि स्त्रियाम् ऊङ्। ततो नदीसंज्ञा। एतेनापि  
 “विमानना मुष्णु कुतः पितृष्टे हे” इति कालिदासीयं व्याख्यातम्। चसूमतिस्कान्तः अति-  
 चसुः—अत एकादेशे “उभयत आशयसे नान्तादिवत्” इत्यन्तादिवद्भावनिषेधात्  
 नोपसर्जनङ्गस्वः ॥ पुनः ऊङिति च उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं। तत्र द्वितीय  
 उकारः कपोवाधकः। उपसर्जनङ्गस्वाभावे तु “गोटाङ् ग्रहणं कृत्रिह्यथम्” (३-  
 १२।४८) इति कृतो ह्रस्वनिषेधोऽपि प्रयोजकः ॥ अतिचसुशब्दे नदीकाथं दर्शयति—  
 हे अतिचसु इत्यादि ॥ अन्यतः सूत्रम् ॥ (खलं पुनर्तीति क्विपि) खलपुः। ततः  
 खलपु औ खलपु अम् इति स्थिते आह—

२८१। ओः सुपि। ६।४।८३ ॥

दी—। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णः “तदन्तो यो धातुस्त-  
 दन्तस्य अनेकावोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। “गतिकारकेतरपूवपदस्य  
 यण् नेष्यते” (वार्तिक)। खलप्वौ—खलप्वः इत्यादि ॥ एवं सुल्वादयः  
 (सुल् स्रजातीति क्विपि सुलुः) ॥ अत्र वृत्तौ एरनेकावः किम्? लुः—लुवौ—  
 लुवः (एकाच्त्वात् न यण्)। ‘धात्ववयव—’ इति किम्?—उल्लूः  
 उल्लवौ—उल्लवः (अत ‘ल्ल’ इति धात्ववयवसंयोगपूर्वो न. अतः यण् एवं)।  
 ‘असंयोगपूर्वस्य’ किम्? कटप्—कटप्वौ—कटपुवः (संयुक्तधात्ववयवत्वात्  
 न यण्)। ‘गति—’ इत्यादि किम्?—परमलुवौ (अत्र गतिकारकेतरपूर्वक-  
 त्वात् न यण्)। सुपि किम्? लुलुवतुः (अत्र अतुसो धातुप्रत्ययत्वात् न  
 यण्) ॥ स्वस्मात् स्तेन आत्मना वा भवतीति—) स्वभूः। “न भूषधियोः”  
 इति (उवङिसति) स्वभुवौ, स्वभुवः। एवं स्वयम्भूः ॥

Eng—When अजादि सुप्—प्रत्यय i. e. विभक्ति, follows a उ वर्णान्त  
 verbal base of more than one vowel—the root having ending in  
 उ but not preceded by a संयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then  
 यण् is the substitute for उवर्ण। This यण् is not intended of verbal



bases having पूर्वपद other than a गति or a कारक । Thus in खलपू—  
the पूर्वपद being a कारक (e. g. खलंपुनार्तीति &c) यण comes by this  
rule in औ, अस् &c. Hence खलपू—खलपुः &c.

( Rest easy—see also under the rule “एरनिकाचः” ante ).

मित— । अत्र अनुवृत्तिः व्याख्यानादि च सर्वम् “एरनिकाचः—” इति सूचयत् ।  
अतः न पुनरुल्लिख्यते ॥

वर्षासु भवतीति त्रिपि वर्षाभूशब्दः । “वर्षाभूदृढे पुमान्” इति यादवः । तस्मै  
अजादौ सुपि ‘न भूसुधियोः’ इति यणनिषेधे प्राप्ते आह—

२८२ । वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४ ॥

दी— । अस्य उवर्णस्य यण स्यात् अचिसुपि । वर्षाभ्वौ—वर्षाभ्वः ॥  
हम्भतीति हम्भूः ; “अन्दूहम्भूजम्बूकफेलूककन्धुदिधिषु” इत्युणादि सूत्रेण  
( कप्रत्ययो नुम् चेह ) निपातितः । ( अत्र जकारो न धात्ववयवः । अतः उवङ् )  
“ओः सुपि” इति ( यण न किन्तु “इकीयणचि” इति यण तदाह ) हम्भ्वौ—  
हम्भ्वः । हम्भूम्—हम्भ्वौ—हम्भून् । शेषं हेतुवत् ॥ ‘हन्’ इति नान्तं  
हिंसार्थं अव्यये ( उपपदे ) भुवः क्वपि ( हन्भू इति प्रातिपदिकम् ) ; ( सौ )  
हन्भूः । “हन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण वक्तव्यः” इति ( अत्र अजादौ सुपि  
यणिव )—हन्भ्वम् । हन्भ्वः इत्यादि—खलपूवत् ॥ करभूः—करभ्वम्—  
करभ्वः । दीघपाठे तु ‘करः’ एव ‘कारः’—स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण । ( ततः )  
कारभ्वम्—कारभ्वः ॥ ( “पुनर्भृदिधिषु-जडा” इति कोषात् पुनर्भृशब्दस्य स्त्रीत्वे  
सति आह— ) पुनर्भूः योगिकः पुंसि । ( पुनर्भवतीति किपि पुनर्भूः अस्य पुंत्व-  
मन्त्येव इति फलितम् ) । पुनर्भ्वौ इत्यादि ॥ ( दृशो भवतीति दृग्भूः कारायां  
भवतीति काराभूः )—“दृग्भू—काराभू” शब्दौ स्वयम्भूवत् । इत्युदन्ताः ॥

दी— । अथ ऋदन्त प्रकरणम् ॥ ( धा धारणपोषणयोः+तृन् तृष्ट्वा )  
धातु । सौ ( कोष्टृशब्दवत् अनङ्—दीघ—सुलोप—नलोपाः इति ) धाता । हे

धातः “कृतोक्ति—” इति गुणः । रपरत्वम् । हलञादिलोपः, विसर्गश्च ।  
 धातारौ—धातारः । “ऋवर्णात् नस्य णत्वं वाच्यम्” (इति) धातृणाम् ।  
 इत्यादि ( क्रीडृ शब्दवत् ) । एवं नप्त्रादयः ॥ उद्गाता—उद्गातारौ—  
 उद्गातारः मायप्रयोगात् दीर्घः ) ॥ पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादि ग्रहणस्य  
 नियमाकृत्वात् न दीर्घः ( व्युत्पत्तिपक्षे विध्यशेलादपि अनुकृत्वात् पितादीनां न  
 दीर्घः इति “अपृत्तम्—” इति सूत्रे व्याख्यानानुसारेण उक्तम् ) । पितरौ—पितरः ।  
 पितरम्—पितरौ—पितृन् । शेषं धातृवत् ॥ एवं जामातृ—भ्रात्रादयः ॥  
 ( नृशब्दः ननुप्यवाची । अस्यसौ “ऋदृगणम्—” इत्यनङ् । “सर्वनामस्थाने चा-  
 न्वर्द्धः” इति नान्तत्वहेतुकदीर्घः । हलञादिलोपः—इति न लोपः । तदा—  
 ना । नरौ—नरः । हे नः । शसि पूर्वसवर्णदीर्घः । णत्वम्—इति नृन् ।  
 शेषं धातृवत् । नामि विशेषं वक्ष्यति— )—

Eng.—Easy.

२८३ । नृ च । दीक्षादं ॥

दी— । ‘नृ’ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् ॥

( ऋवर्णात् नस्य णत्वम्—इति अत्र णत्वम् ) ॥ ( डौ गुणे रपरत्वे नरि । नृौ—  
 नृपु । )

दी— । ‘कृ’ ‘तृ’—अनयोरनुकरणे “प्रकृतिवत् अनुकरणम्—” इति  
 कल्पिकातिदेशात् “ऋतो इत् धातोः” इति इत्वे रपरत्वे—कीः । किरौ—  
 करः । तीः—तिरौ—तिरः । इत्यादि गोचरं ।

मित— । ‘कृ’ इत्यस्य अनुकरणभूतस्य अनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रिया-  
 वाचकत्वाभावात् धातुत्वं न स्यात् ततः “ऋते इत् धातोः” इति इत्वमपि न स्यात् ।  
 ततः आह—“प्रकृतिवत् अनुकरणम्” । अनया परिभाषया ‘अतिदेशः’ विधा-  
 नमिति यावत् वैकल्पिकः । ततश्च अतिदेशमावमादाय धातुत्वात् “ऋते इत् धातोः”  
 इति इत्वम् । अतिदेशाभावे तु धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाद् सुबुद्धिश्च । ततः

## अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

की—किरी—किरः इत्यादि ॥ “प्रकृतिवत् अनुकरणम्” इत्यस्य अनित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् “कृतवद्भावाः” इति इत्वाभावे सति आह—

दी—। इत्वाभावपक्षे तु “कृदुगमन्—” इति “कृतो डि—” इति च तत्परकरणात् (कृतः अग्रहणात्) अनङ्—गुणौ नः। (ततः) कृः—क्रो—क्रः। कृम्—क्री—कृन्। क्रा। क्रे इत्यादि।

दी—। लृदन्तप्रकरणम् ॥ ‘गम्ल्’ शकल । अतयोरनुकरणो (कलव-  
ण्योः सावर्ण्योत् “कृदुगमन्—” इति अनङ्। गमा। शका। डौ) सर्व-  
नामस्थाने च “कृतोडि—” इति) गुणविषये तु लपरत्वम्। गमलौ—गमलः।  
गमलम्—गमलौ—गमृन् (ल वर्यस्य दीर्घाभावात् कृवस्य एव)। गम्ला।  
गम्ले। ङसिङसोस्तु “अत उत्” इत्युत्वे लपरत्वे “सयोगान्तस्यलोपः”  
(सूत्र ५४)। गमुल्। शकुल् इत्यादि ॥

Eng—Easy.

(अथ एदन्ताः निष्पद्यन्ते)—

(अः विष्णुः। तस्यापत्यम् इति इः (अतः इज्)। तेन इना सह वसते  
इति (से इति प्रातिपदिकम्। तस्य सौ—) सेः सयौ—सयः (अजादौ अया-  
देशः)। (हि से। अत्र “एङ्—ऋखात्” इति सम्बुद्धिलोपः) ॥ (स्मृतः इः  
येन इति स्मते। तस्य रुपाख्याह—) स्मृतेः—स्मृत्यौ—स्मतयः इत्यादि ॥

मित—। सुगन्ता ॥ अथ ओदन्ताः कव्यन्ते। गो म् इति स्थिते आह—

२८४। गोतो णित्। ७।१।६० ॥

दी। गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात्। गौः। गावा।  
भावः।

When सर्वनामस्थान affixes comes after the base गो then these affixes are treated as ण् इत्। Thus we get वृद्धि and the result is गौः गावौ &c.

मित—। शिबत्वे “अचोऽश्रिति” इति वृद्धिः। सा चाव ओकारः। कत्ववि-  
सर्गः। ततः गौः इति रूपम्। एवं वृद्धौ आवादेशे गौ+औ=गावौ। गौ+अस्=  
गावः। अग्नि गो+अम् इति स्थिते अनेन सूत्रेण शिबत्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम्  
आह—

२८५। औतोऽप्सासौः। ६।१।६३॥

दी। ‘आ औतः इति छेदः। ओकारादम् शसो रचि परे अकार एका-  
दशः स्यात्। शसा साहचर्यात् छेवं अम् गृह्यते; नेह—अचिनवम्,  
असुनवम् (‘चि, छ’ इति धात्वोः लङि उत्तमपुरुषे मिपो.अम्)॥ गाम्—  
गावौ—गाः। गवा। गवे। गोः इत्यादि।

औतः in the sutra is to be disjoined as आ औतः। And thus  
आ is the single substitute (for औ and अ) when अ of अन् & शस्  
come after ओकार। Here अन् of सुप् affixes is taken & not अम्  
of धातु। Hence in अचिनवम्, असुनवम् &c आ is not the एकादेश  
though धातु ‘अम्’ follows. This is inferred from अन् being taken  
in conjunction with शस्। Thus गो+अन्=गान्; गो+शस्=गोअस्=  
गाः & so on.

मित—। मुगमा॥ दोशब्दः ओकारान्त स्त्रीलिङ्गः। सुशोभना यौः  
यस्य इति बहुव्रीहौ सुयो इति प्रातिपदिकम्। अस्य रूपाण्यह—

दी। ‘औतो णित् इति वाच्यम्’ (वार्त्तिक)। विहितविशेषणं  
च। तेन। सुद्यौः—सुद्यावौ—सुद्यावः। सुद्याम् इत्यादि (गोवत्)।  
‘ओकारान्तात् विहितं सर्वनामस्थानम्’ इति (‘औतोणित्’ इति वार्त्तिक)  
व्याख्यानात् नेह। हे भानो। हे भानवः।

उः सम्भुः स्मृतो येन स (‘कृतो’ इति प्रातिपदिकम्। अस्य सौ आह—)  
स्मृतौ—स्मृतावौ—स्मृतावः। स्मृताम्—स्मृतावौ—स्मृताः इत्यादि  
गावत्॥

Some ( e. g. Kaiyata ) read 'ओतो णित्' for the Sutra "गीतो णित्" . In fact 'ओतो णित् वाच्यम्' is the varuika which is explained as—"ओकारात् विहितं सर्वनामस्थानं णिवत् स्यात्" i. e. सर्वनामस्थान affixes after ओकारान्त bases are treated as ण इत् . As ओतो is explained as ओकारात् विहितम् ! So Bhattoji here says "विहितविशेषणं च" . Thus सुयो+सु=सुयौः as in गौः . It is in fact declined like गो . As this varuika is explained as "ओकारान्तात् विहितम् सर्वनामस्थानम्" and not as, ओकारात् परम्" &c. so in हे भानु+सु=हे भानो by ऋस्वस्य गुणः )+न्, there is no णिवभाव, for here सु is after उ and not made (विहित) after ओ. and we get हे भानो . Similarly in हे भानवः ( "जस्मि-च" इति गुणे सति ओतः णित्वं न स्यात् . यतः जस् दशायाम् भानु इति उकारान्त एव. अतः जस् उकारात् विहितः न तु ओकारात् ) . So also the base कृतो is also declined like गो .

मित— । सुगमा ॥ "गीतो णित्" इत्यत्र "ओतो णित्" इति पाठानुसारेण वार्तिकमाह—"ओतो णित् वाच्यः" . व्याख्यानं च—ओकारात् विहितम् इत्यादि . विहितविशेषणफलं तु हे भानो इत्यादौ णित्वनिषेधार्थम् . वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिप-दोक्तपरिभाषया एव हे भानो इत्यादौ णिवद्भावो न स्यात् . अत्र ओकारस्य लाच-णिकत्वात् ॥ "ओतो णित् वाच्यः" इति व्याख्यानात् ओकारान्ताः शब्दाः गोवत्; यथा कृतो शब्दः ॥ इत्योदन्ताः ॥

अथ ऐदन्ताः निरूप्यन्ते । रेशब्दः धनवाची । अस्य विशेषं दर्शयति—

२८६ । रायो हलि । ७।२।८५ ॥

दी— । रेशब्दस्य आकारो अन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ ; (ततः सौ) राः । अचि विभक्तौ आयादेशः । रायौ—रायः । रायस्—रायौ—रायः । रायाः—राभ्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित—। नृगमा ।

अथ औदन्ताः निरूप्यन्ते । औदन्तः चन्द्रवाची । अस्य सौ—

दो—। ग्लौः—ग्लौवौ—ग्लौवः । ग्लौवम्—ग्लौवौ—ग्लौव इत्यादि ।  
“औतो अम् शसोः” इति सूत्रमिह न प्रवर्तते । “ऐ औच्च” इति ( ? माहेश्वर )  
सूत्रेण औदातोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । इत्योदन्ताः ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

## “अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः”



[ रनते इति पचाद्यचि स्त्रियाम् “अजाद्यतष्टाप्” इति, टापि च रमा । रमा+  
सु इत्यत्र “हलश्चाप्श्चो दीर्घात् सुतिस्त्रयुक्तं हल्” इति मुल्लोपः— ] रमा ।

( अस्य औडि रमा औ इति स्थिते आह— )

२८७ । औडिआपः । ७।१।१८ ॥

दो—। आवन्तात् औङ्गात् परस्य औडिः शी स्यात् । ‘औङ्’ इती-  
कार विभक्तं संज्ञा प्राचां शास्त्रे इत्यर्थः ) । रमे । रमाः ।

औङ् coming after आवन् bases is replaced by शी । औङ् is the  
designation of औकार Vibhakti-affixes of the old school. Thus  
रमा+औ=रमा+शी=रमा ई ( शकारस्य “लशक्तद्धिते” इति इत्वात् )=रमि  
( by the rule “आदगुणः” ) ॥ ( सवर्णदीर्घं सत्वा आह— ) रमाः ।

मित—। ‘आपः’ इति प्रथमीः आवन्तं विवक्षितम् । औङः इति षष्ठीः ।  
‘जग्शसीः शी’ इत्यतः ‘शी’ इत्यनुवर्तते । अत आह—‘आवन्तात् अज्ञात्’ इत्यादि ।  
‘शी’ इत्यत्र ‘लशकृतद्धिते’ इति शकारस्य इत्स्वम् । रमा+इ=रमे । “आद्गुणः” इति  
सूत्रेण ॥ “हल् व्यावर्धो—” इति सूत्रे व्यावर्धते दीर्घग्रहणं वक्तव्यम् । तेन  
प्रत्ययान्तानां रामशोपालाः । अत्र ‘माला’ इत्यस्य दीर्घाभावात् औङः शी न स्यात् ॥  
हे रमा स् इति स्थिते आह—

२८८। सम्बुद्धौ च । ७।२।१०६ ॥

दी—। आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ् ह्रस्वात्—” इति सम्बु-  
द्धितोपः । हे रमे । हे रमे—हे रमाः ॥ रमाम् ( “अनि पूर्वः” इति पूर्व-  
रूपम् ) रमे—रमाः । ( शमि ) स्त्रीत्वात् नत्वाभावः । “तन्मात् शसी नः  
पुं सि” इति नत्वमत्र न भवति ।

एकार is ordered in place of आ when संबुद्धि follows. Thus हे  
रमा स् becomes हे रमे स् । Then by the rule “एङ् ह्रस्वात्—” the  
संबुद्धि elides and we get हे रमे &c. हे रमे ; हे रमाः are as in 1st  
case dual & plural. In रमाम् we get पूर्वरूप ; and in रमा शम् we  
get रमाः by पूर्वसवर्णदीर्घः ; here नत्व does not come in by the rule  
“तन्मात् शसी नः पुं सि”, for the base is in the feminine.

मित—। “बहुवचने भव्योत्” ( ६।२।१०३ ) “ओसिच” ( ७।२।१०४ ) इत्यतः  
‘चि’, “आङिचापः” इत्यतः ‘आपः’ इत्यनुवर्तते, तदाह “आप एकारः स्यात्” इति ॥  
दीर्घस्य आवन्तस्य एव एकारः । हे चन्द्रचुड । अत्र ‘चुडा’ इत्यस्य दीर्घत्वाभावात्  
न एकारः ॥ रमा आ इति स्थिते आह—

२८९। आङिचापः । ७।२।१०५ ॥

दी—। आङि ओसि च परे आवन्तस्य आङस्य एकारः स्यात् ।  
रमया । रमाभ्याम्—रमाभिः ।

एकार is ordered at the end of a आवन्त base when आङ् ( the

designation for 3rd case singular affix ) and ओस् follow. Thus रमा आ=रमे आ=रमया &c.

मित—। 'आङ्' इति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । सूत्रे "चकारात्" ओसि च गृह्यते । 'ओसि' इति पूर्वसूत्रात् अनुवृत्तिरस्ति । एकारानुवृत्तिः चात्र पूर्वसूत्रवत् बोद्धव्या । एवं रमा आ=रमे आ=रमया । अत्रापि दीर्घ-आप् गृह्यतात् नेह—अतिखट्वेन ॥ रमा ए इति स्थिति आह—

२६० । याडापः । ७।३।१२३ ॥

दी—। आपः परस्य डित्-वचनस्य याडागमः स्यात् । "वृद्धिरेचि" इति एकारादेशे रमायै । सर्वर्णदीर्घः—रमायाः । रमायाः—रमयोः—रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमाह । एवं दुर्गादयः ॥

याङ् ( या ) is the augment after आवन्त bases, when a डित् Vibhakti affix follows. Thus रमा+ए=रमा या ए । by याडागमः । Then by the rule "वृद्धिरेचि" we get रमायै=रमायै । By सर्वर्ण दीर्घः we get रमा या अस्=रमायाः । रमा ओस्=रमे ओस् ( एकार coming when ओस् follows by the previous rule "आङिचापः" )=रमयोः । In रमाणाम् we have नुट् by the rule "ऋस्वनयापो नुट्", then दीर्घ by the rule "नासि" and lastly ण्व by "अट् कु प्राङ्" and "रषाभ्यां नोणः समानपदे" । In रमायाम् we have first अस् in seventh singular by the rule "ङेः आम् नयाम्नीभ्यः" then याडागम and lastly सर्वर्णदीर्घ ॥

मित—। 'डित्' वक्तीति डित्वचनम् । तस्य ; डितः सुपः इत्यर्थः ॥ "वेङि"ति इत्यतः ङेः इति षष्ठ्या विपरिणतम् अनुवर्तते । ततः आह 'डित्वचनस्य' । आवन्तात् उत्तरस्य डितः सुपो याडागमः इत्यर्थः । रमा+या ए=रमायै । अत्र वृद्धिश्च एकारः "वृद्धिरेचि" इत्यनेन ॥ रमा ओस् इत्यत्र "आङिचापः" इत्यनेन एकारे सति रमे ओस्=रमयोः ॥ "रमाणाम्" इत्यत्र "ऋस्वनयापो नुट्" इति नुटि सति "नासि" इति दीर्घं च सति, "रषाभ्याम्—अट्



“कुप्ताङ्—” इति च शब्दम् ॥ रसाङि इत्यत्र ‘डि रसम् नयाम् नीभ्यः’ इत्यनेन  
आमि सति याडागमि सर्वार्थार्थे च रसायाम् ॥ सर्वशब्दात् टापि कृति स्त्रियाम्  
सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रसावत् । अस्यापि डित्सु “याडापः” इति याडा-  
गमि प्राप्ते आह—

२६१ । सर्वनाम्नः स्याङ् ह्रस्वश्च । ७।३।१२४ ॥

दी— । आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य डितः स्याद् स्यात् ; आपश्च ह्रस्वः ।  
याटोऽपवादः (अयं स्याट्) । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य  
पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् “आमि सर्वनाम्नः—” इति सुट्—सर्वासाम् । सर्व-  
स्याम् । सर्वयोः—सर्वाह । एवं विश्वाद्योऽप्यावन्ताः ॥

स्याट् is the augment of ड इत् vibhakti affixes after आवन्त सर्वनाम  
(pronominal) bases. And also there is ह्रस्व of आप् here by this  
very rule. This स्याट् is a bar to याङ् as declared by the previous  
rule. Thus सर्वस्यै, सर्वस्याः &c. In the case of सर्वा+आम्, आवादेशेन  
सर्वा is taken as पूर्वान्त and not as परादि. and now as regards सर्वा by  
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा it is also a सर्वनाम । Then by the rule “आमि सर्व-  
नाम्नः—” we have सुट् when आम् follows. Thus we get सर्वासाम् ॥  
In सर्वस्याम्, सुट् is barred by the rule “डेराम्” being पर । Then स्याट्  
and ह्रस्व come by this rule and we get सर्वस्याम् ॥ Similarly विश्वा  
&c. are to be declined.

नित ।—पूर्वं सूत्रादापः इत्यनुवर्त्तते । तच्च ‘सर्वनाम्नः’ इत्यस्य विशेषणम् । डितः  
इत्युवर्त्तनम् पूर्वसूत्रवत् बोद्धव्यम् । तत्तु ‘सर्वनाम्नः’ इति पञ्चम्या अनुरोधात् षष्ठा  
विपरिणम्यते । तद्वाह—‘आवन्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य डितः इत्यर्थः । तेन  
मासपूर्वायै इत्यादि सिद्धम् ॥ सर्वा+आम् इत्यत्र ‘सर्वा’ इत्यस्य आवादेशः पूर्वान्त-  
वत् न तु परादिवत्, तेन आवन्तस्य सर्वा-शब्दस्य सर्वादिगणेषाठाभावात् अपि लिङ्ग-  
विशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वे सति “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति सुटि सर्वासाम् इति

समासः । सर्वो हि इत्यत्र सट् परत्वात् बाधित्वा “डेराम्” इति आम् । ततः स्यात्  
उत्तरस्य इति सर्वस्याम् ॥ एवं विद्याद्वयः आवन्ताः बोधव्याः ।

२२२ । विभाषा दिक्समास बहुव्रीहौ । १।१।२८ ॥

दीः अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्ये—उत्तरपूर्वायै । दिङ्-  
नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणात् नेह । योत्तरा  
सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायाः तस्य उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् ।  
अन्तरस्ये शालायै वाद्यायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्तो नह—अन्तरायै  
नगर्यै ॥

This rule provides optional सर्वनामता of दिक्वाचक words  
entering in a बहुव्रीहि compound by the specific rule “दिङ्-  
नामानान्तराले” . Thus we get both उत्तरपूर्वस्यै and उत्तरपूर्वायै  
as बहुव्रीहि here is by the rule “दिङ् नामानि—” &c. As  
the दिक् समास only is to be committed here by the spe-  
cial rule “दिङ् नामानि—”, so in the case of ordinary बहुव्रीहि as  
योत्तरा सा पूर्वा यस्याः सा उत्तरपूर्वा etc, सर्वनामता cannot attach to the base  
उत्तरपूर्वा . And the mention of the word बहुव्रीहौ in the sūtra is  
thus to avoid ambiguity, though without it the same meaning  
comes if प्रतिपदोक्त दिक् समास is counted. In अन्तरस्यै शालायै, अन्तरा  
meaning वाद्या is a सर्वनाम, but in अन्तरायै नगर्यै, अन्तरा is not a सर्व-  
नाम, सर्वनामता here being prohibited by the word ‘अपुरि’ in the गण-  
सूत्र “अन्तरं बहुव्रीहिः—” ; here reference being to a ‘city.’

सित । “न बहुव्रीहौ” इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषयमारभ्यते । दिक्षां  
समासो ‘दिक् समासो’ दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि  
भवन्ति । दिग्यग्रहणं किम् ? “न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेध उक्तः, तत्र न ज्ञायते—  
कविभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्यग्रहणे क्रियमाणे ज्ञायते—दिगुपदिष्टसमासे विभाषा  
अन्वय प्रतिषेध इति । दिक्षां समासः ‘दिक् समासः’—इत्यनेन “दिङ् नामानान्तराले

(१२।२६) इति समासोऽयं ग्रहणात्, लाक्षणिकदिकशब्दानां ("अनेकसमा पदार्थे" इति बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः) न स्यात् । तदाह—“प्रतिपदोक्तस्य द्विकुसमानस्य ग्रहणात् नह” । या उत्तरा मा पूर्वा यस्याः इति उत्तरपूर्वा “अनेकसमा पदार्थे” इति समासः । इह यदतद्वत् शब्दग्रहणं सामान्याधिकरणदर्शनार्थम् । अतः द्विकुसमानस्य अप्राधान्यात् लाक्षणिकत्वात् नास्य स्वस्य प्राप्तिः । अतः आह—उत्तरपूर्वादेः । लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषया “विभाषा द्विकुसमाने” इत्युक्तावता एव स्वशरीरेण “द्विकुसमाने” इति बहुव्रीहिरिव ग्रहणमिद्वेपि त्वेव “बहुव्रीहियत्नः” न्यस्त्येन । उत्तरशब्दस्य वाच्यार्थः सर्वानामता, ‘अपुनः’ इति सर्वोद्विगण—समापदे उक्तवान् : ‘अन्तरदे’ नगर्थे इत्येव सर्वानामता न ॥

२६३ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७।३।१२५ ॥

दी । आभ्यां डितः स्याद् वा स्यात् आपश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् (इदं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः) । “तीयस्य डित्सूपसंख्यानात्” । २२६ सूत्रे अस्मात् वाचिकवलात् इदं सूत्रं न कर्तव्यम् इत्यर्थः । द्वितीयस्मै—द्वितीयायै । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया ॥ (अस्वा-अज्ञ-अज्ञा इति अस्वार्थशब्दाः । एषां सन्बोधने विशेषमाह—) “अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः” (सूत्र २६७) इति (इहमेव सति आह—) हे अम्ब । हे अक्व । हे अल्ल । “असंयुक्ताः ये डलकाः तद्वतां ह्रस्वो न” (वाचिक) । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।

Eng.—Easy.

मित ।—सुगमा—। “जृष वयोहानी” इति धातोः “षिदभिदादिभ्योऽङ्” इति अङि जराशब्दः । अस्य सौ हल्ङादिना मुलोपे जरा इति । जराशब्दस्य “जराया जरामन्तरस्याम्” इति सूत्रेण तु अजरादौ पाचिको जरमादेशः तदाह—

दी । जरा । जरे—जरसौ । शीभावात् परत्वात् जरम् ॥ आमि नुः परत्वात् जरम् । जरसाम् इत्यादि । पक्षे हलादौ रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य ‘जरसौ’ इति

केचित् । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेन आबन्ततामाश्रित्य 'आडिच्चापः' 'याडापः' 'हस्वनद्यापः' 'ढेरास् नद्यामनीभ्यः' इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एवं नस्-निट्-पृतञ्च, तथापि 'अनल्विधौ' इत्युक्तेः न भवान्तः । 'आ आप्' इति प्रथिलप्य आकाररूपास्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल् ह्याप्— (सूत्र २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' ङी ई इति प्रक्षेपात् 'अतिखट्वाः निष्कौशाम्बिः' इत्यादिस्मद्धेदीवग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न च एवमस्ति 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेन आपृत्त्वाश्चित्य याट् स्यात् इति वाच्यम् । आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याट् विधानात् । "उपपजनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्" ॥

मित—। जरसौ इत्यत्र जरस्-भावः परः । अतः तस्मिन् प्रवृत्ते शीभावः न स्यात् । अकृते तु जरस्भावे जरा इत्यावन्तात् शीभावः स्यादेव । तदाह 'शीभावात् परत्वात् जरस्' ॥ एवं 'आमि नुटः परत्वात् जरस्' । ततश्च जरसादेशे न नुट्—जरसा-मिति । पुनश्च शीभावः आवन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवर्तितः सन् आवन्ततां न विनाशयेत् । अतश्च आवन्तनाशके जरसादेशे सति शीभावो न स्यात् ॥ केचित्तु अत्र "विप्रविधेः पूर्वं कार्यम्" इति परिभाषामाश्रित्य पूर्वं विप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा ततः जरसादेशं विदधति, ततश्च 'जरसौ' इति रूपयति । एते च सन्निपातपरिभाषाया अनित्यभावं पुरस्कृत्य इष्टसिद्धयं नात्र तां परिभाषां प्रवर्तयन्ति । तच्च न युक्तम् । सर्वत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाद्ययुक्ते प्रमाणाभावात्, अस्य पूर्वं विप्रतिषेधाश्रयणस्य च भाष्ये अदृष्टत्वात् ॥ जराशब्दस्थाने जरसादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य अस्य आवन्तत्वे सति "आडिच्चापः" "आडिच्चापः" इत्यादि पञ्च विधयः प्राप्नुवन्ति । एवं "पट्टो"— इति सूत्रेण नासिका-निशा-पृतनाशब्दस्थाने नस्—निश् पृत्—आदेशेषु सत्सु स्थानिवत्त्वात् एषा-भावन्तत्वे सति एते पञ्चापि विधयः स्युः इति शङ्कते । तां च शङ्कां परिहरति—"स्थानिवदादेशे अनल्विधौ" इति सूत्रे 'अनल्विधौ' इति उक्तत्वात् । अत्र च आवन्तमाश्रित्य एते पञ्चविधयः अनल्विधेः एव । अतः एषु कर्तव्येषु एतेषाम् अलाभ्यविधित्वात् जरसाद्यादेशानां स्थानिकत्वं न सम्भवति । ततः जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात् उक्तपञ्चत्वा एवादिविधयो न भवन्ति । अथवा "आडिच्चापः" इत्यादौ 'आ आप्' इति सूत्रेण

इति प्रश्नोपात् सर्वत्र आपः एव ग्रहणात् जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात्, तत्र एतं विधायः न स्युः । अतश्च 'जरसा' इति रूपमनिवृत्तम् ॥ प्रसङ्गात् आह—इत्यत्रादि—सर्वे उक्तरीत्या 'आ आप' 'डी इ' इति व्याख्याने सति त्वे दीर्घग्रहणं प्रत्ययव्ययम् स्यात् । ततश्च 'अतिखट्वः' निष्काशास्विः' इत्यादि सिद्धिरपि स्यात् । एवं 'अतिखट्व' इत्यत्र खट्व इत्यस्य आकारान्तत्वाभावात् सुलोपी न ॥ ननु एवम् 'याडाप' इति त्वे आकार-प्रश्लेषे सत्यपि, 'अतिखट्वाय' इत्यत्र खट्वा शब्दस्य स्वतः सिद्धस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन आपत्वं पुरस्कृत्य याट् कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—'आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याट्-विधानात्', प्रकृते तु अतिखटु इति समुदाय एव कृतं प्रति अङ्गम् ततश्च अतिखटु इति यदङ्गं न तत् आवन्तम् । अतः स्थानिवत्त्वे न आत्वे सत्यपि न याडिति भावः । 'याडाप' इत्यत्र हि आवग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ( 'प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणम् इत्यर्थयुक्तपरिभाषया इत्यर्थः ) आवन्तं यज्यते । नासौ 'अतिखटु' इति आवन्तमङ्गम् । अतश्च नाव "याडापः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरुच्यते । "उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्" इति न्यायात्, प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उप-सर्जने तदादिनियमस्य निर्वाधत्वात् अपि "य डापः" इति सूत्रस्य नाव प्रस-रोक्षि । एवम् च आवग्रहणेन प्रत्ययग्रहणमपि परिभाषया तदन्ते गृहीते तेन अङ्गस्य विशेषणात् आवन्तान् यदङ्गमित्यर्थात् 'अतिखटु' इत्यत्र आवन्तत्वाभावात् 'याडाप' इत्यस्य नातिः । अतएव आप्यग्रहणे "अदीर्घा आदेशो न स्थानिवत्" इति वार्त्तिकेन ङस्वे स्थानिवत्त्वनिषेधात् कथं तत्स्थानिके दीर्घे तल्लाम इति वार्त्तिककारमतं भाष्यकारेण दूषितम् । अङ्गस्य विशेषणत्वाययणात् ॥ आपुना नासिकाशब्दस्थाने शसादी नसादेशं वक्ष्यति ।

दी—। "पङ्क्तो—" इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोम्याम् इत्यादि । पङ्क्ते ( नसादेशाभावपङ्क्ते ) छटि रमावत् ॥ निशाया निश् । निशः । निशा ।

नित । सुरसा—। निश् भ्याम् इति स्थिते आह—

२६४ । ब्रश्चभ्रसजसृज—सृजयजराजभ्राजच्छशां यः । ८।२।३६

दी—। ब्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्यात् कलि

पदान्ते च । तस्य जगत्त्वेन डः । निङ्भ्याम्—निङ्भिः । सुपि “ङः सिधुट्” सूत्र १३१ इति पक्षे धुट् । चत्त्वम् । तस्य असिद्धत्वात् “चयो द्वितीयाः शरि—” इति टनयोः प्रयोगः । “न पदान्तात्—” इति प्लुत्वम् । निटत्सु-निट्सु ।

Thus of seven roots beginning with व्रय and ending with भञ्ज and of roots ending in ड् and श, प्रकार is ordered at the end, when a भक्तृ letter follows, as these are final in a पदः. Thus निङ्भ्याम् = निङ्भ्याम् । Then प्र becomes ड् by the rule “भक्तां जशो जले”, and we get निङ्भ्याम् निङ्भिः &c. In निङ्+सु (seventh plural) we get निट्सु—इ becoming ट् by the rule “खरि च” । Optionally here घट् (augment) comes in by the rule “ङः सि धट्” ; and then the form is निट् ध्सु । Then here चत्त्वम् comes by the rule “खरि च” (i.e., खरि परे भक्तां चरः स्युः) and the form is निट् त्सु । Here however ट+त are not replaced by ड and घ by the Varttika “चयो द्वितीयाः शरि—” (under rule 130 ante.) [Remember that this Varttika is to direct घ for त् in धट प्रक्षे, and to direct ड for ट् in धुडभावपक्षे] । For चत्त्वम् is regarded as असिद्ध with reference to this Varttika ; because this Varttika being read under the rule “नादिनाक्रोशे” (वा११८) by भाष्यकार is earlier than the rule for चत्त्वम् e.g. “खरि च (वा११५) ; by the rule—पूर्ववासिद्धम् (वा११२), this परशान्त (i.e., चत्त्वम्) is असिद्ध with regard to earlier operations. Then again in निटत्सु, त् does not become ट् by प्लुत्व by the rule “न पदान्तात् टोरनाम्” (वा११२) ; so the final form is निटत्सु in धुटपक्षे ।

नित— । निङ्भ्याम् इत्यत्र अनेन सूत्रेण षले. तस्य “भक्तां जशो जले” इति जगत्त्वेन डकारः । ततः निङ्भ्याम्—निङ्भिः इत्यादि । ‘निङ् सुप्’ इति सुपि परे ‘निङ्म्’ इति स्थिते “खरि च” (वा११५०) इति डस्व टले निट्सु इति रूपम् । पक्षे

अथ “ङः सिधट्” इति धुडागमोपि । ततः निट्, ध्स् इति ज्ञेयं चर्चस्तेन निट्त्वम् इति रूपम् । चर्चस् चाव “खरिच” पा३।३० सत्त्वभास् । खरिचरे च चयो द्वितीयविधानं च ( “चयो द्वियीया खरि” — इति वार्तिकेन ) पा३।३० संज्ञाकतवद-  
शायाम् जायाम् ( “नादिस्वाक्रोशे” पा३।३० इति सत्त्वे भाष्ये ) अस्य वार्तिकस्य पादात्तः । अतश्च “पूर्ववासिद्धम्” ( पा३।३० ) इति सत्त्वे परं चर्चस्तेन द्वितीयविधानं प्रति असिद्धम् । ततश्च निट्त्वम् इत्यत्र लकारस्य न टकारः । एवं निट्स् इत्यत्र टस्य न उः । निट्त्वम् इत्यत्र लकारस्य टुत्वेन टकारोपि न “न” प्रदात्तात् टोत्पत्तम् इति टुत्वनिषेधात् ॥ ननु “ब्रह्मादि—” सत्त्वेण अथ निष्प् इत्यत्र निष्प् इति प्रत्ये जाते जश्त्वात् प्राक् सकारे परं सति ककारस्य शङ्का आह—

२६५ । पदोः कः सि । पा३।३१ ॥

दी । षस्य षस्य च कः स्यात् सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रति अस्य असिद्धत्वात् । केचित्तु ब्रश्चादिसूत्रे — “दोर्धातोः” पा३।३१ इति सूत्रात् धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते निष्प्भास् इत्यत्र जश्त्वेन जकारे—निज्भ्याम्—निज्भिः । “चोः कुः” पा३।३० इति कुत्वं तु न भवति । ( कुत्वं प्रति ) जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ निष्प् इत्यत्र जश्त्वम् । श्चुत्वम् ( सस्यचुत्वेन शकारः ) । चत्त्वम् ( जस्य चत्वेन चः ) इति निष्प्, ( शस्य ऋत्वविकल्पे तु ) निष्च् ॥ “मांस-पृतना-सान्नां मांसं—पृतं—रूनवः ( आदेशाः ) वाच्याः शसादौ वा ( “पद्वी—इति सत्त्वे वार्तिकमवत् ) । ( अतः पृतनाशब्दस्य शसि पृत आदेशे ) पृतः । पृता—पृद्व्याम् । पद्वी सुटिच रमावत् । गोषा विश्वपावत् ( क्विवन्तात् स्त्रियामपि पुं वद्वत्प्रम् । न तु टावन्तः, “अजायतवहाप्” इति तपरकरणात् ) ॥ इत्यावन्ताः ॥

In निष्प् there being षत्व by the rule “ब्रह्—” &c we get निष्प् । Then the apprehension is that, why should not the rule “पद्वीः कः सि” ( i. e. क comes in place of ष and द् when सकार follows ) operate before the operation of the rule for जश्त्व e. g. “कलां

जशत्वः" (पारा३२) । The answer is that this present rule is असिद्ध with regard to जशत्व, for this rule being पर is to operate after operation of जशत्व । And जशत्व coming in, then this has no application at all. Some however bring "धातोः" in the rule "त्रय—" from the rule "दादेधातोर्षः" । In that case in निज्भ्याम्, निज् being not a verb, then षत्व does not come & by जशत्व we get निज्भ्याम् &c. In निज्भ्याम्, कुत्व by the rule "र्चाः कुः" (पारा३२) does not operate, for जशत्व is असिद्ध with regard to कुत्व, and जशत्व being more powerful operates first & thus nullifies further operation of कुत्व । According to this latter view in निज्स्म we have निज्स्म by जशत्व then निज्स्म by षत्व and lastly निज्स्म by चत्वं of जकार । Again श becoming optionally ङ by the rule "शश्च्छोऽटि" we get निज्ङ्कु । ( Rest easy )

नित— । सुगमा ॥ इत्यावन्ताः ।

दी— । मतिशब्दः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वात् ( "तस्माच्छसो नः पुंसि" इति ) नत्वाभावः—मतीः । ( ढतीयैकवचने "आडोनास्त्रियाम्" इति "अस्त्रियाम्" इति पथ्यंदासात् ) नात्वं न—मत्या ।

नित— । सुगमा ॥ मतिशब्दस्य इदन्तात् "यूँ स्त्र्याख्या नदी" इति "नदी-संज्ञायाम् अमात्रायाम् डित्सु तदिकल्पः दर्शयितुमाह—

२६६ । इति ह्रस्वश्च । १।४।६ ॥

दी— । इयङुवडस्थानौ स्त्रीशब्दमिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवयोवयो स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तः इति परे । "आश्रयद्याः" ( सूत्र २६८ ) । मत्यै—मतये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । नदी-त्वपक्षे "अतः" इति ङैरौत्वे प्राप्ते—



Words that are always feminine (except the base स्त्री) and ending in long ई and ऊ which are to take इयङ् and उयङ् after them by the rule “अचिद्य धातुभ्वां द्युगियङ् वङ्गी” and also bases ending in short इ and उ, are optionally designated as नदी in feminine when विभक्तिप्रत्यय having ‘ङ’ इत् follows. Thus in मतिङ्, the base being optionally नदी we get आट् here by the rule “आट्-नद्याः” and the form is मति आ ए=मत्यै with वृद्धि by the rule “आटश्च” (ante). मतये is the form when मति is not नदीसंज्ञक, गुण coming by the rule “घेडिङिति” : Similarly मत्याः—मतेः are formed. Then in मतिङि, the rule “औत्” (२५६) is to operate here when मति is नदीसंज्ञक and we look forward—

मिति । “नियङ्वङ्स्थानवस्त्री” (१।४।४) इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते । ‘यु’ इत्यपि अनुवर्तते, ‘वामि’ (१।४।५) इत्यतः ‘वा’ इत्यनुवर्तते । इयङ्वङोः स्थानं स्थितिर्यथोः तौ इयङ्वङ्स्थानी । फलितमाह—‘इयङ्वङ्स्थानी अस्त्री (स्त्रीशब्दभिन्ना) नियस्त्रीलिङ्गी ईदूतौ ऋस्वी च इवर्णवर्णौ स्मियां ङिति परे वा नदीसंज्ञौ स्तः’ इति । ततः मतिङि इत्यत्र मतिशब्दस्य पात्रिके नदीत्वे सति “आण्-नद्याः” इति आट् ; ततः “आटश्च” इति वृद्धिरकारदिशे मत्यै । नदीसंज्ञाभावे विसंज्ञायाम् “घे-ङिति” इति गुणः—मतये । एवं मत्याः—मतेः इत्यादि ॥ मतिङि इत्यत्र नदीत्व-पक्षे “औत्” (७।३।११८) इति ङेः औत्वे प्राप्ते आह—

२६७ । इदुद्भ्याम् । ७।३।११६ ॥

दी— । नदीसंज्ञकाभ्याम् इदुद्भ्याम् परस्य ङेरात् स्यात् (नदीत्वा-भावपक्षे) “अच्वघेः” (सूत्र २४७) (इति ङेः औत्वम्, घेरत्वं । ततः आह—) मत्याम्—मतौ । एवं श्रुत्यादयः ।

आम् is the substitute for ङि when it comes after इ and उ कारान्ते bases that are optionally नदीसंज्ञक । Thus मति आम्=मत्याम् ।

When मति is not नदीसंज्ञक then मति + डि = मत औ = मती by the rule "अञ्चये" । Similarly क्षुति &c are declined.

नित— । "डेराम् नद्याम् नदीभाः" । ७१२।१६ इत्यतः "डेराम्" इति 'नदी' इति च अनुवर्तते । "नदी" इति च इदुङ्गाम् इत्यस्य विभक्ति विपरिणामेन विशेषणम् । तदाह—नदीसंज्ञाकाभासम् इदुङ्गाम् इत्यादि ॥ "इदुङ्गाम् औत् अञ्चये" इत्यपि सूत्राङ्गं केचिदत्र पठन्ति । तेषां नते अत्र योगविभागः कर्तव्यः—“इदुङ्गाम्” “औत्” अञ्चयेः” इति । नदीसंज्ञायास् अर्थेन परत्वात् आम्भावस्य बाधक औद्भावो निवर्तते ॥ एवम् मति आम् = मत्याम् । नदीत्वाभावापत्ते तु मति डि इति स्थिते "अञ्चये" इति सूत्रेण डेरौत्वे, डेरत्वे च मत ऐ = मती ॥ अनुना त्तिद्याम् विशङ्क्य विशेषणम्—

२१८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्र चतस्र । ७१२।६६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गयोरतयोः एतावादेशौ स्तः विभक्तौ परतः ।

तिस्र and चतस्र are respectively ordered in place of feminine case वि and चतुर् when a case affix follows.

नित— । सुगमा ॥ विशङ्क्य नित्यबहुवचनान्नत्वात् तिस्र + अम् इति स्थिते आह—

२६६ । अचिर ऋतः । ७१२।१०० ॥

दी— । तिस्र चतस्र एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुण-दीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिस्रभिः । तिस्रभ्यः—तिस्रभ्यः । आमि 'तुम्—अचिर—' इति नुट् ।

रेफ is ordered in place of ऋ of तिस्र and चतस्र when affixes beginning with अच् follow. This bars गुण here by the rule "ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः" ( ante ) and we get तिस्रः । In तिस्रः ( 2nd case plural ) this rule bars application of सर्वर्ष दीर्घ by the rule "प्रयसयोः

पूर्वसवर्णः” (ante). This very rule also bars application of उत्त्व by the rule “कृत उत्” in the case of 6th base singular of the base प्रियवि (got as प्रियाः तिस्रः यस्य इति विग्रहः— which becomes प्रियतिस्र when विभक्तिप्रत्यय follows. Thus we get प्रियतिस्रः स्वम् (and not प्रियतिस्रः स्वम् by उत्त्व). So we have here “गुणदीर्घोत्पन्नत्ववादः”. In तिस्र+आम्, नुट् comes after रत्वे by पूर्वविप्रतिषेध by the Varttika “नुम्—अचिर—वृजवदभाविभ्यः नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” (which see ante), and then दीर्घ being due by the rule “नामि” we look forward—

मित—। पूर्वसवात् ‘तिस्रचतस्र’ इत्यनुवर्तते. तच्च षष्ठात्कृतं अन्वितं वर्तते. तदाह—‘तिस्र चतस्र एतयोः ककारस्य रेफादेशः’ इत्यादि । एष रेफादेशः “कृतो डि सर्वनामस्थानयोः” इत्यनेन विहितस्य गुणस्यापवादः । ततः तिस्र+आम्= तिस्रः । एवं तिस्र+णम् इत्यत्र “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति सवर्णदीर्घं प्राप्ते अयं रेफादेशः तस्य बाधको वर्तते : ततः तिस्रः इति रूपम् ॥ प्रियाः तिस्रः यस्य इति विग्रहे प्रियवि इति प्रातिपदिकम् । अस्य सपि विग्रहस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वात् तिस्रभावः इति परत्वे द्रष्टव्यः । एवं प्रियतिस्रः स्वम् इत्यत्र षष्ठाकवचने तिस्र आदेशं सति “कृत उत्” इति उत्त्वं न स्यात् ; एष रेफादेशः एव तस्य बाधकः स्यात् । अतः आह—“गुणदीर्घोत्पन्नत्ववादः” ॥ तिस्र आम् इत्यत्र नुट् बाधित्वा “अचिर कृतः” इति रत्वे प्राप्ते “नुम् अचिर वृजवदभाविभ्यो—” इति वार्तिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन नुडेव प्राप्तः । तदाह—“नामि” ‘नुमचिर—’ इति नुट् । नुटि सति “नामि” इति दीर्घं प्राप्ते आह—

३०० । न तिस्र चतस्र । ६।१।१।

दी—। तिस्र चतस्र एतयोः नामि दीर्घो न स्यात् । तिस्र्याम् तिस्रषु । ‘स्त्रियाम्’ इति त्रिचतुरोर्विशेषणात् नेह (‘विचतुरोः स्त्रियाम्—’ इति सूत्रे स्त्रियां स्थितयोः विचतुरोः इत्यन्वयः, अतः तत्र वृत्तावाह स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरिति । एवं व्याख्यानात् इह ‘तिस्र’ आदेशो न—) ।

प्रियाः त्रयः त्रीणि वा यस्य सा प्रियत्रिः (अथ विशब्दस्य स्त्रियां इतिनांस्ति ततः समासोत्तरं सपि तिसृभावेन) —मति शब्दवत् । आमि तु (षष्ठीवहुवचने 'ते स्वयः' इति वयादेशस्य आह्वयेन तदन्तेपि प्रकृतेः) प्रियत्रयानाम् इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य सः' इति बिग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियास्तिस्रो यस्य इति तु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुप्ताधत्ते' इति समासे अन्तर्वर्तिविभक्तेः लुप्तत्वात् अन्तरङ्गोपि तिसृभावेन । तेन प्रियवि इत्येव प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि विशब्दस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च तिसृभावः । 'ऋदृशनम्—' इत्यनङ् ततः प्रिय-तिसा इति । । प्रियतिस्रौ—प्रियतिस्रः—(गुणादीन् बाधित्वा रत्वम्) प्रियतिस्र-मित्यादि । प्रियान्त्रिभ्यो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि । ('स्वमोर्नपुंसमात्' इति सत्वेन / स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् न तिस्रदेशः ('न लुम-ताङ्गस्य' इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावात् तिसृभावेन) । न लुमताङ्गस्य इति निषेधस्य धातुत्वत्वात् पञ्चे प्रियतिस्रः । रत्वात् पूर्ववि-प्रतिषेधेन नुम् (पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं बाधित्वा नपुंसके नुम् ततः आह—) प्रियति-सृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादेषु वक्ष्यमाणपुंवद्भाव—विकल्पात् (सूत्र ३२१) पयायेन नुम्—रभावौ । (पुंवत्त्वाभावपक्षे नुनिरुपम्—) प्रियतिसृणा (पुंवत्त्वेन नुमभावात् 'अचिरकृतः' इति रत्वम्—) प्रियतिस्रा इत्यादि ॥

(विशब्दस्य "त्यदादीनामः" (८।२।१०२) इत्यत्र स्त्रियां "अजायतः टाप्" इति टाप् ततः आह—) द्वेरत्वे सति आप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः—द्वयोः । (टापि सति दाशब्दस्य रमावत् रूपाणि इति फलितम् ॥

Eng.—Easy.

(अथ स्त्रियामीदन्ताः निरूप्यन्ते—गौरी सु इत्यत्र हलञ्जादिस्त्र्येण सुलोपः । ततः आह—) ।

दी— । गौरी । गौर्व्यौ—गौर्व्यः दीघात् "जसि च" इति पूर्वसवर्ण-दोर्ध्वनिषेधे यण् इति भावः ।) (गौरीशब्दस्य "यू स्वराख्या नदी" इति नदीत्वात् आह—) । नदीकाव्यम्, हे गौरि (अन्वर्थनयोर्ऋः खः) इति । ('आट् नयाः'

“आटश्चः” इति) गौर्य इत्यादि । ( ड्याम्—” इति डौ गौर्याम् इत्यादि नदीकार्यं बहुशेषसीवत् बोध्यम् ) । एवं वाशीनद्यादयः ॥ ( सखिशब्दात् स्त्रियाम् डीपि सखी इति प्रातिपदिकम् । अस्य “अनङ्सौ” “सखारसंदुहौ” इति अनङ्—णिङ्भावौ आशङ्क्य आह— ) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् अनङ्शिद्वद्भावे प्राप्ते “विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणम्” ( वार्त्तिक ) इति न अनङ्—णिङ्भावौ । ततः सखी—सख्यौ—सख्यः इत्यादि गौरीवत् ॥

( “लक्ष्मिं ट्” इति लक्ष्मिणा रीप्रत्यये सुङारसे लक्ष्मिशब्दः । तस्य अङ्गत्वत्वात् विशेषमाह— ) अङ्गयन्तत्वात् न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतस्त्रयादयः । ( “अवितु लुत्स्त्रियः ई” इति ईप्रत्यये आवीः तरीः लन्वीः इत्यादि । एषा “कृदिकरात्” इति डीपि तु सम्पूर्णं गौरीवत् ॥

( स्त्रायत्यस्याम् इत्यधिकरणे उट् । स्त्रियां डीप् । स्त्री” इति प्रातिपदिकम् । हल्ङादिलोपः । ततः आह— ) स्त्री । ( स्त्रीशब्दस्य नदीत्वात्— ) हे स्त्रि ( “अन्वाये-नद्योर्ह्रस्वः” ) ॥ ( स्त्री औ इति स्थिते अत्र अधात्विकारत्वात् “अचि अ धातुभ्यः योरियङ्वडौ” इति इयङि अप्राप्ते आह— )

३०१ । स्त्रियाः । ६।४।६६ ॥

दी— । स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यात् अजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ— स्त्रियः ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च अनेन सूत्रेण स्त्रियम् स्त्रियः इति नित्यमेव इयङि प्राप्ते आह—

३०२ । राऽम् शसोः । ६।४।८० ॥

दी— । अमि शसि च स्त्रियाः इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्—स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः—स्त्रीः ॥ स्त्रिया । स्त्रियै ( आट् वृद्धिः इयङ् च ) ।

स्त्रियाः । स्त्रियाः—स्त्रियोः । ( अस्ति “स्त्रियाः” इति इयङ् अपेक्षया “ऋस्व-  
नयापो नुट्” ( ३१११४ ) इति नुट् परत्वात् नुटि प्राप्ते आह— । परत्वात् नुट्—  
स्त्रीणाम् । स्त्रियाम्—स्त्रीयोः—स्त्रीषु ॥

The base स्त्र् takes optionally इयङ् when अस् and णस् follows.  
Thus स्त्रियम्—स्त्रीम् &c. In स्त्रीणाम् we have नुट् in superces-  
sion of इयङ् by the rule “स्त्रियाः”, for the rule for नुट् is later  
than this rule.

मित— । मुगना ॥ अधुना प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं  
दर्शयति—

दी— । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । “गुण—नाभाव  
औत्व—नुटिभिः परत्वात् पुंसि बाध्यते । क्लीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्य  
इयङ् इत्यवधार्यताम्” ॥

( स्त्रीशब्दस्य इयङ्त्वात्, पुंसि “जसि च” “वेडिति” इत्यादिगुणः, “आडो नास्त्रियाम्”  
इति नाभावः, “अचवेः” इति औत्वम्, “ऋस्वनयापो नुट्” इति नुट् प्रभृतिभिः बाधते;  
ततः आह—गुण—नाभाव—औत्वनुटिभिः परत्वात् बाध्यते; क्लीवे तु परत्वात्  
“इकोचि विभक्तौ” इति नुमा इयङ् बाध्यते इत्यन्वयः । ततः आह— )

दी— । “जसि च” ? इति गुणः । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि ( “ऋस्वस्य गुणः”  
इति गुणे “एङ् ऋस्वात्” इति मंजुहिलोपः ) । हे अतिस्त्रियौ—हे अतिस्त्रियः ॥  
“वाम् शसोः” इति इयङ्विकल्पात्—अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ ।  
अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिया । ‘वेडिति’ ( ? इति गुणः ) । अति-  
स्त्रिये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीणाम् । “अचवेः” ( इति  
औत्वे ) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । ( अधुना फलितमाह— )

“ओसौकारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाषया ।

इथादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने” ॥

( अन्वयः यथा—“उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ‘अचि यः  
इथादेशः’ “स्त्रियाः” इति सूत्रविहितः इत्यर्थः, सः ‘ओसि’ षष्ठीसप्तमीद्विवचने ‘ओकारे च’

प्रथमा—द्वितीया—दिवचने च नित्यं स्यात् । ‘अम् प्रसोक्तु विभाषया’ विकल्पेन स्यात् । उक्तं चतुर्थी—अन्त्ये तु अचि सर्वत्र इत्यादिषो न स्यात् इति योजना— इति बालमनोरमा ।

द्वी— ( स्त्रियनतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि । अस्त्व “स्वमोनेषु सक्तात्” इति मुत्तक् ततः अतिस्त्रि इति— । अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम् । “नपुंसकस्य भालचः” इति नुम् ) अतिस्त्रिणी । [ अत्र “क्लीवे तु नुम् । अतिस्त्रि” इति पाठः, सर्वत्र दृश्यते । तत्र पुक्तम्, यतः अतिस्त्रि इत्यत्र नुसागमस्य प्रातिपदिकं नास्ति, किन्तु अतिस्त्रिणी इत्यत्र नुमो प्रातिपदिकं । अतः “अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम्—अतिस्त्रिणी” इत्येव पाठः साधीयान् भाति ] । अतिस्त्रिणी । ( “इकोचि विभक्तौ” इति नुम्, तदाह— ) अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रिणी । डेप्रभृतौ अजादौ वक्ष्यमाण- पुंवद्भावात् पक्षे प्राग्वद्गुप् ३२, सूत्रं द्रष्टव्यम् । अतिस्त्रिणी—अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रिणी—अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रिणी—अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रिणी—अतिस्त्रिणी । इत्यादि ॥ स्त्रियनतिक्रान्ता इति विग्रहे “अस्या- दयः क्रान्तर्ये” इति सनासे “गोस्त्रियोरपसर्जनस्य” इति ऋक्सं मति अतिस्त्रिण्यब्दः । तस्य प्रायेण उक्तपुलिङ्गवत् रूपाणि तदाह— ) स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । ( विशेषं दर्शयति— ) शसि अतिस्त्रिणीः ( इयङ् पक्षे पुंवत् । तदभावपक्षे— स्त्रीलिङ्गत्वात् नत्वं न, अतः आह अतिस्त्रीः इति ) । ( स्त्रीलिङ्गत्वात् नात्वाभावे इयङ् तदाह— ) अतिस्त्रिया । ‘डितिह्रस्वश्च’ इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः ( इति अतिस्त्रिण्यब्दस्य मतिशब्दत्वं डित्सु नदीत्वविकल्प एव ) । [ ननु “नेयडुवड्स्थानोवस्त्री” ( सूत्र ३०३ ) इत्यतः “अस्त्री” इत्यस्य अनुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्पः इत्याशङ्क्यामाह— ] ‘अस्त्री’ इति तु ‘इयडुवड्स्थानौ’ इत्यस्यैव पर्युदासः, तत् संवद्धस्यैवानुवृत्तः दीर्घस्यायं निषेधः न तु ह्रस्वस्य ( “डिति ऋस्वश्च” इति सूत्रे इयडुवड्स्थानौ स्त्रीण्यन्तमिदं नित्यस्त्रीलिङ्गी ईदृशौ नदीसंज्ञौवासाः डिति इति प्रथमः कालः । ऋस्वी इवर्णवर्णौ स्त्रियां डिति नदी- संज्ञौवासाः इति द्वितीयः कालः । प्रतिस्त्रिण्यब्दस्य द्वितीयकालेन डित्सु नदीत्व- विकल्पः । ‘अस्त्री’ इति पर्युदासश्च प्रथम कालस्थितस्य “इयडुवड्स्थानौ” इत्यस्य

एव विशेषणम् । अतः कस्यैव पशुं दामः । एतत्संज्ञकम् च 'दूतौ' इत्येतं प्रति  
 अन्वयात् 'इस्रो' इति दीर्घस्य ग्रीशब्दस्य निषेधः न तु इस्वस्यः अतः 'अतिन्वि' इत्यत्र 'न्वि'  
 इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् 'ङित्' अस्मिन् नदीत्वविकल्पः सुस्थितः एव । ततः आह—  
 अतिस्त्रियै—अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रोः २ अतिस्त्रीणाम् ॥  
 अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्र्यौ ॥ ( अङ्गना ग्रीशब्दमाह । यि+ङिप्=श्रीः । दीर्घः  
 अस्यसारणश्च । अस्य अङ्गनात्वात् न सुतोयः तदाह— ) श्रीः श्रियौ—श्रियः  
 ( अस्त्ववयव—इवणत्वात् "अचि द्युधातु—" इति इयङ् ॥ )

Eng.—Easy.

( अस्य "यु न्वाग्यौ नदी" इति नदीत्वात् संज्ञकौ इस्रो प्रति आह— )

३३३ । नेयडुवडस्थानावस्त्रौ । १।४।३ ॥

दी— । इयङ्गुवडोः स्थितिययोः तावोदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु  
 श्रीः । हे श्रीः । श्रियम्—श्रियौ—श्रियः ( इयङ् ) । ( "ङिति इस्वश्च"  
 इति ङिति नदीत्वपक्षे आट् इन्द्रियं तदाह— ) श्रिये—श्रिये इति नदीत्वाभावे  
 इयङ् । श्रियाः—श्रियः ।

Excepting the base श्री, words that take the affixes इयङ्  
 and उवङ् after them and end in ई and ऊ are not termed as  
 नदी । Thus श्री is not नदीसंज्ञक, and we get हे श्रीः ( without इस्व  
 as in नदीसंज्ञक words ). In श्रियम्, &c, there is इयङ् । When  
 श्री is optionally नदी by the rule "ङिति इस्वश्च", then श्री+ङे=श्री+  
 आट् ए=श्री ए=श्रिये ( with इयङ् ) ; when it is not नदी then इयङ्  
 only comes and the form is श्रिये । Similarly श्रियाः+श्रियः in नदी-  
 त्वपक्षे+अनदीत्वपक्षे respectively.

मित— । "यु स्वराख्यौ नदी" इति पूर्वसूत्रेण विहिता नदीसंज्ञा प्रतिषि-  
 द्यते ॥ अनेन सूत्रेण ग्रीशब्दस्य तु नित्या संज्ञा इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ श्री+  
 आम् इति स्थितिः । आम् अङित्वात् तत्र नदीत्वाभावे सति आह—



३०४ । वामि । १।४।५ ॥

दी—। इयङ्वङ्स्थानौ स्त्रयाख्यायौ य् आमि वा नदीसंज्ञकौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रियि ॥

Excepting the base स्त्री, feminine words that take the affixes इयङ् & उवङ् after them and end in ई and ऊ are optionally treated as नदीसंज्ञक when आन ( 6th case plural affix ) follows. Thus नदीत्वपक्षे—ग्री+नाम्=ग्रीणाम् with नुट् by the rule “इस्वनयापो नुट्” : अनदीत्वपक्षे—श्रियाम् ( with इयङ् ) : Similarly डौ नदीत्वपक्षे श्रियाम् : other wise the form is श्रियि ।

मित—। “वा आमि” इति केटः । “यु न्याख्या नदी” ( १।४।३ ) इति वर्तते. “नियङ्वङ्स्थानावस्त्री” इत्यपि नञवर्जननुवर्तते । तदाह—इयङ्वङ्स्थानौ न्याख्या” इत्यादि । आमि नदीत्वपक्षे—श्रीणाम् ( “इस्वनयापो नुट्” इति नुट् : णत्वम् ) : अनदीत्वपक्षे इयङ् श्रियाम् । एवं डौ डिच्चात् नदीत्वे श्रियाम् । “डोराम् नयाम् नीभ्यः” इति डः आम् । अनदीत्वे तु श्रियि इति इयङ् ॥

दी—। ‘प्रधी’ शब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवत् रूपम् । ननु प्रधायते : किपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् कथमस्य नदीसंज्ञा येन लक्ष्मीवत् रूपं स्यात् ? इत्यवाह—। ‘पदान्तरं’ विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम् इति ( वृत्तिकारादिभिः ) स्त्रीकारात् । ‘लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वं’ इति कैयटमते तु पुंवत् रूपम् । ‘प्रकृष्ठाधीः’ इति विग्रहे ( प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् ) लक्ष्मीवत् रूपम् [ अङ्गान्तरात् न गौरीवत् ] । अमि शसि च ‘प्रध्यम्’ प्रध्यः इति विशेषः ( “एरनेकाचः असंयोगपूर्वस्य” इति यण् ) ॥ सुष्टु धीर्यस्य, सुष्टु—ध्यायति वा इति विग्रहे तु वृत्तिकारमते ‘सुधीः’ श्रीवत् । मतान्तरे तु ( लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं स्त्रीत्वमिति कैयटमते ) पुंवत् । ‘सुष्टु धीः’ इति विग्रहे तु नित्य स्त्री-

त्वात् स्त्रीवदेव । ग्रामणीः स्त्रियामपि पुंवत् । प्रवीणशब्दवत् पदान्तरं  
विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं ग्रामणी पुंवत् इत्याह—  
ग्रामनयनस्य उत्पत्तौ पुंश्वन्तया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः  
( अथ नित्यस्त्रीत्वभावात् न नदीकार्यम् ) । एवं खलपवनारपरि पुंश्वन्तवम्  
आत्सगिकम् बोध्यम् । अतः खलपः कठप्रः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियाम् प्रति-  
कारदिनमेपि नित्यं स्त्रीत्वं न । इतीदम् ॥

॥ Ruz.—unnecessary.

( अथ उदत्ताः निरूप्यन्ते— )

दी— । धनुः—मतिवत् ।

मित— । अथ क्रोष्टृशब्दस्य स्त्रियाम् विशेषमाह—

३०५ । स्त्रियां च । ७।१।६६ ॥

दी— । स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दः वृजन्तवत् रूपं लभते ।

The base क्रोष्टृ when denoting स्त्रीलिङ्ग then it is declined like  
वृजन्त bases.

मित— । रूपादिदिशोयम् । तदाह—‘स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दः’ । एवं स्त्रियाम्  
क्रोष्टृशब्दः क्रोष्टृ इति ऋदन्त भवति । ततश्च इह—वृजवद्भावः सार्वविकः पूर्ववत्  
तु असंशुद्धौ सर्वनामस्थाने विधिः वैकल्पिकश्चाजादौ ॥ एवं क्रोष्टृ इति प्रातिप-  
दिके स्थिते आह—

३०६ । ऋदन्तेभ्यो ङीप् । ४।१।५ प

दी— । ऋदन्तेभ्यः नान्तेभ्यश्च ( प्रातिपदिकेभ्यः ) स्त्रियां ङीप्  
स्यात् । क्रोष्ट्री—क्रौष्ट्र्यौ—क्रौष्ट्र्यः ( गौरिवत् ) ।

ङीप् comes after ऋदन्त+नान्त bases when they denote feminine  
objects. Thus क्रोष्टृ+ङीप्=क्रौष्ट्री । Then it is declined like गौरी ॥  
The instance for ङीप् नान्त bases is दुःखिनी, दन्तिनी &c.

मित—। कतश्च नश्च इति इत्थः। निभः। “नियाम्” इत्यधिकारोक्तिः।  
“ङाप् प्रातिपदिकात्” इत्यव प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्तते। तथा च इति—कदलीभः  
नान्तेभः प्रातिपदिकेभः नियाम् ङोप् स्यात्। “प्रातिपदिक” इत्यनुवर्तिः दैनित्येति  
“प्रातिपदिकेभः” इति स्यात् युक्तम् सत्ये। इति कारयः आह—ककारान्तेभः  
नकारान्तेभः प्रातिपदिकेभः नियाम् ङोप् प्रत्ययो भवति ॥ इत्युदन्ताः ॥

(अधुना ऊदन्ताः कथ्यन्ते—)

दी—। वधूः शौरीवत्। अः श्रीवत्। अचि म्नुधातु भ्रवां—  
इति उवङ्। (सुशोभना भृशस्य इति सुभृः। अस्य “नेयङ् उवङ् स्यानावस्वी”  
इति नदीत्वनिषेधात्—) हे सभ्रः। (यदि सुभृशब्दे नदीकार्ये न स्यात्)  
कथं तहि हाभितः कवासि हे सभ्रः इति भट्टिः। प्रमाद एवायम् इति  
वहवः। (वस्तुतस्तु “अप्राणिजातिशरज्ज्वादीनाम्” (वार्त्तिक) इत्यकारान्तादपि  
नियाम् ऊङ् विहितः। ततो नदीसंज्ञा। ततो संवृद्धिह्रस्वः। एतेन “विमा-  
नना सुभृ कुतः पिठ्यं हे” इति व्याख्यातम् इति पूर्वव द्रष्टव्यम्। खलपूः  
पुंवत् (इति प्राक् प्रतिपादितम्)। पुनभूः। (अस्य “नेयङ् उवङ् स्यानावस्वी”  
इति निषेधमाशङ्क्य आह—) “हृन्कर—” (वार्त्तिक) इति यथा उवङो वाध-  
नात् “नेयङ् उवङ्—” इति निषेधो न (ततः अस्य नदीकार्ये सति आह—)  
हे पुनभु। पुनभ्वम् पुनभवौ—पुनर्भवः ॥

मित—। नयन्तत्वात् नुटि दीर्घे पुनभूनाम् इति स्थिते रिफात् नकारस्य  
भिन्नप्रदस्यत्वात् “ऊट् कुप् वाङ् नुम् व्यवायिपि” इत्यस्य अप्राप्तौ सत्यान आह—

३०७। एकाजुत्तरपदे णः। ८।४।१२॥

दी—। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थात् निमित्तात्  
परस्य प्रातिपदिकान्त्र नुम् विभक्तिस्थस्य तस्य नित्यं शब्दं स्यात्। आरम्भ-  
सामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्ग्रहणं सङ्गर्थम्। (“हृन्कर—” इति  
वार्त्तिकविहितं) यथा वाधित्वापरत्वात् नुट्। पुनर्भूणाम् ॥

द dental) ending in the उत्तरपद which is of one <sup>vowel</sup> & at the same time is being of विभक्ति, of नुम् and at the end of a प्रातिपदिक always changes to त (coronal) & the cause for the change is in the rule 'रषाभ्यां नीणः' & c. being in a पूर्वपद। Thus पुनर्भास with cerebral. Here नृट् comes in supercession of नृट् due to the Vartika "इनुकर—", being पर in the order of Astadhyayi.

मित—। उत्तरपदशब्दस्तु समानस्य चरसावयवे कटः। एकः अच् दक्षिन् तत् एकाच्; तत् उत्तरपदं यस्य सः एकादुत्तरपदः। तस्मिन् एकाच् यः समानचरसावयवो तस्मिन् स्थितस्य नस्य इत्यर्थः। "प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु च" (मा३।१) इति अव वर्तते। "पूर्वपदात् संज्ञायाम् अगः" (मा३।३) इत्यतः 'पूर्वपदात्' इति अनुवर्तते। तदाह—एकानुत्तरपदे समसि पूर्वपदस्यात् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त विभक्तिस्त्रस्य नस्य नित्यं णः स्यात्॥ "रषाभ्यां नीणः समानपदे" (मा३।१) इत्यतः 'ण' इत्यनुवर्तमाने पुनर्ण—यहणं व्यर्थम्। न च "प्रातिपदिकान्त नुम्—" इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्ण-यहणं वाच्यम्—तत् कार्यं पुनर्ण-यहणमित्यवाह—"आरभसामर्थ्यात् नित्यत्वेसिद्धे पुनर्णहणं स्पष्टार्थम्"॥ अत्रात् सुगमम्॥ अधुना वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—

दी—। वर्षाभूः। मेकजातो नित्यः त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते। मतान्तरे तु (पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वात् इति इतिकारमते तु) हे वर्षाभू। "मेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दुरे पुमान्" इति यादवः (ततः वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्वीत्वम् न)। "वर्षात्वरच" इति यश्च। वर्षाभूश्च वर्षाभूः। स्वयम्भू पुंवत् (अस्य चतुरानने रुदत्वात् न स्त्रीलिङ्गत्वात्)॥ इत्यादन्ताः॥

Eng.—unnecessary.

मित—। सुगमा—। अथ ऋदन्ताः कथ्यन्ते—अस + ऋण् = ऋसु इति पूर्व-  
उक्तम्। अस्य स्त्रियाम् "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीपि प्राप्ते आह—

३०८ । न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ।

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यः डीप् टापो नस्तः ।

डीप् by the rule "ऋन्नेभ्यो डीप्" and टाप् by the rule "ट्रा-  
इचि" are not to come after the six bases with स्वस्त्र &c. at the  
beginning in the feminine. Now the seven bases स्वस्त्र &c are  
being enumerated.

मित— । सुगमा ।

दी— । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननाद्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादयः उदाहृताः ॥

"अपृ नृन्—" इति दीर्घः । स्वसा—स्वसारौ—स्वसारः ॥ माता पितृ-  
वत् । शसि (अपृत्तात् न—भावी न ) मातृः ।

Eng.—Easy.

मित— । "न तिस्र चतस्र" इति निषेधादेवः नवोः डीवभावो ज्ञायते ; अत्र  
तु पाठो व्यर्थः इति "ऋन्नेजन्तः" सूत्रे ज्ञेयम् ॥ "ननान्दा तु स्वसा पतुः"  
इत्यमरः ॥ स्वस्त्रशब्दस्य "अपृ नृन्—" सूत्रे ग्रहणात् सर्वनामस्थाने दीर्घः । अन्या-  
घासग्रहणात् न दीर्घः ।

दी— । द्यौः गोवत् । ( द्यौश्चब्दस्य इदं रूपं न तु दिवश्चब्दस्य ) । राः पुंवत्  
( रैश्चब्दस्य स्त्रियास् 'राः' इत्यादि पुंवत् ) । नौ ग्लौवत् ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥

## “अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गाः”

३०६ । अतोऽम् । ७।१।२४ ॥

दी— । अतोऽज्ञात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । “अमि पूर्वः” (सूत्र १६४) । ज्ञानम् । एङ् ह्रस्वात्— (सूत्र १६३) इति हलमात्रलोपः । हे ज्ञान ।

म ( 1st case singular ) and अम् ( 2nd case singular ) after अकारान्त neuter bases, are replaced by अम् । Then the sutra “अमि पूर्वः” operates and we get ज्ञानम् by पूर्वस्य एकादेशः । Then in हे ज्ञान स् it becomes हे ज्ञान अम् ( सोः अम् by this very rule ) = हे ज्ञानम् ; and then म् only which is now left of संवद्धि elides by the rule “एङ् ह्रस्वात्” (rule 193 ante ).

३१० । नपुंसकाच्च । ७।१।२६ ॥

दी— । क्लीवात् परस्य औङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

औङ् is the designation for औ and औट् । And औट् ending after neuter bases is replaced by शी । Now in ‘शी’, श् is इत् and ई is only left. In ज्ञान+ई ( the substitute of औ ), ज्ञान is a म् by the rule “यचि भम्” ; for here अच् विभक्तिप्रत्यय follows, and now we look forward—

मित— । “जसः शी” ( ७।१।२७ ) इत्यतः ‘शी’ ; “औङ् चापः” ( ७।१।२१ ) इत्यतः औङ् इति अनुवर्तते । तथा च वृत्तिः “क्लीवात् परस्य औङः शी स्यात्” । ‘शी’ इत्यव “लशक्तद्धिते” इति मूलेण शकारस्य इत्त्वात् ईकारमावे सति ज्ञान+ई त्वत् ‘ज्ञाने’ इत्यस्य “यचिभम्” इति भसंज्ञायाम् सत्याम् आह—

३११ । यस्येति च । ६।४।१४८ ॥

दी— । तस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे । इत्य-  
कारलोपं प्राप्ते— । “औङ् श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वात्तिक) ।  
ज्ञाने ।

The इवर्ण and अवर्ण of a भसञ्जक word elides when ई or a तद्धिते  
affix follows. Thus here in ज्ञान+ई the elision of अकार in ज्ञान  
being due, the Varttika “औङ् श्यां” declares that अकार of a  
भसञ्जक word is not to elide when ई of औङ् follows. Thus now  
ज्ञान+ई=ज्ञाने

मित— । यस्य इति इति द्वेदः ॥ अः च इः च इति समाहारद्वन्द्वः ‘यम्’ ।  
तस्य । अवर्ण—इवर्णयोः इत्यर्थः । ‘भस्य’ इत्यधिकृतसम्येव । सूत्रे ‘चकारात्’  
“नः तद्धिते” इति सूत्रात् ‘तद्धिते’ इति “द्वेलोपः” (६।४।१४७) इत्यतः लोपः  
चातुर्वक्तव्यमिति । तदाह—भस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे ।  
एवम् ज्ञान+ई इत्येव अकारलोपे सति वात्तिकमाह—“औङ् श्याम्—” । अनेन  
च अलोपे प्रतिषिद्धि “आदगुणः” इति ‘ज्ञाने’ इति रूपम् ॥ ज्ञान+जम् इति स्थिते  
आह—

३१२ । जश्शसोः शिः । ७।१।२० ॥

दी— । क्लीवात् अनयोः शिः स्यात् ।

मित— । सुगमा । इति ज्ञान+शि इति स्थिते आह—

३१३ । शि सर्वनामस्थानम् । १।१।३२ ॥

दी— । ‘शि’ इति एतत् उक्त संज्ञं स्यात् ।

This शि ( the substitute of जस् and शस् ) is styled as सर्वनामस्थानम्  
affix. And we look forward—

मित— । सुगमा ॥

३१४ । नपुंसकस्य भलचः । ७।१।७२ ॥

दी—। भलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात् सर्वनाम-  
स्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं  
धनवनफलादयः ॥

Of a neuter base ending in भल् letter (i. e., consonants excepting the nasals & ह य व र ल ) or अच् letter ( vowel ), नुम् is the  
affixment when a सर्वनामस्थान affix follows, Thus here शि being  
सर्वनामस्थान, we have नुम् here. So ज्ञान+शि ( इ =ज्ञान न् इ : this  
becomes ज्ञानानि with उपधादीर्घ by the rule "सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ"  
( ante ). Similar declension is in 2nd case, & the rest are like  
राम ।

मित—। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतः 'नुम्' इति, 'उशिदच्चां सर्वनाम-  
स्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इति चानुवर्तते । तदाह—'भलन्तस्य अजन्तस्य च  
क्लीबस्य नुमागमः' इत्यादि । "मिटचोऽन्तात् परः" इति नुम् इत्यस्य मित्वात् अन्त्यात्  
अचः परः सात् । एवं ज्ञानन् शि ( इ ) इति ज्ञाने "सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ"  
इति अत्र नान्तस्य 'ज्ञानन्' इत्यस्य उपधादीर्घं सति ज्ञानन्+इ=ज्ञानानि ; इति  
द्वितीयासपि ईदृशं रूपम् । अतः आह—'पुनस्तद्वत्' ॥ शिष्यते इति 'शिषम्'  
( कर्मणि घञ् ) । "घञजवन्ताः पुंसि" इत्यस्यतु प्राधिकत्वात् 'शिषम्' इति क्लीबे  
रूपम् इति सर्वसर्वदातम् ॥ अनात् सुगमम् ॥ अथनाः सर्वादिगणान्तर्भूतानाम्  
केषाञ्चित् क्लीबे विशेषं वक्तुमुपनास्यति—

३१५ । अदृङ् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।२।२५ ॥

दी—। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदृङ् आदेशः स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित—। उत्तरादिः सर्वाद्यन्तर्गणः । इतर इतम अना अन्यातर इतर इति  
इतरादयः । अत्र इतरइतमौ प्रत्ययौ । ततश्च तदन्तविधिना इतरइतमप्रत्ययान्ताः



यस्यन्ते ॥ अत्र इकार इत् । एवं कतर+तु इत्यत्र कतर+अन् इति स्थिते  
आह—

३१६ । टे । ६।४।१४३ ॥

दी— । डिति परे भस्य टेः लोपः स्यात् । “वावसाने” ( इति चत्वं-  
विकल्पः ) । कतरत्—कतरद् ॥ ‘भस्य’ इति किम् ? पञ्चमः ॥ टेः लुप्त-  
त्वात् “प्रथमयोः—” ( सूत्र १६४ ) इति पूर्वसवर्णादीर्घः ‘एङ्ङस्वात्—’  
इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनन्तेद्वत् । शेषं पुंवत् ॥  
( ? एवं ) कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । ( अनातमशब्दः  
अव्युत्पन्नः इत्युक्तं प्राक् अतः )—अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतमम् इत्येव ॥  
“एकतरत् प्रतिषेधो वक्तव्यः” ( वार्तिक — एकतरम् ॥

The टि portion of a भसञ्चक base elides when a डङ्ङ् affix follows. Thus कतर+अदङ्=कतर+अत्=कतर+अत्=कतरत् ॥ In कतरत्, चत्वं by the rule “वावसाने” ( ante ) is optional ; so two forms are available—कतरद् and कतरत् । why do we take भस्य in the वृत्ति ? Witness पञ्चमः ( where when नट् in place of डट् follows पञ्चन्—पञ्चन् not being a भ, its टि portion does not elide & we get पञ्चमः ) । Now the necessity of डित् in अदङ् is being enumerated ;—As टि portion elides owing to डित्त्व here, so the rules “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” & “एङ्ङस्वात्—” does not apply here, for टि—portion being elided we have no ङ्ङस्वान्तत्वाभावात् सम्बुद्धिलोपी न ) । Thus we get हे कतरत् । Similarly ‘कतमत्’ इतरत् &c. The base अनातम being a non—derivative as said before i.e. not being डतम प्रत्ययान्ते we get अनातमम् in the neuter 1st and 2nd case singular. In the case of एकतर ‘however अदङ्ङ् for सु and अम् does

not come by the very Varttika "एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्यः" । Thus we get एकतरम् in neuter 1st case & 2nd case singular.

मित— । "अलोपोऽनः" ( ६।४।१३४ ) इत्यतः 'लोप' इति "तिवि' शतेर्दिति" ( ६।४।१४२ ) इत्यतः 'डिति' इति अनुवर्तते । 'भस्य' इत्यधिकृतमस्येव । तदाह—  
 'डिति भस्य टेः लोपः स्यात् ॥' डिति अभस्यापि अनुवत्सकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति यथा 'कुसुहान्' इत्यादौ । एवं सत्यपि कथं 'भस्य' इति वृत्तौ उक्तम् । तदाह—'पञ्चमः' इत्यतः डटो मडागमे 'पञ्चन्' शब्दस्य अभस्यात् टिलोपो न । अतः सुष्ठु 'भस्य' इति उक्तम् ॥ कतर+अदट् इत्यव टेः लोपात् कतर+अत् इति जाते ङस्त्वान्ताभावात् 'एङङ्स्वात्' इति संबुद्धिलोपो न । 'कतरत्' इति । अतः टिलोपप्रवृत्तये 'अदट्' इति डित्करणम् ॥ अविद्यमाना जरा यस्य कलस्य इति विग्रहे "नजोलायानाम् बहुव्रीहिकृत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" इति बहुव्रीहौ अजरशब्दः सिधाति ; अस्य रूपसाह—

दी— । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्—( "अदन् सन्निपातायस्य असः अदन्त्वविधातक—जरसःदेशः प्रतिनिमित्तत्वायोगात्" इत्यत्रेः ) । अजरस् । ( जरसादेशपक्षे ) अजरसी : ( जरसादेशाभावे ) अजरे । जमि तु परत्वात् जरसिकृते भलन्तत्वात् ( "नपुंसकस्य भलचः" इति ) नुम् ।

Eng.—Easy.

मित— । अजरस अस इति स्थिते जसः शिभावात् परत्वात् जरसि कृते भलन्तत्वात् नुम् । ततः अजर' स इति स्थिते आह—

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । ६।४।१० ॥

दी— । सान्त संयोगस्य महतश्चयो नकारः तस्योपधाया दीर्घः स्यात् असम्बद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । ( जरसादेशाभावपक्षे ) अजराणि । अमि लोकोपवादम् अम्भावं वाधित्वा परत्वात् जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लृक् । अजरसम्—अजरम् । अजरसी—अजरे । अजरांसि—अजराणि । शेषं पुवंत् ।

There is दीर्घ of the उपधा of नकार i. e., of letter immediately preceding नकार provided, a case-affix entitled सर्वनामस्थान सम्बोधन (being excepted) follows—and this नकार should of the word सङ्गत् and of a conjunct consonant ending in स्—Thus in अजरन् स्+ङ्, न is of a conjunct consonant ending in स्, so we get दीर्घ of the उपधा of नकार and the form is अजरांसि । In अजर+अस्, जरम् comes in being पर in supercession of अस्भाव here by the rule “अतोस्”—this अस्भाव being an उपवाद of लृक्, here by the rule “स्वमीनपुंसकात्” . As अस्भाव comes in connection with अ of अजर, so further लृक् can not come after जरसादेश here, then the सन्निपात maxim will be violated. Thus finally we get अजरसम् and अजरम् &c.

मित—। “सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ” (६।१।१०) इति वक्तव्ये । “नोपधायाः” (६।१।१०) इति च वक्तव्ये । अत्र ‘न’ इति लृट्पठोक्तं पदम् । “दुल्लोपे पूर्वस्य दीर्घाणः” (६।१।११) इत्यतः दीर्घाधिकारः अस्माभिः । न्वे—‘नान्व’ इति षष्ठान्तं पृथक् पदम् । अस्य संयोगे असेदित् अन्वयः । सान्त्वं यः संयोगः तस्य इत्यर्थः । सर्वमितत् ‘न’ इति षष्ठान्तेन अन्वेति । तदाह—सान्तसंयोगस्य सङ्गतस्यो नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् इत्यादि । एवं अजरन् स्+ङ् इत्यत्र सान्तसंयोगस्य नकारस्य उपधादीर्घे मति अजरांसि इति । अजर+अस् इत्यत्र “स्वमीनपुंसकात्” इति लुकां वाधित्वा “अतोस्” इति अस्भावः प्राप्तः । तं वाधित्वा परत्वात् जरम् । ततः असाश्रिते जरमि कृते पुनः लृक् न स्यात् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात्, तदाह—‘अस्मि लृकोपवादम् अस्भाव’ वाधित्वा...न लृक् इत्यादि । ततः अजरसम् । जरसादेशाभावपक्षे तु अजरम् । अत्रात् सुगमम् ॥ तद्वय—उदक—आशयशब्दाः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषसाह—

दी—। “पह्नवो—” इति हृदयोदकाश्रयानां हृद् उदन् आसन् ॥ (ततः शसि) हन्दि । हृदा—हृद्भयम् इत्यादि ॥ उदानि । उदना—

३१६ । स्वमोर्लुक् स्यात् ७।१।२३ ॥

दी— । क्लीवात् अज्ञात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

सु and अम् elide after neuter bases. Thus वारिन्+सु gives वारि with सु लोपः ।

सित— । “षड्भ्यो लुक्” इत्यतः लुक् अनुवर्तते । तदाह—“क्लीवात् अज्ञात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्” । ततः वारिन्+सु इत्यत्र सुलोपे सति—“वारि” ॥ वारि औ इति स्थिते औकारस्य “नपुंसकाच्च” इति “शौ” आदेशे सति वारिन्+इ इति स्थिते आह—

३२० । इकोचि विभक्तौ । ७।१।७३ ॥

दी— । इगन्तव्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । “न लुमता—” इति निषेधस्य अनित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धि-निमित्तो गुणः । हे वारे—हे वारि । “आङोना—” (सूत्र २४४) (इति) वारिणा । “घेर्ङिति” इति गुणे प्राप्ते “वृद्धौत्त्व वृजवद्भाव—गुणोभ्यो नुम् पूर्वप्रतिषेधेन” (वार्तिक) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । “नुम-चिर—” (२५० सूत्रे द्रष्टव्यम्) इति नुट् । “नामि” इति दीर्घः—वारी-शाम् । वारिणि—वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

Neuter bases ending in इक् vowel (i. e., ending in इ, उ, ऋ) take नुम् when an अजन्त case affix follows. The वारिन्+इ=वारिणी । Similarly वारिन्+इ=वारिणि (here इ being a सर्वनामस्थान by the rule “शि सर्वनामस्थानम्”, उपधा इङि comes in by the rule “सर्वनाम-स्थाने चासंबुद्धौ”) । If we take the rule “न लुमताङ्गस्य” as obligatory the सु being elided in संबुद्धि, we do not get गुण by the rule “ङ्गस्य गुणः” ; if however the rule “न लुमताङ्गस्य” is taken as not obligatory then even सु being elided there is प्रत्यय लक्षण by the rule “प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्” and the final form is हे वारे by गुण ।

[ N. B.—That the rule “न लुसतः” is not obligatory is proved from taking अच् here in this rule. If ‘अचि’ is not taken then even नुम् in ह्लादिविभक्ति प्रत्यय will ‘slide’ by the rule ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ and in संवृद्धि the affix सु being elided, तन्निमित्तकार्यं ceases by the rule “न लुसताङ्गस्य” ! So even if we do not say ‘अचि’ in this rule नुम् will come in अजादि विभक्ति प्रत्यय only. Hence in order that ‘अचि’ be significant, we are to take “न लुसतः” as ‘non—obligatory,’ and thus there being occasion for नुम् in संवृद्धि even though स elides it is prohibited by saying that नुम् comes only when अजादि प्रत्यय follows. Further भाष्यकार’s use of “इह किञ्चित् वनो” ( ७१८२ ) also proves the अनिवार्यत्व of the rule “न लुसताङ्गस्य” ] । In वारि+ङे, गुण being due by the rule “वेङ्किति” it is superceded by नुम् by the Varitika “इङि—औल—उजवडावगुणोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” & we get वारिणि । In वारि+आम्, नुम् being पर is due over नुट्, but the Varitika “नुमचिरउजवडावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” ( ante ) replaces नुट् here. Then we get दीर्घ by the rule “नामि” । Thus वारीणाम् । वारिणि in 7th case singular & so on. It is like हरि in ह्लादि case affixes.

सित— । “इदितो नुम्धातोः” इत्यतः ‘नुन’, “नपुंसकस्य भलचः” इत्यतः ‘नपुंसकस्य’ इति चानुवर्तते । अङ्गाधिकारः अस्थेव । ततः आह—‘इगन्तस्य क्रीवस्य नुमागमः’ इत्यादि । ततः वारि+शी=वारिन्+ई=वारिणो । वारि+शि=वारिन्+ई=वारीणि ( ‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् उपाधादङ्गिः ) ॥ अतः सूत्रे नुनो ह्लादिविभक्तौ सत्यां “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति लोपः स्यात् । संवृद्धौ च सोर्लुका लुतत्वात् “न लुसताङ्गस्य” इति तन्निमित्तकार्यं नास्थेव इति नुमपि न स्यात् । अतः अस्मिन् सूत्रे ‘अचि’ इति ग्रहणं व्यर्थम् स्यात् ; फलतः अपि तन्नाभात् । ततः केचित् आहुः—अचिरग्रहणं यदि सार्थकं स्यात्,

तदा 'न लुप्तता—' इत्यस्य अनित्यताम् अवधारयः । "न लुप्तता—" इति निषेधस्य अनित्यत्वे तु संवृद्धौ प्रत्ययनञ्जनं प्राप्तं नुम् वारयितुम् अज्यङ्गणम् अर्धवत् इति भवति अज्यङ्गणं "न लुप्तता—" इत्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम्" इति वालननोरमायां स्पष्टम् । "इह किञ्चित् वपो" इति भाष्यप्रयोगीयत्वं लिङ्गम् । ततश्च हे वारि—हे वारि इति इयमपि संवृद्धौ साधुः । "न लुप्तता—" इत्यस्य नित्यत्वे अनित्यत्वपक्षे च यथाक्रमं बोध्यम् ॥ वारि+टा इत्यत् "आडो नास्त्रियाम्" इति वारिणा । वारिङि इत्यत् "घेर्ङिति" इति गुणप्राप्ते "वृद्धौत्व—" इति वार्तिकं तदेव वारयति । ततः नमि सति वारिणि [ "गुणवृद्धि—औत्वं लज्जवद्भावभ्यो नुम्—" इति तु भाष्ये पाठः ] ॥ वृद्धे नुम् यथा—अतिक्रान्तः सरवा दैः तानि अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि (अत्र वृद्धिं वाधित्वा नुमिव) ! औत्वात् नुम् यथा—कृशक्रोष्टुने अरग्वाय (नात्र क्रोष्टुशब्दस्य लज्जवद्भावः) ॥ वारि आन इत्यव परत्वात् नुट् वाधित्वा नुमि प्राप्ते आह—नुम् अचिर लज्जवद्भावभ्यो नुट् पूर्वं विप्रतिषेधिनः । ततः नुटि सति "नामि" इति दीर्घे—'वारौणम्' इति । वारिङि इत्यत् औत्वं वाधित्वा नुमि सति वारिणि । अधुना 'अनादि' इति अस्य विशेष्यनिघ्नस्य शब्दस्य भाषितपुंस्कात्वात् विशेषः दर्शयति—

३२१ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य । ७।१।७४ ॥

दा—। प्रवृत्तिनिमित्तकये—भाषितपुंस्कम् इगन्तं क्लीवं पुंवद्वा स्यात् तादौ अचि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुवृक्षस्तत् फलं पीलुः तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्ताभेदात् ॥

इगन्त neuter bases which can be used in all the genders with same connotation are optionally declined like masculine bases in अजादि case—affixes beginning with टा । Thus we get both अनादये+अनादिने । But when the connotation of a word differs in different gender, it not being a भाषितपुंस्क word, it will be declined as like neuter bases only. Witness पीलुने referring to fruits of

नीलु tree. Here नीलु masc. refers to a tree, whereas नीलु neuter-refers to its fruit. So it is not a भाषितपुंस्क. and cannot have optional पुंवद्भाव in 3rd case singular onwards.

मित—। भाषितः पुंसान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितं पुंस्कम् प्रवृत्तिनिमित्तम् तदस्यासौति अर्थ आद्यच् । शब्दस्वरूपं विशेष्यम् । पुंस्ते नपुंसकत्वे च एक-प्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः । पूर्वसूत्रात् “इकोचि” इति अनुवर्त्तते । ‘नपुंसकस्य’ इत्यप्यन्ति ; तदाह—‘प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कम् इगन्तम् जीवम् इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ अस्थि दधि, सक्थि, अचि एतेषां प्रथमाद्वितीययोः वारिवत् रूपाणि । टादौ अचि विभक्तौ विशेषमाह—

३२२ । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्मुदात्तः । ७।१।५५ ॥

दी—। एषाम् अनङ् स्यात् टादौ अचि, स चोदात्तः । (ङित्वात् अन्वादिभ्यः । दधन् आ इति स्थिते—) ‘अल्लोपोऽनः’ इति दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः—दध्नोः—दध्नाम् । (“विभाषा ङिश्योः” इति अल्लोपविकल्पे ) दध्नि—दधनि । दध्नोः । शेषं वारिवत् । एवम् अस्थि—सक्थि—अक्षीणि । तदन्तस्यापि अनङ् । अतिदध्ना ।

अनङ् is ordered at the end of अस्थि दधि, सक्थि and अचि when टादि vibhakti affixes beginning with अच् follows. And this अनङ् is उदात्त । अनङ् is ordered at the end (ङित्वात्) । Thus in दधन्-आ, अकार of अन् elides by the rule “अल्लोपोऽनः” and the form is दध्ना । Similarly दध्ने &c. Then in ङि, अकार elision being optional by the rule “विभाषा ङिश्योः” we get दध्नि दधनि । This अनङ् is ordered even after bases ending in दधि &c. Thus we get अति-दध्ना &c.

मित—। पूर्वसूत्रात् ‘तृतीयादिषु’ इति ‘अचि’ इति, चानुवर्त्तते । तथाच हन्तिः ‘अनङ्’ स्यात् टादौ अचि’ इत्यादि ॥ सूत्रे संहितायां ङमुडभावः सौतः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

सुधीशब्दस्य नपुंसके “ऋस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ऋस्त्वत्वे सति कारिवत् रूपम् तदाह—

दी—। सुधि । सुधिनी—सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि । सुधिया—सुधिना । “इतीयादिभ्योभाषितपुंस्त्वं पुंवत्—” सुधिया इत्यपि । (एवं) सुधियाम्—सुधीनाम् ॥ (कौवि प्रथिमव्यस्य पुंवत्त्वे सति यण् तदाह— प्रध्या—प्रधिना ॥

मधु—मधूनि—मधुनी । हे मधो—हे मधु । एवमम्बादयः । ( “पद्मो—इति सर्वण” ) सातुशब्दस्य स्तुवा । त्वि—तात्त्विति ॥ प्रियक्रोष्टु—प्रियक्रोष्टुनी । ( “शि” इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् तृजवद्भावे प्राप्ते आह— ) तृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत् पक्षे—प्रियक्रोष्ट्रा—प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे—प्रियक्रोष्ट्वे । अन्यत्र (पुंवत्त्वाभावपक्षे इत्यर्थः) तृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । “नुमचिर—” इति नुट् । ( “नामि” इति दीर्घः तदाह— ) प्रियक्रोष्टुनाम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ (शोभनं लुनातीति क्तिप् । कौवि ऋस्त्वत्वे सति) सलु—सलुनी—सलूनि । पुनस्तद्वत् । सलवा (इति पुंवद्भावपक्षे) । (तदभावे) सलुना ॥ इत्युदन्ताः ॥

धातृ—धातृणो—धातृणि । हे धातः—हे धातृ । धात्रा—धातृणा । (पुंवत्त्वे तदभावे च रूपे) । एवं ज्ञातृ कर्त्रादयः ॥ इत्युदन्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्तान् निरूपयन् प्रकृष्टा यौः यस्य इति बहुव्रीहौ अस्य नपुंसके ऋस्त्वत्वे प्राप्ते एषां ऋस्त्वत्वाभावात् आह—)

३२३ । एच इघ्रस्वादेशे । १।१।४८ ॥

दी—। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः इगेव स्यात् । प्रद्यु—प्रद्युनी—प्रद्यूनि । प्रद्युना इत्यादि । इठ न पुंवत् । यदिगन्तं ‘प्रद्य’ इति तस्य भाषितपुंस्त्वत्वाभावात् । एवमग्रेपि ॥ इत्योदन्ताः ॥



When in neuter &c, क्रस्व ist to be the order for ए औ ऐ & औ, then उ for औ+औ and इ for ए and ऐ must be ordered. Thus प्रकटा धीः यस्य becomes प्रट्टा in neuter with उ substituted for औ । In 3rd case singular we get प्रट्टाना & no optional पुंवत् by the rule “हतीयदिपु भाषितपुंस्कं पुंवत्—” : For the इदन्त word प्रट्टा here is different from original प्रट्टो in the masculine—So we are to understand in cases of ( सुनु ) औदन्त, & ( प्ररि ) ऐदन्त bases.

मित— । मुगसा ॥ प्रकटा धीः अस्य इति विरद्वे जीवे क्रस्वादौ प्ररि इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपान्तराह—

दी— । प्ररि—प्ररिणी—प्ररोणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् “राथो हलि” इत्यात्वम् । प्ररान्याम्—प्रराभिः । “नुमचिर—” इति नुटि आत्वे ( च ) प्रराणाम् इति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न ( “क्रस्वान्तसुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तडिघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि क्रस्वान्तसुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तडिघातकं “नामि” इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तम् इत्यतः आह— ) “नामि” इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषां बाधते इत्युक्तम् ( ? प्राक् ) । प्ररीणाम् । इत्यैदन्ताः ॥ ( शोभना नौर्यस्य तत् इति कौवे क्रस्वादौ मुलु इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपं यथा— ) छलु—छलुनी—छलूनि । छलुना । छलुने । इत्यादि । इतौदन्ताः ॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

## अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

(आदी हकारान्तं निरूपयितुमाह—)

३२४ । हो ङः । ८।२।३१ ॥

दी—। हस्य ङः स्याज् भलि पदान्ते च । “हलङ्याप्—” इति  
सुलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ङः । जश्चवर्त्तते । लिट्—लिङ् । लिहौ—  
लिहः । लिहम्—लिहौ—लिहः । लिहा—लिङ्भ्याम् इत्यादि । लिट्-  
सु—लिट्त् सु ।

ङ् at the end becomes ङ when भल् letter follows or, when at the end of a पद । Thus in लिह् सु, the ‘सु (स्)’ elides by the rule “हलङ्याप्—” । Then in लिह्, ह् being at the end of a पद becomes ङ । Then we get जश्च in place of ङ by the rule “भक्षां जश्चोऽन्ते”, and चच् also optionally by the rule “वावसाने” । Thus we get लिट् and लिङ् । लिह् + औ=लिहः &c so on. In लिट्सु we have first ङच् by this rule, then जश्च & then चच् । Here सु does not become पु owing to the prohibition “न पदान्तात् टोरनाम्” (ante) . In लिङ्सु, the augment षट् is optional by the rule “ङः सिषुट्” । Thus लिट् षसु=लिटत्सु by चच् । Here also टुल् does not come owing to prohibition “in the rule “न पदान्तात्—” already referred to.

मित—। ‘हः’ इति षष्ठानाम् । “भलोभलि” ( ८।२।२६ ) इत्यतः ‘भलि’ अनुवर्त्तते । “स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते च” ( ८।२।२८ ) इत्यतः ‘अन्ते’ इत्यनुवर्त्तते । तदाह—‘हस्य ङः स्यात् भलि पदान्तेच’ । लीङि इति किपि ‘लिह’ इति प्रातिपदि-

कम् । अस्य सौ “हल्ङाप्—” इति तिलोपः । ततः लिङ् इत्यस्य पदान्तत्वात्  
दः—लिङ् इति । ततः “भल्लो जशोऽन्ते” इति “लिङ्” इति । “वाचसानी”  
( मा. ४. ५. ६ ) इति चत्वं विकल्पे “लिङ्” इति ॥ लिङ्म् इति ध्रुवभावे तत्वे ततः  
जशत्वे चत्वं च रूपमिति । लिङ्म् इत्यत्र “ङः लिङ्” इति ध्रुवपक्षे लिङ्धम् ।  
ततः चत्वं सति लिङ्तम् । “न पदान्तात् टोरनाम्” इति टुवनिष्ठात् पत्वम् न  
भवति ॥ भलि परे हकारस्य तत्वं यथा “लिङ्” इत्यत्र ॥

दुहधातोः किपि दुह् इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषः वक्ष्यन् आह—

३२५ । दादेधातोर्थः । ८।१।३२ ॥

दी— । उपदेशे दादेधातोर्हस्य घः स्यात् भलि पदान्ते च । उपदेशे  
किम् ? ‘अधोक्’ इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मनः इच्छति दाम-  
लिह्यति । ततः किपि दामलिङ् । अत्र ( घत्वं ) मा भूत् ।

A root beginning with द् in its enunciation changes its ह into घ when भल्ल letter follows or when at the end of a पद । Why do we say उपदेशे ? उपदेश is said in the Vritti so that the change of ह into घ may be in अधोक् ( here दुह् being दादिधातु in its enunciation ), & that ह must not change into घ in the case of the base दामलिङ् where ह is of the root लिङ् & not of any दादिधातु in Panini धातु पाठ ।

Thus in दुह् + सु ( सु elides as in the case of लिङ् ) and then ह is to change to घ by this rule and we look forward—

मित— । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूतवत् ॥ दामलिहमात्मनः इच्छति इति दाम-  
लिह्यति । ततः किपि दामलिङ् । अत्र उपदेशे दादिधातुत्वभावात् घत्वं मा  
भूत् इत्याह ‘उपदेशे’ इति ॥ दुह्+लङ्+तिप् अधोक् इत्यत्र ‘दुह्’ इत्यस्य दादि-  
धातुत्वात् हस्य घः । ‘हल्ङाप्—’ इति तिलोपः “एकाचो वशीभध” इति अधोघ्  
जशत्वचत्वं । अधोक्—अधीग । अत्र दादिधातुत्वात् हस्य घः स्यादेव ॥

भस्मविन प्रकारः स्यात् । अत्र समाधानमाह—धातो धात्ववयवत्वव्यवहारः 'व्यप-  
देशिवत्' सुखावत्, गीतः एव । व्यपदेशः सुखाव्यवहारः । स अस्मासीति व्यपदेशी ।  
तेन तुल्यम् इति व्यपदेशिवत् । सुखावत् इत्यर्थः । ततश्च धातोरिव धात्ववयवत्व-  
व्यवहारम् पुरस्कृत्य अत्र भवभावः स्यादेव ततः धृच् इति स्थिते जश्त्वेन, चर्त्वेन  
च—धृक्—जश् इति मित्रौ । धृच् सु इत्यत्र जश्त्वेन गकारि सति "खरिव"  
इति चर्त्त्वस्मिन्नन्तात् प्रथमं "आदेशप्रत्यययोः" इति पक्षे सति ततः चर्त्त्वम् ।  
एवम् धृच् इति रूपमिति ॥

'द्रुह्' इत्यस्य 'दादेधतोः—' इत्यनेन नित्यं घत्वे प्राप्ते, 'सुह्' इत्यादीनाम् च  
घत्वे अप्राप्ते आह—

३२७ । वा द्रुहमुहणुहणिहाम् । ८।२।३३ ॥

दी— । एषां हस्य वा घः स्यात् भलि पदान्ते च । पक्षे ( "होढः" ।  
धृक्—धृग्—धृट्—धृङ् । द्रुहौ—द्रुहः । धृग्भ्याम्—द्रुहभ्याम् ।  
धृच्—धृट्सु—धृट्सु । एवं मुहण्मुहणिहाम् ।

Of these four words द्रुह्, सुह्, णुह्+णिह्, ह is optionally  
changed into घ when भल् follows or when at the end of a पद ;  
optionally ढ also comes by the rule "होढः" । Thus घत्वपक्षे—धृक्—  
धृग् ; and इत्वपक्षे—धृट्—धृङ् &c. as in the case of लिह् । Simi-  
larly सुह्, ऋह्+णिह् are declined.

मित— । सुगमा ॥ 'सुह्' इति धातुः पाठः । व्यवहारकाले तु "धात्वादिः  
घः सः" ( ६।१।६३ ) इति 'घस्य' सः स्यात् । सुह्यतीति सुह् । इत्यादि । एषा-  
मपि द्रुहवत् रूपाणि ॥ 'सुह्—सुह्' इत्यादीनाम् भवभावः न स्यात्, असम्भवात् ॥  
विश्वं वहतीति "वहश्च" इति णिः । ततः "अतः उपधायाः" इति ढङौ "विश्ववाह्"  
इति प्रातिपदिकम् । ततः स्वादिसर्वनामस्थाने लिहवत् रूपाणि । शसादौ अचि तु  
सम्प्रसारणं वृत्त्यन् उपपद्यते—

३२८ । इयणः सम्प्रसारणम् । १।१।३५ ॥

दी— । यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

The substitution of इक् letter in place of यण letter is technically known as सम्प्रसारणम् ।

मित— । सुगमा । आन्तरतन्वात् यस्य इकारः वस्य उकारः, रस्य ककारः तस्य स्थाने लुकारः सम्प्रसारणसंज्ञः ज्ञेयः ॥

३२९ । वाहः ऊट् । ६।३।३२ ॥

दी— । भस्य वाहः सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् ।

The सम्प्रसारणम् of वाह्, which is a "म" is ऊट् ; the result here however is—ऊट्, a सम्प्रसारणम् is to come in place of यण् in वाहः this is inferred from the अनुवृत्ति of सम्प्रसारणम् here.

मित— । सुगमा ॥ 'सम्प्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'वाहो' वस्य सम्प्रसारणम् ऊट् इति ज्ञायते । न तु "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेन हकारस्य ऊट् स्यात् । एवं विश्ववाह् + शस् (अस्) इत्यत्र विश्ववाह् इत्यस्य भत्वात्, 'वाह' इत्यस्य वकारस्य सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् । ततः विश्व ऊ आह् + अस् इति स्थिते आह—

३३० । सम्प्रसारणाच्च । ६।१।१०८ ॥

दी— । सम्प्रसारणात् अचि पूर्वमेकादेशः स्यात् । "एत्येधत्पूठस्" (सूत्र ७३)—(इति वृद्धिः) । विश्वौहः । विश्वौहा इत्यादि ॥ "छन्दस्येव शिवः" इति पक्षे णिजन्तात् चिव् ।

When अच् follows after a सम्प्रसारणम्, then पूर्व रूप is the substitute for both. Thus विश्व ऊ आह् + अस् becomes by पूर्व रूप एकादेशे विश्व ऊह् + अस् । Then by the rule "एत्येधत्पूठस्" वृद्धि comes in and the form is विश्वौह् + अस् = विश्वौहः । Some say that the rule "वहश्च" enjoins खि after वह् in veda (छन्दस्) only. In that case how

can विद्यवाह् be applied in classical language ? On this Bhatṭi says, in that case derive विद्यवाह् as विद्यं वाहयतीति विद्य+वाह्+णिच्+विच्=विद्यवाह् । And this विद्यवाह् being applicable in भाषा, we give here the declension of विद्यवाह् as above.

नित—। सुगमा ॥ ननु “वहय” इति सूत्रे केचिन् “कन्दसि सङ्गः” इति नतत् “कन्दसि” अनुवर्त्ता “कन्दस्त्रिव वहेः णिङ् इत्याहुः । एतत् पक्षे तु भाषायां विद्य-वाह् शब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्यः—इति पूर्व पक्षमाशङ्क्य आह—“कन्दस्त्रिव णिङ्” इति पक्षे णिङ्गत्वात् विच् ॥ विद्यं वाहयतीति विद्य+वाह्+णिच्+विच्—“अन्येभ्योपि इत्येते” इति विच्+विद्य+वाह्+विच् (“नेङ्घञिङ्गिति” इति इडभावे णिलोपः) =विद्यवाह् (“विच्” इत्यस्य लोपः) । एवमस्य लोकप्रयोगार्हत्वात् रूपप्रदर्शनम् युक्तम् ॥ अनः शक्यं वहतीति अनसिवहेः क्तिप् (“अनसोड्य” इति क्तिप् सखड्य—ततः सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सति) “अनुडुह्” इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषमाह—

३३१ । चतुरण्डुहोरासुदात्तः । ७।१।६८ ॥

दी—। अनयोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । स च उदात्तः ।

आम् is the substitute for the bases चतुर् & अनडुह् when a सर्वनामस्थान affix follows, आम् being नित् comes after the final vowel by the rule “निदचोन्त्यात् परः” । Thus we get अनडु आह्+स्=अनड्वाह्+स् and we look forward,

नित—। सुगमा । ‘आलो’ अव निच्चात् अन्यात् अवः परः स्यात् । एवम् अनडु आह्+स्=अनड्वाह्+स् इति जाते—

३३२ । साधनडुह् । ७।१।८२ ॥

दी—। अस्य नुम् स्यात् सौपरे । ‘आत्’ इत्यधिकारात् अवर्णात् परोप्यं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न वाध्यते । आमा च नुम् न वाध्यते । सोल्लोपः । नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुछंछु—” (सूत्र ३३४) इति द्वत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपो न । अनडुवान् ।

नुम् is ordered at the end of अनङ्वाह् when नु (न्) follows. This नुम् is to come after the last अवर्ण (i. e. after आन् comes in) for there is अनुवृत्ति and jurisdiction of आन् from the rule “आत् शीनद्योर्नुम्” (७११८०) in this rule. Thus though आन् is general and नुम् is special (विशेष विहित); still नुम् does not bar आम्; neither आम् bars नुम् (but both come in order i. e. first आम् giving अनङ्वाह्+म्=अनङ्वान्+म्). Then नु (न्) elides by the rule “हल्ङ्याश्चो—”. Here we get अनङ्वान्ह्. Now ह् at the end elides by संयोगान्तलोपः। This being treated as अस्मिन्, further नलोपः by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” does not take place and we get—अनङ्वान्।

Again a further question arises that after नलोप and हलोप by संयोगान्तलोपः, why should there not be द् in place of final न here by the rule “वसक्तं सुध्वंसु—अनङ्वाह्” (rule 334 infra)—the answer is, that final न (in अनङ्वान्) is not replaced by द् owing to the very fact that नुम् is ordered in न्; for if द्त्व is to come at all at the end by replacing न, then नुम् (न्) should better be not enjoined. In अनङ्वान्, if द् comes & the form is to be अनङ्वाद, then rather do not enjoin नुम् here and still then in अनङ्वाह् we by द्त्व will get अनङ्वाद। The very fact that नुम् is enjoined here suggests that further द्त्व is not to come here. So the final result is as above i. e. अनङ्वान्।

नित—। अनङ्वाह्शब्दस्य नुम् स्यात् सौपरि। अत्र “आत्शीनद्योर्नुम्” (७११८०) इत्यतः ‘आत्’ इत्यधिकारात् अनुवर्तनात् इत्यर्थः अवर्णात् परोर्यं नुम् विधीयते। ततश्च आनि कृते अवर्णे सति नुम् विधीयते इत्यर्थः लभ्यते। अतः आन-  
नः सत्यपि सामान्यविशेषले विषयभेदात् आनी न नुमा (विशेषभूतेन नुमा इत्यर्थः)

वाच्यः तत्र अस्मि कृते अनङ्वाह इत्येतस्य नुमि सति ततः “ह्रस्वङ्गावभ्यो—” इति मूलोपे संयोगान्त—हकारलोपि च सति अनङ्वान् इति रूपमिद्विः । अतः पुनः “नलोपः प्रतिपदिकान्तस्य” ( ५१।७ ) इति नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः, तस्य पा३।२७ मत्वघटितत्वात् । अतश्च संयोगान्तहकारलोपि सति पुनः नलोपो न स्यात् ॥ ननु अनङ्वान्ङ् + सु इत्यत्र मूलोपे संयोगान्तहकारलोपि च सति अनङ्वान् इत्यत्र न-कारस्य पदान्तात्वात् कथं “वसुसंसुध्वं सु—अनङ्हां दः” ( तत्र ३३४ ) इति दकारः न स्यात् ? अत्र आह—नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुसंसु—” इति दत्वं न स्यात् । यदि चात नुमी नस्य दत्वं स्यात्, तदा अनङ्वाह् इत्यत्र नमभावेऽपि हस्य दत्वेनैव अनङ्वाह् इति रूपमिद्विः नुमविधिः अन्येकः स्यात् । ततः यदि नुमविधिः सार्थकः स्यात्—तदा नुमी नकारस्य दत्वं न स्यात् इति नमविधिसामर्थ्यादेव विज्ञायते ॥ संवृद्धौ हे अनङ्ङ्ङ् स् इति स्थिते “चतुरनङ्ङ्ङोराम्”—इति आमागमे प्राप्ते आह—

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । ५१।६६ ॥

दी— । चतुरनङ्ङोराम् स्यात् सम्बुद्धौ । आमोपवादः । हे अनङ्ङ्वन् अनङ्वाहौ—अनङ्वाहः । ( शशि ) अनङ्ङुहः । अनङ्ङुहा ॥

अम् is the augment at the end of the bases चतुर् and अनङ्ङुह्, when सम्बुद्धि follows. This अम् bars आम् । Thus we get हे अनङ्ङ्वन् । In शस् which is not a सर्वनामस्थान affix we do not get आम् and the form is अनङ्ङहः । Similarly अनङ्ङुहा &c. In अनङ्ङुह् + भ्याम्, अनङ्ङुह् is a पद by the rule “स्वादिषु असर्वनामस्थाने” and we look forward—

मित— । “चतुरनङ्ङुहोः” इति “चतुरनङ्ङुहोराम् उदत्तः” इत्यतः अनुवर्त्तते । फलितञ्च यथा—चतुरनङ्ङुहोः अम् स्यात् संवृद्धौ । अयमासी अपवादभूतः, किन्तु अत्र अस्मि कृते पूर्वसूत्रेण नुम् स्यात् । ततः हे अनङ्ङ्वन् इति । अनङ्ङ्वन् इति प्रातिपदिकान्त नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः ॥ शशि अनङ्ङुहः ; अत्र शसः सर्वनामस्थानत्वाभावाद् आम् न स्यात् ॥ अनङ्ङुह् + भ्याम् इति स्थिते आह—



३३४ । वसुसंमुखंस्वनङ्गुहां दः । ८।२।७२ ॥

दी—। सान्तवस्वन्तस्य स्रसादेश्च दः स्यात् पदान्ते । अनङ्गु-  
भ्याम् इत्यादि । सान्तेति किम् ?—विद्वान् । पदान्तेति किम्—सस्तम् ।  
ध्वस्तम् ।

Of bases ending in वसुप्रत्यय and having स् at the end, o the roots स्रसु and ध्वसु, and of the base अनङ्गुङ्, दः is ordered when at the end of a पद । Thus अनङ्गुङ्+भ्याम्=अनङ्गुङ्भ्याम् & so on. Why do we say 'सान्—' in the वृत्ति ?—Witness विद्वान् ( with नुम् after विद्वन् in सु ), where विद्वान् though ending in वसुप्रत्यय is not सान्त but is नान्त, so here द does not come. ( In विद्वसु+भ्याम् however, विद्वस् is सान्त and we get द giving विद्वद्भ्याम् ); why again do we say पदान्ते in the वृत्ति ?—Witness the क्तप्रत्ययान्त words सस्तम् and ध्वस्तम्, here स्रसु &c being not पद, द does not come in.

मित—। वसु, इत्यनेन वसुप्रत्ययः गृह्यते । तदन्तविधियः । 'संमुखं'सु अवसंसने धातु एतौ । "ससजुषोरः" ( ८।२।६६ ) इत्यतः 'स' इति लुप्तपञ्जीकम् अनुवर्तते । तच्च वसोर्विशेषणम् । 'संमुखं'सु इत्यत्र सकारस्य अव्यभिचारात्, अनङ्गुङ्शब्दे च असम्भावात् 'सं' इत्यनेन वसुर्विव विशेष्यते । 'पदस्य' इत्यधिकृतमन्त्ये वा । फलितमाह—'सान्—वस्वस्तस्य स्रसादेश्च दः स्यात् पदान्ते' । "अलोऽन्यस्य" इत्यनेन अन्यस्यैव दः स्यात् । ततः अनङ्गुङ्+भ्याम् इत्यत्र "खादिभ्यसर्वनामस्थानि" इति अनङ्गुङ्शब्दस्य पदत्वात् दत्वे सति अनङ्गुङ्गाम् इत्यादि ॥ वृत्तौ 'सान्—' गृहणम् किमर्थम् ? विद्वन्+सु ( स् ) इत्यत्र नुमि सति विद्वन्+स् इति स्थिते सुलोपे उपधादीर्घे च विद्वान् इति रूपसिद्धिः । यद्यप्यर्थे वसुप्रत्ययान्तशब्दः, अत्र पदान्तस्य, तथापि अस्य सान्तत्वाभावात् दत्वं न स्यात् ॥ पदान्ते इति कथमुक्तम् ? सस्तम् इत्यादि यथा स्यात् । अत्र क्तप्रत्ययान्तम् । संस+क्त इत्यत्र 'सू'स' इत्यस्य पदात्वाभावात् न दत्वम् ॥ विद्वंसौ—विद्वंसः, अनङ्गुङ्गौ इत्यादयोपि अत्र प्रतुष्टाहात्याः ।

अधुना तुरासाहस्यस्य सौ “कन्द्वादि—” इति सलोपे हस्य ढले च कृते विशेषः  
वन्दति—

३३५ । सहेः पाडः सः । ८।३।५६ ॥

दी—। साहस्यस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाड्—  
तुराषाह । तुरासाहौ—तुरासाहः । तुराषाड्भ्याम् इत्यादि ॥ तुरं  
सहते इत्यर्थे “कन्दसि सहः” इति शिवः । लोके तु साहयतेः  
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” (३।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इति  
हान्ताः ॥

The स of सह, when it is in the form of साह becomes cerebral.  
Thus in तुरासाह्+स=तुरासाड्=तुराषाड् (by cerebral). By चर्च we  
get तुराषाट्. Similarly तुराषाड्भ्याम् &c. The derivation of तुरा-  
साह is तुरं सहते इति तुर+सह+ण्वि=तुरासाह् (with उपधाङ्गि) । In  
classical language however the derivation is तुरं साहयति इति तुर+  
साहि+क्विप्=तुरासाह् with पूर्वपददीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते” ।

N. B.—Remember that the rule “नञिद्वित्वपिचिचिसहितनिषु कौ”  
(६।३।११६) does not apply here to give दीर्घ in ‘तुरं’, for the rule  
enjoins दीर्घ of the पूर्वपद of सह and not of साहि ।

नित—। अथ तुरासाहस्यस्य वृत्तपत्तिं दर्शयन् आह—“तुरं सहते इत्यर्थे  
“कन्दसि सहः” इति शिवः । ननु एवं वृत्तपन्नस्य तुरासाहस्यस्य कन्देसावविषयत्वात्  
कथमस्य भाषायां प्रयोगः ? तदाह—“लोके तु साहयतेः क्विप्” इत्यादि ॥ भाषा-  
याम्—तुरं साहयति इति सहेः णिचि क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्व-  
पदस्य ‘तुरस्यस्य’ इत्यर्थः, दीर्घः इति अत्र भट्टोजनेतम् । तत्र ‘नञिद्वित्वपिचि-  
चिसहितनिषु कौ’ (६।३।११६) इति सहरेव पूर्वपदस्य दीर्घः विहितो न तु  
साहेरपि । अतएव “अन्येषामपि—” इत्याह नागेशः । एवञ्च “सहेः साडः सः”  
इति सहरेव षत्वं न च साहेरपि ; इति षत्वं नात्र प्राप्नोति । वस्तुतस्तु “कान्दसः

सहस्रिः" न तु सारिः किम् । तेन "तुगसारं प्रतीकार्यं, 'वृत्तनापाङ्' द्वितीयोऽस्मिन्  
"वृत्तजनः वृत्तनापाङ् इति भाषायां प्रयोगः चिन्त्यः" इति हरदत्तोक्तमेव युक्तं प्रति-  
भाति इत्यात्मास्मात् तावत् ।

स्त्रीलिङ्गदिव्शब्दः अस्ति । सुशोभनाः द्यौः यस्य इति बहुव्रीहिः पुंसि वकारात्ताः  
सुदिव्शब्दः जातः । अस्य रूपं वक्ष्यामि आह—

३३६ । दिव औत् । ७।१।८४ ॥

दी— । दिव इति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ परे । अलुविधित्वेन  
स्थानिवत्ताभावात् "हल्ङ्याप्—" इति सुलोपो न । सुद्यौः—सुदिवौ—  
सुदिवः । सुदिवम्—सुदिवौ—सुदिवः ।

Of the crude word ( प्रातिपदिक ) दिव् औत् is ordered at the end  
when सु follows. This औत् being अलाश्रयविधि is not स्थानिवत् by  
the rule "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ", & so सु ( स् here does not elide  
by the rule "हल्ङ्याप्—" ). And we get सुद्यौः ।

नित—'सावनङुहः' इति सूत्रात् 'सौ' अनुवर्तते । 'दिवः' इति षष्ठान्तम् ।  
ननु "दिव् क्रीडायाम्" इत्यस्याव ग्रहणं स्यात् न वा ? इति सन्देहो सति आह—  
'दिव् इति प्रातिपदिकस्य' । प्रातिपदिकग्रहणे किं मानम् ? तदाह—"निरनुवन्त्य-  
काग्रहणे न सानुवन्त्यकस्य" इति न्यायात् अनुवन्त्यरहितः 'दिवः एव ग्रहणम् । न तु  
अनुवन्त्ययुक्तस्य 'दिवु' इति धातोः । ततः आह—'दिव् इति प्रातिपदिकस्य' ।  
'औत्' इत्यस्य 'व्' इति अलाश्रयविधित्वात् न स्थानिवत्त्वमस्ति । ततः 'हल्ङ्यादि—'  
इति सुलोपो न । ततः सुद्यौः इति ॥ सुदिव् + भ्याम् इति स्थित्वे आह—

३३७ । दिव उत् । ६।१।२३१ ॥

दी— । दिवः अन्तर्देशः उकारः स्यात् पदान्ते । ( वकारस्य उच्चे सति  
सुदि + उ = 'सुद्यु' । उकारस्याव ग्रहणं । तदाह— ) सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः  
इत्यादि ।

उकार is ordered at the end of the base दिव् when at the end of a पद—( i. e. दिव् ) being at the end of a पद changes its व् into उ and we get मुदि उ+भ्याम्=मुट्+भ्याम् ; by यणादेश for “इ and उ” = मुट्+भ्याम् । Similarly we get मुट्+भिः &c.

मित— । सुगमा ॥ अधुना नित्य बहुवचनान्तस्य चतुर् शब्दस्य रूपाणाह—

दी— । चत्वारः । “चतुर् नङ्ङोः—” इति आम् । जसः सर्वनामस्थान-  
त्वात् आम् । चतुरः । जसः असर्वनामस्थानत्वात् न आम् । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ।  
चतुर्भ्यः ।

मित— । सुगमा ॥ चतुर्+आम् इति स्थिते “ऋस्वनद्यापो नुट्” इति ऋस्वा-  
नाभावात् नुटि अप्राप्ते आह—

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५ ॥

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य ग्रामो नुडागमः स्यात् ।  
 (“रषाभ्याम्—” इति ) शत्वम् । ( “अचो रहाभ्याम् ईच” इति शकारस्य )  
द्वित्वम् । चतुर्णां ।

आम् after words technically known as षट्संज्ञक ( by the rules  
“थान्ता षट्” and “ङितिच” &c. ) and after the base चतुर्, takes the  
augment नुट् । Thus चतुर्+आम्=चतुर्+नाम्=चतुर्णाम् । शत्व here  
coming by the rule “रषाभ्याम्—” । Then द्वित्व here of ण is optional  
by the rule “अचो रहाभ्याम्” । Thus both चतुर्णां and चतुर्नाम् ।

मित— । ‘षट्’ इत्यनेन ‘थान्ता षट्’ इति “ङितिच” इति षट्संज्ञाः शब्दाः  
ग्रह्यन्ते, न तु केवलः षट्शब्दः ; तथाचवृत्तिः—“षट्संज्ञकेभ्यः” इति । अत्र “आनि सर्व-  
नामः मुट्” इत्यतः ‘आम्’ इति षष्ठान्तम् अनुवर्त्तते ॥ ‘चतुर्णां’ इत्यत्र “रषाभ्याम्  
नोपः समानपदे” इति शत्वम् । पादिकञ्च शकारस्य द्वित्वम् “अचो रहाभ्याम्”  
इत्यनेन । चतुर्+सु इति स्थिते “खरवसानयोर्विसर्जनीयः” इति रेफस्य विसर्गे प्राप्ते  
आह—

३३६ । रोः सुपि । ८।३।१६ ॥

दी—। सप्तमी बहुवचने रोरेव विसर्जनीयः नान्य रेफस्य । पत्वम् ।  
यस्य द्वित्वं प्राप्ते—

Eng.—Easy.

नित—। 'सप्' इति सप्तमी बहुवचनम् । तदाह "सप्तमी बहुवचने" इति ।  
एवं यश्च+सु इत्यत्र "सप्तचुषोरुः" इति क्वे सति अनेन विसर्जनीये इति यश्च+सु  
इति निश्च्यति ॥ प्रकृते चतुर्+सु इत्यत्र रेफस्य क्त्वाभावात् न विसर्जनीयः इति  
फलितम् । सिद्धे सति आरम्भे नियमायः इत्याह—'रोरेव' न तु अन्त्य 'रस्य' इति ।  
चतुर्+सुप् इत्यत्र "आदेश प्रत्यययोः" इति प्रत्ये प्राप्तेः । यस्य तु "अचो रङाभ्याम्"  
इति पालिके द्वित्वे प्राप्ते आह—

३४० । शरोऽचि । ८।४।३६ ॥

दी—। अचि परे शरो न द्वेस्तः । चतुर्षु ॥ प्रियचत्वाः । हे प्रिय-  
चत्वः । प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते—प्रियचतु-  
राम् । प्रधान्ये तु स्यादेव—परमचतुर्णाम् । इति रेफान्ताः ।

A शर् letter does not become duplicated when अच् (i. e. a vowel) follows. Thus we get चतुर्षु without द्वित्व of षकार । The base प्रियचतुर् formed by the बहुव्रीहि समास—प्रियाः चत्वारः यस्य इति is thus declined—प्रियचत्वाः ( with आन here & in सर्वनामस्थान affixes ). प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः—प्रियचत्वारम्—प्रियचत्वारौ—प्रियचतुर् । In संबुद्धि the form is प्रियचत्वः with अम् by the rule "अम् संबुद्धौ" । There will be no नुट् in आम् of this base, for it is subordinated here. Thus we get प्रियचतुराम् without नुट् । But when चतुर् is the प्रधान though in a compound, then नुट् must come as in the case of परमचतुर्णाम् ( which is a कर्मधारय compound of परम and चतुर् ) ।

सित— । एवं चतुर्णाम् इति एकप्रकारमेव सप्तम् । प्रियाः चत्वारः यस्य इति वक्ष्येते प्रियचतुर्ण्यः प्रियचत्वारः सर्ववचनयुक्त्य तदाह—प्रियचत्वाः इत्यादि । अस्य सर्वनामस्थाने “चतुरनुहोरात्” इति आस्यत् । शनौ सर्वनामस्थान-  
लाभावात् न आस्य—प्रियचतुरः इति स्यात् । प्रियचतुर् इत्यत्र चतुर् शब्दस्य गौण-  
त्वात् “पठचतुर्ण्य” इति सूत्रे प्रधानस्य चतुर् शब्दस्य ग्रहणात् नुट् नः अतः  
आह—गौणत्वे न नुट् । ततः प्रियचतुरात् इति । चतुर् शब्दस्य प्राधान्ये सति  
तु नुट् स्यादेव यदा परमचतुर्णात् इत्यत्र । ‘परमचतुर्णात्’ इति कर्मधारयसमासे  
चतुर् शब्दस्य न गौणत्वम्—“उत्तरपदाद्ये प्रधानकतपुरुषः” इति ॥ अथ लकारान्तं  
निरूपयन् आह—

दी— । कमलं कमलां वा आचक्षाणः ( इति “तत्करोति तदाचष्टे”  
इति णिचि क्तलघतेः क्तिप् कमल् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “हलङ्गादि—”  
इति मुलोपात् आह— । कमल—कमला—कमलः । ( कमल् सु इत्यत्र ल-  
कारस्य इष्णत्वात् “आदेशप्रत्ययोः” इति ) षत्वम् । कमलषु । इति लान्ताः ॥

Eng.—Easy.

सित— । मृगसा ॥ अधुना मकारान्तं निरूपयति । प्रशाम्यतीति क्तिप् “अनु-  
नासिकस्य क्तिभलोः क्ङिति” ( ६।४।१५ ) इति दीर्घः । ततः प्रशाम् इति शब्दे  
जाते सति आह—

३४१ । मो नो धातोः । ८।२।६४ ॥

दी— । मान्तस्य धातोः नः स्यात् पदान्ते । नत्वस्य असिद्धत्वात्  
लोपो न । प्रशाम्यति इति प्रशाम् । प्रशामौ—प्रशामः । प्रशाम्भ्याम्  
इत्यादि ।

Aroot ending in न takes न ( in place of न ) when at the  
end of a पद । Thus प्रशाम+क्तिप्=प्रशाम् when at the end of a पद ।  
Now न being at the end of a पद and प्रातिपदिक here, there should  
be elision of it by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” ( ८।२।७ ) । But

the rule "नलोपोऽन्तो" being later in the order of Asthāngīyī is to be regarded as अन्तहि [by the rule "पूर्ववत्सिद्धम् (अन्तो)"] with regard to the operation of the rule "नलोपोः—". Thus प्रशान्+न्=प्रशान् (with: स) लोपोऽपि "हल्ङ्गाभ्याम्—".

सित—। "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रेण अत्यन्तकारस्य एव नकारः स्यात् पदाले। ततः प्रशान्+न् इत्येव 'हल्ङ्गाव्—' इति सूत्रेण 'प्रशान्' इति कदसिद्धिः । ननु 'प्रशान्' इत्येव नकारस्य पदालत्वात् ततः प्रतिपदिकत्वाच्च "ने-लोपोः नानिन्दि-कात्स्य" इति नलोपोः कार्यं न स्यात् ।—अतोत्तरमाह—“नोनीधातोः” इति विहितः नकारः परत्वात् “नलोपोः—” इति सूत्रं प्रति अस्मिन् एव, “पूर्ववत्सिद्धम्” इति सूत्रेण । ततः नाह नलोपोः ॥ भ्यामादी हलि “स्वादित्सर्वनासस्यनि” इति पदत्वात् 'नत्वम्' अत्रापि तदाह—प्रशान्भास् इत्यादि ॥ अथुना किम्—शब्दस्य विशेषं निरूपयति—

३४२ । किमः कः । ७।२।१०३ ॥

दी—। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्-सहितस्याप्ययमादेशः । कः—  
कौ—के । कम्—कौ—कान् इत्यादि सर्ववत् ॥

Eng.—Easy.

सित—। “अहनः आ विभक्तौ” इत्यतः विभक्तौ इति अनुवर्तते, तदाह—  
किमः कः विभक्तौ इत्यादि । “त्यदादीनाम् अः” (७।२।१०३) इति पूर्वसूत्रात्  
अकारः यथा नानुवर्त्यते तदाह सूत्रम् “किमः कः” इति । एवं विभक्तौ किमः  
कादेशि सति “साकच्कस्य अप्ययमादेशो भवति”, तदाह—“अकच् सहितस्य अपि  
अयमादेशः” । इदमप्यतन्मर्त्यम्—“त्यदादीनाम्” इत्यनुवर्तनमस्ति एव । वचन-  
विपरिणामिन—तदादिः किमः कः इति व्याख्येयम् । अथ इदम्शब्दो निरूप्यते—

३४३ । इदमो मः । ७।२।१०८ ॥

दी—। इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

म is ordered in place of the final न् of इदम् when सु ( 1 st case

singular विभक्ति follows. This order of स in place of स is to bar अकार at the end due by the rule “त्यदादीनामः” ( ७२।१०२ ) ।

नित—। “तदोः सः सौ अनन्ययोः” इत्यतः ‘सौ’ अनुवर्तते ॥ अलोऽन्त्य-  
परिभाषया अन्त्यस्य मस्य मः स्यात् । न च मस्यमविधिः निरर्थकः एव । तथा च  
काशिका—“इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्ववाधनायम्” । ततः इदम्+स्  
इति स्थिते आह—

३४४ । इदोऽय्युं सि । ७२।१११ ॥

दी—। इदमो इदोऽय्य स्यात् सौ पुंसि । सोर्लोपः—अयम् ॥ त्यदा-  
द्यत्वं पररूपत्वं च ।

When म् of the masculine follows इदम्, then अय् is ordered in place of the इद of इदम् । Thus in इदम्+सु=अयम् ( सु also eliding by the rule “हल्ङावयो—”) । Now in इदम्+औ, अकार is ordered at the end by the rule “त्यदादीनामः”, so the author says “त्यदाद्यत्वम्” । Then we get इद+अऔ=इद+औ ( the two अ combining into पररूप आदेश by the rule “अतो गुणे” ), and we look forward—

नित—। सुगमा ॥ इदमो इद-रूपस्य अय्—आदेशे सति, हल्ङादिलोपे च ‘अयम्’ इति ॥ इदम्+औ इति स्थिते “त्यदादीनामः”, इति अच्चे इद अ औ इति जायते—अतः आह ‘त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् च’ । ततः निरूपयति—

३४५ । दश्च । ७२।१०६ ॥

दी—। इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ । इमौ—इमे (इत्यपि सन्वत्) ।  
“त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति” इत्युत्सर्गः ।

Eng.—Easy.

नित—। सुगमा ॥ अपवादलक्षणाव्यभिचारवान् उत्सर्गः । त्यदादीनाम्  
प्रायेण सम्बोधनं नास्ति क्वचिच्छास्ति इति तदर्थः । इ स इति वदद्वाच्यमेवावमानम् ॥  
इदम् अदस्य टादौ अचि विशेषमाह—



३४३ । अनाप्यकः । ७।२। ११२ ॥

दी—। अकारस्य इदम् इदः अन् स्यादापि विभक्तौ । 'आप्' इति 'टा' इत्यारभ्य सप्तः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ।

इदम् not ending in ककार takes अन् in place of its इद portion when a विभक्ति प्रत्यय beginning with टा & ending in सुप् follows. The word 'आपि' in the vritti being a प्रत्याहार beginning with आ & ending in प् of सुप्, we have got the above explanation. Thus इदम्+आ=इद+आ (by व्यदायत्)=अन् अ+आ=अन+आ=अन+इन (as is राम्)=अनेन ।

मित—। "अन् आपि अकः" इति सूत्राङ्गानि । न विद्यते क् यस्य सः अकः, तस्य 'अकः' ककाररहितस्य इत्यर्थः । अनुवृत्तिस्तु "इदमो नः" "इदोय् पुंसि" इत्यत्र द्रष्टव्या ॥ एवम् इदम्+आ=इद+आ (व्यदायत्वेन)=अन् अ+आ (अनेन सूत्रेण—अनादेशः)=अन+इन (रामादिशब्दवत् अनादेशः)=अनेन ॥ 'अकः' इति किम् ? इमकेन । अत्र ककाररहितस्य इदमो आपि अनादेशो न ॥ इदम्+भ्याम् इत्यत्र व्यदायत्वे पररूपत्वे च सति इद+भ्याम् इत्यत्र "अनाप्यकः" इति प्राप्ते आह—

३४७ । हलि लोपः । ७।२। ११३ ॥

दी—। अकारस्य इदम् इदो लोपः स्यात् आपि हलादौ ।

The इद portion of इदम् not ending in ककार, elides when an आप् विभक्ति beginning with हल् follows. Thus इदम्+भ्याम्=इद+भ्याम्=अभ्याम् (see next) .

But the question here arises that the elision (लोप) should be due of the final letter of इद by the rule "अलोऽन्यस्य" and then there can be no इदसिद्धि in अभ्याम्, so we look forward—

मित—। सुगमा ॥ ननु "अलोऽन्यस्य" इति सूत्रेण "इदोऽलोपः" इति विवचने अन्यस्य 'द' इत्यस्य लोपे प्राप्ते आह—

दी—। “नानर्थके अलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” (वार्त्तिक)।

“अलोन्त्यविधि” is not to extend to a portion which in itself is अनर्थक (having no meaning at all), excepting अभ्यासविकार when अलोन्त्यविधि is to extend no doubt.” So here ‘इद’ in itself being अनर्थक there is no application of अलोन्त्यपरिभाषा here. But the whole of इद here elides.

मित—। अनर्थकस्य आदेशो लोपो वा विकारो वा अन्यस्य अलो न भवति अपि तु सर्वस्य । अत एव अनर्थकस्य इदः सर्वस्यैव लोपः वा विकारो वा । कृते लोपे अकारसातः शेषः ॥ ‘अनभ्यासविकार’ इति उक्तत्वात् अभ्यासस्य तु विकारो कर्त्तव्ये अन्यस्य एव अलो भवति । केवलस्य धातोरर्थवत्त्वेऽपि त्विक्कृते समुदायस्यार्थवत्त्वात् अभ्यासमावस्य नार्थवत्त्वं स इति अत्र सर्वलोपे अनिष्टापत्तिः । ततः “अनभ्यासविकार” इत्यनेन अभ्यासविकारि सर्वोद्देशः निषिद्धः ॥

३४८ । आद्यन्तवदेकसिलन् । १।१।२१ ॥

दी—। एकस्मिन् क्रियमाणं काव्यम् आदाविव अन्त इव स्यात् ।

[ तेन अ भ्याम् इति स्थिते अस्य सतस्य प्रकृतौ सत्याम्—“सुपि च” इति दीर्घः । ततः आह— ] आभ्याम् ।

When an operation is to come in a single letter then that one is to be regarded as both आदि वा अन्त as the case may be. Thus in अ + भ्याम् we can apply the rule “सुपि च” and by दीर्घ we get आभ्याम् । Here ‘अ’ इत्यस्य अन्तवत्त्वात् दीर्घत्वम् ।

मित—। सुगमा । ‘आद्यन्तवत्’ इत्यत्र ‘वति’ इन्दान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तदाह वसौ—‘एकस्मिन् क्रियमाणं...आदाविव अन्ते इव स्यात्’ इत्यादि ॥ माथे तु “व्यपदेशिवद् एकस्मिन्” इति सूत्रशिन्धा विहिता ॥

[ मन्वे “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” इत्यपठित्वा सूत्रकारेण “आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति उक्त्या ‘एकस्मिन्’ ब्रह्मणि ‘आद्यन्तवत्’ सर्वद्रव्यं वर्तते इति इङ्गितम्, विहितम् इत्यास्तां

तावत् ] ॥ इदम् भिम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे च सति “हलिलोपः” इति इदं लोपे अ भिम् इति जाने “अतो भिम् एम्” इति भिम् स्थाने एभि प्राप्ते सति आह—

३४६ । नेदमदसोरकोः । ७।१।११ ॥

दी— । अककारयोः इदमदसोभिस ऐम् न स्यात् । बहुवचने भलि परे ) एत्त्वम् = एभिः ॥ “त्यदादीनामः” इति अत्त्वम् । नित्यत्वात् डेः स्मै परचादलि लोपः । अस्मै—आभ्याम्—एभ्यः । अस्मात्—आभ्याम्—एभ्यः । अस्य—अनयोः—एषाम् । अस्मिन्—अनयोः—एष । ककार-योगे तु—अयकम्—इमकौ—इमके । इमकम्—इमकौ—इमकान् । इमकेन-इमकाभ्याम् इत्यादि ।

ऐम् is not to come in place of भिम् after the bases इदम् and अदम् not ending in ककार । Then इदम् + भिम् = इद + भिम् ( by त्यदाद्यत्वम् ) = अ भिम्. ( “by हलिलोपः ” ) = एभिः Here एत्व coming by the rule “बहुवचने भल्यति” । In इदम् + डे ( ए ) = इद + ए ( by त्यदाद्यत्वम् ), we do not get यादिश्च as in रामाय, but औ comes by the rule “सर्वनामः औ”, for इदम् being सर्वनाम. औ is नित्य and comes in supercession of यादिश्च” । Then we get इद + औ which become अ + औ = अऔ by हलिलोपः । Hence the author here says “अत्वम् । नित्यत्वात् डेः औ पश्चात् “हलिलोपः” &c. Similarly आभ्याम् एभ्यः, अस्मात् अस्य, अस्मिन् &c. In अस्मात् also there is त्यदाद्यत्व, पररूपत्व, सुट् ( as in सर्वेषाम् ), then “हलिलोपः and lastly एत्व and षत्व and the form is एषाम् । Similarly एषु is formed. Declension of इदम् when ककार ( अकच् ) comes differs, for then the rules “अनाद्यकः,” “हलिलोपः” and “नेदमदसोरकोः” &c donot apply, these being disallowed from operation owing to the prohibition “अककारस्य” &c. Thus we get अयकम्—इमकौ—इमकान् &c.

मित—। “अतो भिस ऐस्” इत्यतः “भिस ऐस्” अनुवर्तते । “अकोः” इति षष्ठान्तम् ; अविद्यमानः कः ककारः ययोः तयोः इत्यर्थः । तदाह—“अकारयोः इदमदसोः इत्यादि । इद+भिस=अ भिस=एभिः । “बहुवचने भक्त्ये” इत्यत एत्वम् । इदम्+ङे इत्यत प्रथमं तावत् त्यदाद्यत्वम् ततः अस्य सर्वनामत्वात् अ इ नित्यः । अतः नित्यत्वात् यादेशं बाधित्वा अ स्थादिव, पश्चात् “इलिलोपः” इति इदलोपः ततः अअ इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ ककारयोगे विशेषम् दर्शयति, यतः ककारयोगे “अनाप्यकः”, “इलिलोपः”, “नदमदसोरकोः” इति सूत्राणां प्रवृत्तिर्न स्यात् ककारयोगे तद्विषयात् ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तृतीयादौ । २।१।३२ ॥

दी—अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तः अशादेशः स्यात् तृतीयादौ ।  
अश्व—वचनं साकच्कार्थम् ।

When अन्वादेश ( i. e, a subsequent assertion of one already mentioned ) is to be made for the word इदम्, then अश्व is to be substituted for it in तृतीया &c, and this is pronounced as अनुदात्त । The forms अअ with अशादेश are same as अअ without अशादेश, so the sutra should rather assert अनुदात्तत्व only & not अशादेश also ; अशादेश having no significance here. So to remove this ambiguity now the author says that अश्व is to come in place of इदम् along with अकच्, so अशादेश is significant here ; compare the example (though not given here ) “इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्याम् अहरप्यधीतम्” ।

मित—। अन्वादेशे अश्ववचनविधानामावेपि अअ आभ्याम् इत्यादि लभ्यते “द्वितीयाटोस्तेनः” इति द्वितीयादौ विशिष्यविधानात् । तद् अनुदात्तत्वमेव विधीयताम्, अश्ववचनं च निरर्थकमिति चेत् ? अत्र समाधत्ते—अश्ववचनं साकच्कार्थम् इदमो विहितम् ततो न निरर्थकम् । तदाहरणं यथा—“इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रि-

रधीता, अथो आभ्याम् अहरप्यधीतम् ॥ आदेशः कथनम्, अन्वादेशः अनुकथनम् । कथनमत्र विधानं न तु वस्तुनिर्देशमात्रम् । तेन इह न “इषदर्थे” मथ्यादाभिविधौ यः । एतमात्रं कितं विद्यात्” पूर्वार्धस्य च शब्देन अनुवादत्वात् । अन्वादेशस्तु इदमेतदो-  
रसङ्गावपि बुद्ध्या सन्निधापितस्य अन्यतरस्य विधानमपि भवति “तस्यै शब्दं स...शैलसुता-  
मुपेताम् । कथयामास च भर्तुरेनाम्” ॥ तथा च काशिका—नेह पश्चादुच्चाचरण-  
मात्रम् अन्वादेशः । किं तर्हि ? एकस्मैवाभिधेयस्य पूर्व शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं  
प्रतिपादनमन्वादेशः” । परमूत्रेपि अन्वादेशार्थः द्रष्टव्यः ॥

३५१ । द्वितीया टौस्वेनः । २।४।३४ ॥

दी— । द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्यात् अन्वादेशे ।  
( अन्वादेशशब्दं व्याख्यायते— ) किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्य्या-  
न्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा—अनेन व्याकरणम्  
अधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय इति अनयोः पात्रं कुलम् एनयोः  
प्रभूतं स्वम् इति । एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः । इति  
मान्ताः ॥

Eng.—Easy.

सित— । पूर्वसूत्रव्याख्यावसरे च द्रष्टव्या ॥ अधुना शकारान्तान् निरूपयन् आह-  
‘गणसंख्यानं’ इति अदन्तचरादिः धातुः । ततः सुपूर्वात् स्वार्थं णिचि सति विचि  
सुगण्+विच=सुगण्+विच् ( “अन्वोभ्योपि दृश्यते” इति णिलोपः )=सुगण् ( विचि  
इचावितौ ; ततः वरपृक्तलोपः ) इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हलङ्गादिलोपे  
‘सुगण्’ इति रूपसिद्धिः । तदेवाह दीचितः—

दी— । गणयते विच् । सुगण्—सुगणौ—सुगणः । ( सुगण्+सु इत्यत्र  
“ङञोः कुक्कुक्षरि” इति टुक् विकल्पः । टुकि सति “चयो द्वितीया—” इति  
वात्तिकेन टल्ल टः स्यात् । अतः टुक्पक्षे ईरूपे तदाह— ) सुगण्+टु सु—सुगण्+टु  
( टुगभावपक्षे रूपं यथा ) सुगणसु ॥ ( गणयतेः क्तिपि विशेषमाह— ) क्विप् ।  
“अनुनासिकस्य क्विक्कलोः” ( ६।४।१५ ) इति दीर्घः ( सुगण् इति प्रातिपदि-

कम्) । (ततः) सुगाश्—सुगाशौ—सुगाशः । (पूर्ववत्) सुगाशट्ठ—  
सुगाशट्ठ—सुगाशट् । इति खान्ताः ॥

Eng.—Easy.

(अथ नकारान्ताः कथन्त—) राजन्+सु इति स्थिते आह—

दी—। परप्वात् उपधादीर्घः ; हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः ।

राजा ।

सित—। राजन् सु इति “हल्ङ्याप्—” सूत्रेण सुलोपे सति प्रथमं तावत् पर-  
त्वात् “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति प्रार्त्ता—उपधा द्विः । ततश्च प्रातिपदिकान्त-  
नलोपः, तथा च सूत्रम् “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” । एवं ‘राजा’ इति सिद्धम् ॥  
इ राजन् सू इत्यत्र हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तात्वात् प्रातिपदिकान्तत्वा-  
लोपे प्रार्त्ता आह—

३५२ । न ङिसम्बुद्धयोः । ८।२।८ ॥

दी—। नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बद्धौ च । हे राजन् ॥ ङौतु  
छन्दस्युदाहरणम् । “सुपां सुलुक्—” इति ङेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्  
प्रत्ययलक्षणम् । “परमे व्योमन्” । “ङाबुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः”  
(वार्त्तिक) । ङौ विषये उत्तरपदे परे “न ङिसम्बुद्धयोः” इत्यस्य निषेधो  
वाच्यः इत्यर्थः । चर्मणि तिलाः अस्य चर्मतिलः ; वह्निनिष्ठः ॥ राजानौ—  
राजानः । राजानम्—रजानौ—राजानः । ‘अल्लोपोनः’ (इत्यकार-  
लोपः) ; श्चुत्त्वम् ; न च अल्लोपः स्थानिवत् । ‘पूर्वत्रासिद्धे’ तन्निषे-  
धात् । नापिबहिरङ्ग तथा असिद्धः । यथोद्देशपदो वाच्यो परिभाषां प्रति  
श्चुत्त्वस्य असिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषायाः अप्रवृत्तेः । जगार्जः—  
राजः । राज्ञा ॥

The न at the end does not elide when ङि or संबुद्धि follows. Thus  
इ राजन् सू gives इ राजन् (with सुलोपः) । In राजन् ङि, राजन् is a “भ”  
and not a “पद” । So how can the question of नलोपः which is to

come at the end of a पद as is here at डि ? Hence the author says that the example of डि ( i. e. न not elided in डि ) is in Vedic language. In vedic language the डि elides by the rule “सपां मुलुक्—” ( vedic rule, and then in राजन् डि, ( डि being elided ) we get राजन्, here न् at the end being about to elide this Sutra bars elision and we finally get राजन् &c ( in डि in Vedic uses ), witness the example here परमे व्योमन् । In राजन् डि though डि elides by लुक् and question of प्रत्ययलक्षण seems to cease by न् नुमतादस्य”, still here is प्रत्ययलक्षणम् ( being a vadic case, for otherwise the निषेध in this sutra will be useless. Hence the very fact of prohibition suggests प्रत्ययलक्षण here. If there is प्रत्ययलक्षण in vedic usages as परमे व्योमन् though डि elides by the word लुक् ( see above ), why then should not प्रत्ययलक्षण exist in examples of compounds like चर्मतिलः ( compounded from चर्मणि तिला अस्य ) and ब्रह्मनिष्ठ ( compounded from ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ) and why thus डिलुक् in समास be not by प्रत्ययलक्षण come under the operation of the rule yielding non-elision of न् ? Against this the Varttika “डौ उत्तरपदे—” bars the operation of this rule “डि संवृद्धौ:” in case of डि if उत्तरपद—follows, as in चर्मतिल &c ). Thus चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः &c are got with नलोपः । Similarly राजानौ—राजानः &c with उपधावृद्धि in सर्वनामस्थान affix. In राजन् + शस् ( शस् not being a सर्वनामस्थान affix, we do not get उपधावृद्धि ) । The rule “अलोपोऽनः” ( Sutra 234 ) provides अलोप in अन् portion here. Thus we get राजन् + अस् which by स च्च ( the rule being “स्यो यु ना च्च” becomes राजन् + अस् = राज्ञः. We here need not apprehend स्थानिवत्त्व of अलोप here by the rule “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” for its स्थानिवत्त्व will be prohibited when शुल

is to come in by the rule “पूर्ववासिद्धम्” । Again अज्ञोपः which with respect to भसंज्ञा and स्वादिप्रत्ययः is वहिरङ्ग in comparison with सत्त्व which is अन्तरङ्ग being dependent on स योग only, should rather be regarded as असिद्ध by the maxim “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे” with respect to सत्त्व and thus सत्त्व is not to operate here. Against this the author says that though वहिरङ्ग still अज्ञोप is not असिद्ध with respect to सत्त्व । The reason is—this maxim being mentioned by भाष्यकार in the 6th chapter of Astadhyayi under the rule “वाहः ऊद्” is called a वाहो परिभाषा and it is regarded as to operate only in its own sphere by the maxim “यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषाम् । But सत्त्व rule is in the 8th chapter and is असिद्ध by the rule “पूर्ववासिद्धम्” no matter whether अज्ञोप is अन्तरङ्ग । And thus in fact this वहीपरिभाषा can not thus operate in matter of शुचुत्त्व it being असिद्ध respect to this परिभाषा । So in the from राज्ञः, सत्त्व must come in after अज्ञोप । Similarly राज्ञा is formed. In राजन्+भ्याम्, न being elided आत् &c by the rule “सुपि च” is apprehended and we look forward—

मित— । “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्यतः ‘नलोपः’ ( नस्य लोपः इत्यर्थः ) अनुवर्तते । तदाह— ‘नस्य लोपो न—’ इत्यादि । ततः हे राजन् इति सिद्धम् ॥ राजन् ङि इत्यत्र ‘राजन्’ इत्यस्य भत्वात् पदत्वाभावात् नलोपस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तत् कथमत्र ङी नलोपो निषिद्धः ? इत्यत्रोत्तरमाह—‘ङी तु क्न्दस्येव’ इत्यत्र उदाहरणम् । उदाहरणं यथा—‘परमे व्योमन्’ । ‘व्योमन्’ इत्यत्र “सुपां सुलुक्—” इति कान्दस्य सूत्रेण ङिलुकि सति प्रत्ययलक्षणाभावात् नलोपे प्राप्ते तन्निषिध्यते । अत्र ङे-लुंका लुप्तत्वात् “न लुप्तताङ्गस्य” इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावः युक्तः ; किन्तु “निषेधसामर्थ्यात्” ज्ञायते यदत्र प्रत्ययलक्षणाभावेऽपि अन्यथा निषेधः व्यर्थः स्यात् । अतः आह—‘निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणात्’ एतदपि कान्दसि सम्भवत्येव ॥ ननु यदि परमे व्योमन् इत्यादौ ङे-लुंका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदा—चर्मणि तिला अस्य



चर्मन्तिलः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः इत्यादि समासिपि ङितुकाः प्रत्ययलक्षणमा-  
 यित्य “न डिस्वुङ्गोः” इत्यस्या मत्वसा प्राप्नो नकारसा लोपनिषेधः कथं न स्यात् ?  
 अतः वासिक्तमाह—“डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । ब्रह्मनिष्ठ इत्यादौ उत्तरपदे  
 परे ङिविषये “न डिस्वुङ्गोः” इति मत्वसा प्रवृत्तिर्प्रतिषिध्यते । तेन ब्रह्मनिष्ठ  
 इत्यादौ नलोपः स्यादेव इत्यादि ॥ राजन् + शस् इत्यत्र शसो सर्वनामस्थानत्वाभावात्  
 उपधादोषो असति, “अल्लोपोऽनः” इति मत्वेण ‘राजन्’ इत्यत्र ‘अन्’ इत्यस्य अलोपे च  
 सति राजन् + अस् इति जाते युत्वेन राज्ञः इत्यत्र “अचः पुद्गलिन् पूर्वविधौ” इति  
 मत्वेण अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न शङ्क्यम् ? युत्वं कर्त्तव्यं “पूर्ववासिङ्गम्” इति मत्वेण  
 अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । अन्यदपि अत्र ऋष्टञ्स्—अल्लोपन्तु भसंज्ञापिचः स्वादि-  
 प्रत्ययापिचः वहिरङ्ग एव, श्चुत्वं तु श्चुयोगमावापिचः सन् अन्तरङ्ग एव । ततः  
 “असिङ्गं वहिरङ्गमन्तरङ्गं” इति परिभाषया कथं अल्लोपः श्चुत्वविषये असिङ्गः न स्यात् ?  
 इत्यत्र समाधानमाह—“असिङ्गं वहिरङ्गमन्तरङ्गं” इति परिभाषा तु षष्ठाध्याये “वाहः  
 जड” इति मत्वमार्थे उक्तम् । अतः इयं ‘वाहो’ परिभाषा । “यथोद्देशं संज्ञा-  
 परिभाषम्” इति पञ्चाग्रयणेन इयं परिभाषा निजस्थानमेव व्याप्रियते । एवं अष्टा-  
 ध्याय्याः अष्टमाध्यास्य चतुर्थपदस्थितस्य श्चुत्वस्य विधाने सति “पूर्ववासिङ्गम्” इति  
 चुत्वस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गापि इयं परिभाषा षष्ठाध्यायगता वाहो सती न प्रवर्तते अतः  
 आह—“यथोद्देशे शपचे वाहो’ परिभाषां प्रति युत्वस्य असिद्धत्वम्” इत्यादि । एवमपि  
 राज्ञः इत्यत्र युत्वं निर्वाच्यम् एव । ततः युत्वेन जजोः संयोगात् ‘राज्ञः’ इति  
 रूपसिद्धिः । एवम् राज्ञा इत्यादि ॥ राजन् + भ्याम् इत्यादौ पदत्वात् नलोपे सति  
 “सुपिच” इति आत्मादि कथं न स्यात् इत्याशङ्क्य आह—

३५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८।२।२ ॥

दी—। सुपविधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुकविधौ च नलोपोऽसिद्धः,  
 नान्यत्र—‘राजाश्व इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वात् आत्वमेत्व’ ऐस्त्वं च न ।  
 राज्ञसिः । राज्ञे—राजन्त्याम्—राजन्त्यः । राज्ञः—राज्ञोः—राज्ञाम् । राज्ञि—  
 राजनि । प्रतिदिश्यतीति । प्रतिदिवा + कनिन् ) प्रतिदिवा—प्रातर्दिवानौ—  
 प्रतिदिवानः ( इत्यादि राजवत् ) । अस्य भविष्ये अल्लोपे कृते—

In मुप्विधि ( i. e, as regards rules on case-affixes ) in स्वरविधि ( i. e, when स्वर is to be enjoined ), in संज्ञाविधि ( i. e, when संज्ञा is being enjoined ), in तुम्बिधि of कृत् affixes, नलोप is to be regarded as if it has not taken place at all. But in other place नलोप is to be deemed as taken place ; thus in समासविधि &c, नलोप is taken as accomplished, so we have राज्ञश्च । Hence in राजन् + भ्याम् and राजन् + भिस्, नलोप being असिद्ध we do not get दीर्घ ( आत्व ) by “मुपि-च” and ऐस् by the rule “अतो भिस् ऐस्” respectively. So in राज् + भ्यस् we do not get एत् by the rule “बहुवचने भल्येत्” । The base प्रतिदिवन् is also like राजन् ; but in प्रतिदिवन् + शस् there being अलोप we look forward—

मित— । विधानं विधिः । मुप्च स्वरश्च संज्ञा च तुक्च, इहः । तेषां विधयः । तेषु । ‘कृति’ इति तुक्ता सम्बध्यते ; अन्यत्र असम्भवात् । फलितं यथा— मुपिविधौ, स्वरविधौ संज्ञायां विधेयाम् ; कृतिपरं यः तुक्, तस्य च विधौ नलोपः असिद्धः । अत्र “पूर्ववासिद्धम्” इत्येव नलोपे असिद्धे सति आरम्भो नियमाद्यः । “एतज्ज्वेव नलोपोऽसिद्धोभवति नाम्बन्” । तथा च इत्सी—नाम्बन् ‘राज्ञश्च’ इति । अत्र नलोपः सिद्धः एव । अत्र विस्तरव्याख्या च काशिकायां द्रष्टव्या ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रति + दिव् ( क्रीडायाम् ) + कनिन् = प्रतिदिवन्, इति प्रातिपदिकम् । अस्य राजवत् रूपम् । किन्तु असि भत्वात् राजवत् अलोपे कृते विशेषमाह—

३५४ । हलिच । ८।१७७ ॥

दी— । रेफवान्तस्य घातोरूपघाया इको दीर्घः स्यात् हलि । न चासलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । ( न पदान्त—इति सूत्रे ) दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्त्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्यः । प्रतिदीव्या इत्यादि ॥ यज्वा—यज्वानौ—यज्वानः ।

The उपधा इक् vowel of a verb ending in र or व becomes दीर्घ when a हल् letter follows. Thus प्रतिदिवन् + शस् becomes प्रतिदीव् with

the penultimate vowel being lengthened. Here अलोप is not to be treated as स्थानिवत्, for its स्थानिवत्त्व is prohibited in connection with दीर्घविधि in the rule "न पदान्त—" ( ante ). And वहिरङ्गपरिभाषा also to make अलोप असिद्ध does not operate here for reasons discussed under the rule 352 in connection with the formation of the word राज्ञः ॥ ( Rest Easy ).

नित—। "वोरूपधाया दीर्घ इकः" इति अनुवर्तते । "सिपिधातोः" इत्यतः "धातोः" च । 'धातोः' इति 'वोः' इत्यस्य विशिष्टम् ; तदाह—“रूपवान्तस्य धातोः” इत्यादि ॥ ननु “अचः” परस्मिन्—” इति सूत्रेण अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य अकारस्य व्यवधाने सति हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घः स्यात् इत्याकाङ्क्षायामाह—“अव अलोपस्य स्थानिवत्त्व” नास्ति । दीर्घविधौ “न पदान्त—” इति सूत्रे तन्निषेधात् ॥ वहिरङ्गपरिभाषाया अप्राप्तिश्चाव, 'राज्ञः' इति रूपसाधनावसरे व्याख्यातः ॥ यज्वन्-शब्दः सुटि राजवत् । शसि तु अलोपे प्राप्ते आह—

३५५ । न संयोगाद्धमन्तात् । ६।४।१३७ ।

दी—। वकार-मकारान्तसंयोगात् परस्य अनोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना—यज्वभ्याम् इत्यादि । ( ब्रह्मन्शब्दस्य शसि अनेन सूत्रेण अलोपे असति— ) ब्रह्मणः । ब्रह्मणा—ब्रह्मभ्याम् इत्यादि ।

The अकार of अन् portion of words having वकार or मकार as conjuncts preceding does not elide, when it is a “भ” । Thus यज्वन् + शस् = यज्वनः without अलोप, for here अन् portion comes after वान्त-संयोग । Similarly ब्रह्मन् + शस् gives ब्रह्मणः without अलोप, for अन् here is preceded by मान्तसंयोग ।

नित—। वय मय वनौ, इन्धः ; तौ अनी यस्य । तस्मात् संयोगात् । वान्त-संयोगात् मान्तसंयोगाच्च इत्यर्थः । “अलोपोनः” इति वर्तते ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

'हव' तन्नामकम् असुर' इतवान् इति हव + हन् + क्ति ( "जङ्गमेषु हवेषु क्तिप्" इति ) = हवहन् । असा सौ विशेषं दर्शयति—

३५६ । इन्-हन्-पूषार्यम्नां सौ । ६।४।१२ ॥

दी—। एषा शावेव उपधाया दीर्घः नान्यत्र । इति ( हवहन् सु इत्यत्र दीर्घस्य निषेधे प्राप्ते—

Eng.—Easy.

मित—। 'इन्' इति इन्नानां गृह्यन्ते । इन्, हन्, पूषन्, अर्थमन् इत्यन्तानां सौ दीर्घः स्यात् । "जम्भसोः शिः", "शिः सर्वनाम स्थानम्" इति तदेव 'शि' अत्र गृह्यते । "नोपधायाः" ( ६।४।७ ) "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" इति सिद्धे नियमा-र्थविमारम्भः । अतः आह—"शावेव...नान्यत्र" । ततः हवहन् + सु इत्यत्र उप-धायाः दीर्घस्य निषेधे प्राप्ते आह—

३५७ । सौ च । ६।४।१३ ॥

दी—। इन्नादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ।

The उपधा of इन्नन् words, of words ending in हन्, of पूषन् + अर्थमन्, becomes lengthened when सु not of संबुद्धि follows. Thus हवहन् + सु = हवहन् ( with सुलोप by "हल्ङ्याप्सो—" ) = हवहान् ( with उपधादीर्घ ) = हवहा ( by "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" ) । But in सम्बोधन, न does not elide as in the case of राजन् by the rule "न डिंसंबुद्धौः" and there is no उपधादीर्घ also, and the result is हे हवहन् ।

मित—। पूर्वसुवमवानुवर्त्तते । तदाह—"इन्नादीनाम्" इत्यादि । 'असंबुद्धौ' इति उक्तत्वात् 'हे हवहन्' इत्यत्र दीर्घः न स्यात् ॥

दी—। "एकाजुत्तरपदे षः" ( सूत्र ) ३०७ इति ( ? अत्र षात्वम् । वृत्रहणौ—वृत्रहणः । वृत्रहणम्—वृत्रहणौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “एकाजुत्तरपदे णः” इति सूत्रेण ब्रवह्णौ इत्यादि स्थाने णत्वम् ।  
‘हन्’ इति एकाजुत्तरपदम् । नकारस्य णत्वनिमित्तं तु ‘ब्रव’ इत्यव ‘व’ इति । ‘हन्’  
इत्यव ‘नः’ प्रतियुक्तिकान्स्थः । अतः “एकाजुत्तर—” सूत्रस्य प्रवक्ष्या ब्रवह्णौ  
इत्यादि सिध्यति ॥ ब्रवह्ण्+श्म् इत्यव अत्रापि सति ब्रवह्न् + अस् इति स्थिते  
आह—

३५८ । हो हन्तेर्भिष्णेषु । ७।३।५४ ॥

दी— । भिति स्थिति च प्रत्यये. नकारे च परे. हन्तेः हकारस्य कुत्वं  
स्यात् ।

Eng.—Easy

मित— । मृगसा । एवं ब्रवह्न् + अस् इत्यव नकारे परे हन्तेः हकारस्य कुत्वं  
सति ब्रवह्न् + अस् इति ज्ञातम् । महाप्राणस्य हकारस्य कुत्वेन महाप्राणः कवर्गस्यः  
घकारः एव स्यात् । अत्र पुनः “एकाजुत्तरपदे णः” इति णत्वे प्राप्ते वदति—“हन्ते-  
रत्पूर्वस्य” (८।४।२२) ‘ब्रवघ्नः’ इत्यव अत्पूर्वत्वाभावात् न णत्वम् । इति तद्वैव  
सुवं विभज्य व्याख्यायते—

३५९ हन्तेः—

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् ।  
प्रहययात् ।

मित— । अत्र ‘प्र’ इत्यव णत्वनिमित्तस्य रकारस्य भिन्नपदस्थत्वात् अप्राप्ते णत्वे  
वचनम् । अधुना प्रकृतमनुस्रियते—

३५० । अत्पूर्वस्य । ८।४।२२ ॥

दी— । हन्तेः अत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम् नान्यस्य । प्रप्लन्ति ।

Eng.—Easy.

मित— । अत्र सूत्रे “रषाभ्यां नोऽणः समानपदे” इत्यनुवर्तते । “उपसर्गाद-  
समासेपि षोडशेऽक्ष” इत्यतः ‘उपसर्गात्’ इत्यस्ति । तच्च “तत्स्थे” लक्षणा । ततः

—उपसर्गस्यात् इति लभ्यते । अतः पूर्वसूते आह—उपसर्गस्यात् निमित्तात् परस्य इत्यादि । किन्तु योगविभागसामर्थ्यात्—“अतपूर्वस्य” इत्यंशे उपसर्गात् इत्यनुवृत्तिर्नास्ति । किन्तु ‘हन्तेः’ इत्यनुवर्त्तते । “रषाभ्यां नोष्ः” इति च । ततः फलितमाह—हन्तेरतपूर्वस्य नस्य षः स्यात् । सिद्धे सति नियमारम्भः । तथा च व्रत्तिः—“नान्यस्य” इति । एवं प्र+हन्+लट् अन्ति=प्रघ्नन्ति इत्यतः “हन्तेः” इति प्राते ‘शत्वः’ अतपूर्वस्य इति नियमात् न भवति ॥ “प्रातिपदिकान्तं नुम् विभक्तिषु च” ( ८।४।११ ) “एकाजुत्तरपदे षः” ( ८।४।१२ ) “कुमति च” ( ८।४।१३ ) “हन्तेरतपूर्वस्य” ( ८।४।२२ ) इति हि अष्टाध्याय्यां सूत्रपादक्रमः । ततः ह्रस्वः इत्यतः “प्रातिपदिकान्तं—” इति निवर्त्तते, परत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च “एकाजुत्तरपदे षः” इति च प्राप्नोति । तदपि “हन्तेरतपूर्वस्य” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । इदं च सूत्रम् “अनन्तरस्य विधिवाम् भवति—” इत्यादि परिभाषया विधिरपि भवतु प्रतिषेधोपि भवतु । तथा च ‘अतपूर्वस्य’ इति विधिमाश्रित्य प्रघ्नन्ति इत्यत्र एव हन्तेः अन्ववहित—शत्व वारयतु. “हन्तेः” इति च अनन्तरं सूत्रं निषेधयतु, न तु “एकाजुत्तरपदे षः” इत्यादि—पूर्वगतानि सूत्राणि । इति आशङ्क्य दीक्षित उवाच—

दी— योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य विधिवाम् भवति प्रतिषेधो वा” ( परिभाषा ) इति न्यायं वाधित्वा “एकाजुत्तरपदे—” इति शत्वमपि निवर्त्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात् असंज्ञोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु ‘वृत्रघ्नः’ इत्यादौ वैकल्पिकं शत्वम् माधवेनोक्तं तत्-माष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं श्राद्धिन्, यशस्विन्, अर्च्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति विनप्रत्यये इनोनर्थकत्वेपि इनुहन्— इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । “अन्-इन्-अश्र्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” ( ५ ) इति वचनात् । अर्थमिन् अर्थमसि । पूष्णि—पूषणि ।

Owing to the force of योगविभाग (i. e., splitting up of the Sutra into two ) the maxim “अनन्तरस्य विधिवाम् भवति” &c. is superceded here, and the rules “एकाजुत्तरपदे षः”, “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्तं—” are all barred by the rule “हन्तेरतपूर्वस्य” । So no शत्व in ह्रस्वः ।

In इवन्नः, अलोप is not to be regarded as स्थानिवत्, and thus should not stand in the way of कुल here, for the very fact that कुल is enjoined when नकार follows suggests that here अलोप is not to be regarded as स्थानिवत्, thus इवङ्ङन्+अस् = इवङ्ङन् + अस् = इवन्नः ( without cerebral ). Madhava however makes एव optional in इवन्नः by the rule “प्रातिपदिकान्त—” and he says that “हन्तेरत्पूर्वस्” bars “एकानुत्तरपदेशः” &c. and not prior rules. But this being against भाष्य and Katyayana the author of Varttikas, is rejected. Thus the भाष्य writes “कुव्यवाये हृदिषे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? इवन्नः, सुन्नः” । Similarly शङ्खिन्, यशस्विन् पूर्वन् &c. are declined. In यशस्विन् &c., इन् portion of विन् is not significant ( अर्थवान् ), so how can it come under the operation of the rule “इङ्ङन्—” &c. and the परिभाषा “अर्थवत् यङ्गे नानर्थकस्य यङ्गम्” standing in the way ? On this the परिभाषा is that “अन्, इन्, अस्, मस्, etc. signify तदन्तविधि both significantly and not significantly as well” and it thus says that इन् of विन् &c. is to be regarded as significant. In ङि, the form is both अर्थवि and अर्थमणि owing to optionality of अलोप in ङि by the rule “विभाषा ङिस्थीः” । Similarly both पूर्वणि and पूर्वषि are correct in ङि ।

मिति— । अव वालसनोरमा द्रष्टव्या यथा—“यदि अत्पूर्वस् इत्यनेन ‘हन्तेः’ इति नत्वमेव व्यावर्त्तयत, तर्हि “हन्तेरत्पूर्वस्” इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य अलं इत्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र नत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् अलमावस्था नियम इति विज्ञायते” । “एकानुत्तरपदेशः—” इति अलं निवर्त्तते इत्यनेन “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त—” इति स्वइयस्यापि व्यावर्त्तनयङ्गम् अत्र सिद्धम्, अस्य अवोपलक्ष्यत्वात् ॥ न चात्र “अचः अवस्विन् पूर्वविधौ” इति अलोपस्य पूर्वस्यादपि अलविधौ सति, अलोपस्य स्थानिवत्त्वमात्रिणः

व्रतघ्नः इत्यत्र कुत्वं न इति बाध्यम् । “हो हन्तेः—” इति सूत्रेण नकारे परे कुत्वं विधिसामर्थ्यात् इदं ज्ञायते यदत्र अत्रोपः न स्थानिवत् ; तदा सवारम्भ एव व्यर्थः स्यात्, तदाह—“नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात्” इत्यादि । अतः व्रतघ्नः इति नत्वाभावे कुत्वेन सिद्धम् । माधुवन्तु ‘व्रतघ्न’ इत्यादि “प्रातिपदिकान्त” इति सूत्रेण अत्र शत्वमपि माधयति । तस्यते “हन्तेरत्पूर्वस्य” सूत्रं, “एकानुत्तरपदेशः” “कुमति च” इतिमवश्यस्य व्यावर्तकस्य, नतु पूर्वगतस्य “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रस्य । अतः व्रतघ्नः इत्यत्र शत्वमपि साधुत्वेन द्रवयति । किन्तु भाष्यवार्तिकविरोधात् एतदुपेक्ष्यम् । तथा च भाष्य—“कुव्यवाये ह्रादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? व्रतघ्नः सुप्तः इत्यादि । “हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रे “कुव्यवाये—” इतिवार्त्तिकात् अत्पूर्व-ग्रहणं न कर्तव्यम् इति हि भाष्यमतम् एवमेव शत्वप्रकरणे ह्रादेशकुव्यवाये सति प्रति-षेधवचनात् “प्रातिपदिकान्त—” इति शत्वमपि ह्रादेशकुव्यवाये न भवति इति ज्ञायते । अतश्च माधवमतमवाह्यम् । “अर्थविविचयमणि” इति “विभाषाडिस्योः” इति विकल्पात् ॥ अत्यन्तमुगमम् ॥ अधुना मघवन्शब्दे विशेषवक्तुमाह—

३६० । मघवां बहुलम् । ६।४।१२८ ॥

दी—। ‘मघवन्’ शब्दस्य बा ‘तु’ इत्यन्तादेशः स्यात् । ‘त’ इत्यस्य ।  
च इत् ।

Eng.—Easy.

मित—। “अवर्णः ट असौ” (६।४।१२७) इत्यतः ‘ट’ अनुवर्तते । ‘मघवा’ इति षष्ठार्थं प्रथमा । ततः आह—‘मघवन्शब्दस्य’ इत्यादि । एवम् मघवत् इति जाते सौ च परे आह—

३६१ । उपधातोः सर्वनामस्थानेऽघातोः । ७।१।७०॥

दी—। अघातोः गितोः नलोपिनोऽन्वतेरच नुमागमः स्यात् सर्वनाम-स्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये सयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च “श्वन्नुक्तम्—” (उनादि-



सूत्र इति निपातनात् धनपर्यायात् मघशब्दात् मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिन् आश्रित्य एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरं । मघवान् इति दीर्घः । तदाह 'हविर्जज्ञिति निःशङ्को मन्त्रेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । मघवन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम्—मघवन्तौ—मघवतः । मघवता—मघवद्भ्याम् इत्यादि । तृत्वाभावे—मघवा । 'छन्दसि ईषनिपौ' इति वनिवन्तं मध्योदात्तम् छन्दस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपि इति विशेषः । मघवानौ—मघवानु ( इत्यादि ) सुटिराजवत् ।

नुम् is the augment of bases having उक् इत् (elision) at the end, of bases having the root अच् with न elided from it at the end, when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in मघवन्त+सु, सु elides by the rule "हलश्चाप् थो—", then there is संयोगान्त लोप and the form is मघवन् which by उपधादीर्घ by the rule "सर्वनामस्थानि चासम्बुद्धौ" ( ६।१।८ ) becomes मघवान् । Owing to the force of बहुल in the dictum "क्वित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिदिभाषा क्वचिदन्वयः । विप्रविधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति"—here संयोगान्तलोप is not regarded as असिद्ध when उपधादीर्घ is to be made. If it be argued that let the form be मघवन् here, by adopting असिद्धत्वं of संयोगान्तलोप, the author says that मघवान् with दीर्घ is adopted by writers, thus Bhatti has "हविर्जज्ञिति मघेषुमघवान्" । And Kaiyyata also in his भाष्यप्रदीप says that मघवान् is the form—it is got as मघवन् by निपातनं in the unadi Sutra "अनुचने—" and as मघवत् by adding मतुप् after मघ meaning 'wealth'. And the base मघवत् with मतुप् becomes मघवान् (as दीर्घ) here ; उपधादीर्घ coming by the rule "अलसन्तस्य चाधातोः" ( infra ६।१।१४ ) । So दीर्घ use as मघवान् is legitimate. Thus both मघवत् and मघवन् being got Kaiyyata rejects the sutra "मघवावहुलम्" both in Vedic and classical languages there are seen, though

differing in स्वर only. In मुद् affixes i. e., in first विभक्तिप्रत्यय मघवन् without 'ह' is like राजन् &c. Now as regards the form of मघवन् in शम्, अस्) we look forward—

मित— उगिदचास् सर्वनामस्थाने अघातोः इति क्कदः । उक् इति प्रत्याहारः । उक् इत् येषां ते 'उगितः' । 'अचः' इति नलोपयुक्तस्य अच्चातोः ग्रहणम् । 'अघातोः' इति 'उगित्' विशेषणम् । न तु अच्चतेः, तस्य स्वभावादेव चातुल्यमावग्रहणात् । "इदितो नुम् धातोः" ( ७।१।६८ ) इत्यतः 'नुमः' अधिकारोऽत्र वर्तते ; तदाह— "अघातोऽगितोः नलोपिनी अच्चतेः" इत्यादि । एवम् 'मघवन्' इत्यस्य 'ह' इत्यस्य ऋदित्वात् उगित् । ततः नुम् । ततश्च मघवन् सु इति स्थिते हल्ङादिना मलोपः, संयोगान्त लोपः । मघवन् इति । ततः "सर्वनामस्थाने—" इति उपधादीर्घं कर्त्तव्ये असिद्धोपि संयोगान्तलोपो— "कचित् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिधिककः कचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुलकं वदन्ति—" इति बहुलग्रहणात् अत्र नित्यो भवति । ततः मघवान् इति रूपसिद्धिः । न चात्र संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वमाश्रित्य मघवन् इति रूपं साधु इति वक्तुं शक्यम् । यतः दीर्घं प्रयोगः एव शिष्टसम्मतः, तथा च भट्टिः— "हविर्जचिति.....मघवानसौ" इत्यादि । कैयटोपि भाष्यप्रदीपे मघवान् इति रूपं समर्थयामास ; अपि चाह—मघवन् इति "श्नुउच्चन्—" इति ऊष्णादि सूत्रेण सिध्यति, मघवत् इति तु धनपठ्यायात् मघशब्दात् मतुपि भवति । मघवत्शब्दस्य सौ तु मघवान् इति रूपम् "अत्वसन्तस्य चाधातोः" इति दीर्घः । अनेन च "मघवन् मघवत्" इति शब्दद्वयस्य लाभे सति "मघवा बहुलम्" इति सूत्रं व्यर्थमेव इति कैयटस्य मतम् । किन्तु, "मघवन् मघवत्" इत्यत्र स्वरादिभेदस्त्वत्तात् तावत् कैयटमतं चिन्तम् ॥ 'ह' आदेशाभावे तु मघवा—मघवानौ इति राजवत् । सुटिति खादिपञ्चानां प्रत्याहारिणनिर्देशः अपि च मघवत्शब्दे यद्यपि स्वरविशेषः अस्ति न केवलं कन्दोमत एव किन्तु लोकेपि तदाह "कन्दसौवनपौच" इति वनिवन्तं मध्योदात्तं कन्दश्चैव । अनौदात्तं लोकेपि अस्ति" इत्यादि ॥ शसि मघवन् अस् इति स्थिते "अज्ञोपीनः" इति अज्ञोपि च प्राप्ते आह—

२६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ ॥

दी— । अन्नन्तानां भस्जकानामेषाम् अतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।  
‘सम्प्रसारणञ्च’ ( सूत्र ३३० ) इति पूर्वरूपम् । ( ततः ) “आदुगुणः” ।  
मघोनः । ‘अन्नन्तानाम् किम् ? मघवतः, मघंवता । स्त्रियां मघवती  
( अन्नत्वाभावात् न सम्प्रसारणम् ) । अतद्धिते किम् ? माघवनम् । मघोना-  
मघवभ्याम् इत्यादि ॥ शुनः । शुना—श्वभ्याम् इत्यादि ॥ युवन् इति शब्दे  
वस्य उत्त्वे कृते—

The words वृन्, युवन् and मघवन् ending in अन् and becoming a  
“भ” take सम्प्रसारण but not when तद्धित affixes follow. Thus मघवन्  
+ अस् = मघ उ अन् + अस् । And by पूर्वरूप by the rule “सम्प्रसारणञ्च”  
the form is मघ उन् + अस् which by गुण by the rule “आदुगुणः” be-  
comes मघोन् + अस् = मघोनः । Similarly we get मघोना । Why do  
we say अन्नन्तानाम् in the वृत्ति here ? Witness मघवतः &c, where  
मघवन् being not ending in अन्, सम्प्रसारण does not come in. Simi-  
larly in मघवती meaning मघवतः स्त्री, डौष् comes by the rule “पुंयोगात्  
आख्यायाम्” । Here also मघवत् being not ending in अन् does not  
take सम्प्रसारण । Again why do we say अतद्धिते in the Sutra ।  
Witness the form माघवनम् without सम्प्रसारण । मघवादेवता अस्य इति  
मघवन् + अण् = माघवन ( Here अण् coming by the rule “सास्य देवता” ) ।  
Here in मघवन् + अण् though मघवन् is a “भ” and ends in अण् still we  
do not get सम्प्रसारण, for अण् is a तद्धित affix, and the Vritti says  
“अतद्धिते परे सम्प्रसारणम्” । The sentence “न वनौ माघवनी विनोदहेतुः”  
is also an instance on the point. So also—वृन् + अस् becomes वृनः  
by सम्प्रसारण । And युवन् + अन् becomes यु उ अन् + अस् = यु उ न् +  
अस् ( by पूर्वरूप ) ; then we are to look forward—

मिध—। आ च युवा च मघवा च इति इन्हः । तेषाम् । “वसोः सम्प्रसारणम्” (६।१।१३१) इत्यतः सम्प्रसारणम् अनुवर्तते । ‘मस्य’ (६।४।१२८) इत्यधिकृतजन्येव । “अत्रोपोऽनः” इत्युत्तरसूत्रात् अनः अपकृत्यते । [ उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्षः ] । तदपि अयुवमघोनाम् प्रत्येकं विशेषयति । ततः आह—‘अन्नन्तानां मसंज्ञकानाम्’ इत्यादि । मघवन् + अस् = मघ उ अन् + अस् इत्येव पूर्वरूपार्थे वदति ‘सम्प्रसारणाच्च’ । ततः मघउन् इत्येव “आद्गुणः” इति गुणः । एवं मघोनः, मघोना इत्यादि सिध्यति ॥ सूत्रे अन्नन्तानां आदीनां इति व्याख्यानात् मघवतः इत्येव अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न स्यात् । एवं मघवतः न्वी मघवती (‘पुंयोगादाध्यायम्’ इति डीष्) इत्येवापि अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न प्रवर्तते । तदाह—“अन्नन्तानां किम् । मघवतः” । इत्यादि ॥ सूत्रे ‘अतद्धितं’ कथम् उक्तम् ? मघवा देवता अस्य इति ‘सास्य देवता’ इत्यणि कृते माघवनम् । अत्र मघवन् इति अन्नन्तत्वेऽपि तद्धितप्रत्ययसत्त्वात् न सम्प्रसारणम् ॥ एवं अन्शब्दस्य सम्प्रसारणे सति युनः युना इत्यादि । युवन् शब्दस्य शसि वकारस्य सम्प्रसारणे, ततः पूर्वरूपे सति यउन् + अस् इति जाते पुनः यकारस्य सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह—

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६।१।३७ ॥

दी—। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य ( सम्प्रसारणेन ) न इत्त्वम् । अत एव ज्ञापकात् अन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् ( अन्यथा सम्प्रसारणनिषेधः व्यर्थः स्यात् ) । युनः । यूना—युवभ्याम् इत्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् ।

When a सम्प्रसारण follows then a prior यण् letter does not further take सम्प्रसारण । Thus here in युउन् + अस् there is no further सम्प्रसारण of यकार, and so य here does not become इकार । This very sutra thus suggests that we are first to make सम्प्रसारण of the last यण् letter. Hence युउन् + अस् becomes युनः ॥ The base अर्वन् in सु becomes अर्वा like the base राजन् । Its स्वीधन thus is हे अर्वन्, as in राजन् । Then we look forward—

नित—। सुगमा ॥ कृधातोः वनिपि अवेन् शब्दः अवे योगाद्धः । तथाच नैषधः “वाचैरलुप्यत सहस्रद्वर्गवैः” । अमा सौ. संवृद्धौ च राजवत् रूपम् । तदाह—‘अवा । हे अवेन् ॥ अस्य अन्यत्र विशेषं दृश्यति—

३६४ । अवेणल्लसावनजः । ६।४।१२७ ॥

दी—। नञारहितस्य अवेन् इत्यस्य अङ्गस्य तु इत्यन्त्यादेशः स्यात् न तु सौ । उगित्वान्नुम् । अवेन्तो—अवेन्तः । अवेन्तम्—अवेन्तो—अवेन्तः (असौ सर्वनामस्थानत्वाभावात् न नुम्) । अवेन्ता—अवेन्द्रयाम् इत्यादि । ‘अनजः किम् ? अनवा यज्जवत् ।

Of the base अवेन् not preceded by नञ्, ‘त’ is ordered at the end when विभक्तिप्रत्यय other than सु (1st singular) follows. This त being उगित् allows नुमागम when सर्वनामस्थान affixes follow (as in the case of मघवा—see ante). Thus अवेन्तो—अवेन्तः &c. But शस्, not being a सर्वनामस्थान affix, नुम् does not come in and the form is अवेन्तः—so on. Why do we say अनजः in the Sutra ? Witness ‘अनवेन्’ which does not thus being preceded by नञ्, take ‘त’ and is declined like the base यज्जवन् ।

नित—। अवेन्तः त असे अनजः इति सूत्रच्छेदः । अविद्यमानः नञ् यस्य तस्य ‘अनजः’ नञरहितस्य इत्यर्थः । ‘अनजः अवेन्तः’ इत्यन्वयः । न सु इति असु । तस्मिन् । अङ्गस्य इत्यधिकृतमस्ति । फलितमाह—‘नञारहितस्य अवेन् इति अङ्गस्य’ इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[ “अलोन्तास्य” इति सूत्रे विहितः अन्त्यादेशः । स च अन्तास्य आदेशः इति व्याख्यायते । अतः ‘अन्त्यादेशः इति यकारयुक्तः पाठः समीचीनः ॥ पथिन्, मथिन्, कमुचिन् इति नकारान्तानां विशेषं वक्ष्यन् आह—

३६५ । पथिमथ्यमुक्षामात् । ७।१।८५ ॥

दी—। एषामाकारो अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे । आ आत् इति प्रश्नेषण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानात् नानुनासिकः ।

आकार is ordered at the end of the bases पथिन् मथिन् and ऋमु-  
चिन् when सु follows. This आकार being in place of नकार, the  
अनुनासिक, should naturally be अनुनासिक by आन्तरतन्व्यता । But this  
is not the case here. For the explanation here is 'आ आत् ।' So  
pure आ being enjoined it is not अनुनासिक by आन्तरतन्व्यता । Then  
we look forward—

मित—। "अलोन्वस्व" इत्यनेन अन्वस्व नकारस्य आकारः स्यात् । न च  
नकारस्य आन्तरतन्व्यात् अनुनासिक आकार इह प्राप्नोति । यतः अत्र सूते 'आ आत्'  
इति प्रसिध्यते शुद्धस्य आकारः विधीयते न तु अनुनासिक आकारः; एवं व्यक्तिनिर्देशोऽयम्  
न तु आह्वतिनिर्देशः । अतः आह—“आ आत्” इति प्रज्ञेर्वेश शुद्धाया एव “इत्यादि ।  
अधुना अनेन सूत्रेण पथि आ ऋमुचि आ इति स्थिते आह—

३६६ । इतोऽतुसर्वनामस्थाने । ७।१।८३ ॥

दी—। पथ्यादेरिन्कारस्य अकारः स्यात्तुसर्वनामस्थाने परे ।

Eng.—Easy.

मित । सुगमा । एवं पथ आ मथ आ ऋमुच आ इति जाते आह—

३६७ । थो न्यः । ७।१।८७ ॥

दी—। पथिमथोऽस्य न्यादेशः स्यात्तुसर्वनामस्थाने परे । पन्थाः—  
पन्थानौ—पन्थानः । पन्थानम्—पन्थानौ ।

The थ of the base पथिन् and मथिन् becomes थ् when  
सर्वनामस्थान affix follows. Thus we get the forms पन्थाः  
पन्थानौ &c.

मित—। थः थः इति द्वेदः । 'थ' अकारस्य इत्यर्थः । 'ऋतुचिन्' इत्यत्र  
अकारस्य असत्त्वात् तदग्रहणम् निवृत्तम् । पथिमथिग्रहणम् तु अनुवर्तते । आदेशे  
अकारः सञ्चारवाधः बोध्यः । ततः आह—पथिमथोः थस्य न्यादेशः स्यात् इत्यादि ।  
एवं पथ आ इत्यादौ पन्थ आ = पन्थाः ॥ “इतोत्—” इति पथन् मथन् ऋतुचिन् ।

“द्यौः” इति पथ्यन् मथ्यन् ऋतुचन् “सर्वनामस्थाने चा—” इति उपधादीर्घ-  
पन्थानां मथ्यानी ऋतुचार्या इत्यादि बोध्यम् ॥ अधुना शसि विशेषमाह—

३६८ । तस्य टेलोपः । ७।१।८८ ॥ .

दी— । भसंज्ञकस्य पथ्यादेः टेलोपः स्यात् । पथः । पथा—पथि-  
म्याम् इत्यादि । एवं मथ्याः । ऋमुच्चाः ॥ स्त्रियां नाम्तलङ्गश्च ङीपि  
भत्त्वात् टिलोपः—सुपथी नपरी । असुमुच्ची सेना ॥ आत्वं नपुंसके न  
भवति “न लुप्रता—” इति प्रत्ययलङ्गनिषेधात् । सुपथिवनम् । “सम्बुद्धौ  
नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः” (वात्तिक) हे सुपथिन्—हे सुपथि । “नलोपः  
सुपस्वर—” इति नलोपस्य असिद्धत्वात् ह्रस्वस्य गुणो न ॥ (नपुंसके  
द्विवचने भत्त्वात् टिलोपः—सुपथि । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि ।  
पुनरपि—सुपथि, सुपथी—सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे—सुपथिम्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

नित— । “पथिमथ्यमुच्चा” इति अनुवर्तते । तदाह—“भसंज्ञकस्य पथ्यादेः”  
इत्यादि ॥ मथ्यदन्डवाचि-मथिन्शब्दस्तु पथिन्शब्दवत् ॥ ऋमुचिन् इन्द्रवाची ।  
सौ आत्वे ततः इकारस्य अकारे च ऋमुच्चाः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने इकारस्य  
आकारः उपधादीर्घश्च ऋमुच्चार्यौ—ऋमुच्चाश्च । ऋमुच्चाश्च—ऋमुच्चार्यौ—ऋमुचः  
इत्यादि ॥ सुशोभनः पथ्याः अस्याः इति बहुव्रीहौ “ऋन्नेभ्यः” इति नान्तलङ्गणे ङीपि  
सति भत्त्वात् अनेन सूत्रेण टिलोपः । ततः सुपथौ इति रूपसिद्धिः । एवमनृमुच्ची  
सेना ॥ सुशोभनः पथ्याः अस्या वनस्य इति बहुव्रीहौ—सुपथिवनम् । अत्र नपुंसके  
स्वमूर्तौ का लुप्रतात् “न लुप्रतादस्य” इति प्रत्ययलङ्गश्च न स्यात् । ततः सौ विहि-  
तम् आत्वमपि न भवति, तदाह “नपुंसके आत्वं न भवति” इत्यादि ॥ संबुद्धौ—  
हे सुपथि इति रूपे सति “एङङ्गस्वात्—” इति ङस्त्वलङ्गणो गुणो न । यतः “नलोपः  
सुपस्वर—” इति सूत्रेण अत्र नलोपः असिद्धः एव ॥ नपुंसके द्विवचने “शौ” विहितः ।  
तद्योगे भत्त्वात्—सुपथी । नपुंसकबहुवचने तु “शि” सर्वनामस्थानमिति प्रागुक्तम् ।  
ततः सर्वनामस्थानत्वात् थकारस्य त्यादेशे सति—सुपन्थानि । एवं नपुंसकद्वितौथा-

यामपि ॥ सुपया—सुपयिभ्याम् इत्यादि अन्यत् पुल्लिङ्गवत् ॥ इदमपि अत्र सार्वव्यम्—पयिन्शब्दस्य समासान्ते “तोयाधारपयाः” इति । बहुव्रीहौ समासान्ते “बहुपया नगरी” । तदभावे “सुपयो नगरी” । एवं बहुपयो जनपदः समासान्ताभावे तु सुपयाः जनपदः । नपुंसके समासान्ते बहुपयं वनम् । तदभावे—सुपयि वनम् ॥

अधुना नियवहुवचनान्तस्य पञ्चन् शब्दस्य रूपम् वक्तुमुपन्यस्यति—

३६६ । ण्यन्ता षट् । १।१।२४ ॥

दी—। षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । “षड्भ्यो लुक्” । पञ्च । पञ्च । संख्या किम् ? विप्रुषः ; पामानः ॥ “शतानि सहस्राणि”—इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसञ्चिपातेन कृतस्य नुमः तद्विघातकत्वात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । षट् चतुर्भ्यश्च ( सूत्र ३३८ ) इति नुट ।

Numeral bases ending in वृ and न are technically called as षट् । Thus the नान्त base पञ्चन् is a षट् । Then by the rule “षड्भ्यो लुक्” the विभक्ति प्रत्यय elide after षट्संज्ञक word. Thus पञ्चन् + जस् = पञ्चन्—(लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे उपधाहन्ति न ) । Then प्रातिपदिकान्त न elides and we get पञ्च । Why do we take संख्या in the vritti ? Witness विप्रुषः ( from the base विप्रुष् ) and पामानः ( from the base पामन् ) । Here though the bases are षान्त and नान्त still these being not संख्यावाचक are not षट्संज्ञक, so विभक्ति प्रत्यय after these does not elide. Neuter bases शत and सहस्र take नुम् when शि follows ( by the rules “जसश्चोः शिः”, “शि सर्वनामस्थानम्” and “नपुंसकस्य भलचः” ) । Thus we get शतन् ई and सहस्रन् ई । Then by दीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” we get शतानि and सहस्राणि । Here in the form शतन् ई and सहस्रन् ई the bases are नान्तसंख्या, and so विभक्तिप्रत्ययलोप ( i. e, लोप of इ of शि ) is to come. But that elision



does not come in owing to the सन्निपातपरिभाषा standing in the way. Thus the न् ( नुम् ) coming in connection with सर्वनामस्थान affix इ ( शि ) is not to destroy that सर्वनामस्थान affix. Then पञ्चन् + भिः=पञ्चभिः by नलोपः by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्त्यः". Lastly in पञ्चन् + आम्, नुट्, comes by the rule "षट्चतुर्भ्यश्च" and the form is पञ्चन् + नाम् । Now there is नलोपः and this नलोपः being असिद्धः दीर्घः here by the rule "नामि" cannot come in, and we look forward—

मित— । "बहुवचनवतिङति संख्या" ( १.१.२३ ) इत्यतः केवलं 'सङ्ख्या' इति अनुवर्तते, 'पाला' इति स्वानिर्दिष्टात् । पञ्च नञ् शौ ( टुल्लेन नः ) । तौ अन्तौ यस्याः सा । 'सङ्ख्या' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—'पाला नान्ता च सङ्ख्या' इत्यादि ; एवं पञ्चनञ्शब्दस्य षट्संज्ञायाम् पञ्चन् + जम् इति स्थिते "षड्भ्यान्तुक्" इति जम् लोपि पञ्चन् इति जाते पदान्त—प्रातिपदिकान्त—नलोपः । ततः पञ्च इति; सर्वसंख्याग्रहणात् विप्रुषः पामन् इत्यादिशब्दानां धातु—नान्तविपि संख्यापरत्वाभावात् जम् लोपो न ; ततः विप्रुषः पामानः इति । अतः आह—"संख्याकिम् ? विप्रुषः पामानः" ॥ शत-सहस्रशब्दौ बहुवचनान्तौ नपुंसकविधौ । ततः "जम्शसोः शिः" "शिसर्वनामस्थानम्" "नपुंसकस्य भलचः" इति नपुंसके सर्वनामस्थाने शि इत्येतमुपजीव्य नुमिप्राप्ते शतन् शि ( इ ) सहस्रन् शि ( इ ) इति जाते एतयोः नान्तसंख्यातृमाश्रित्य शिलोपः न कार्यः । तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । 'शि' इति सर्वनामस्थानमुपजीव्य प्रवर्तितः नुम् ( न् ), शिसर्वनामस्थानं न विघातयेत् । ततः शतानि सहस्रानि इत्यादि स्यात् ॥ एवं पञ्चन् + भिः इत्यादौ नलोपि पञ्चभिः इत्यादि ॥ पञ्चन् + आम् इत्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटिसति पञ्चन् + नाम् इति स्थिते नलोपि च पञ्च नाम् इति जाते अत्र नलोपस्य असिद्धत्वात् "नामि" इति दीर्घो न स्यात् ; ततः वक्ष्यति—

३०० । नोपधाया । ६।४।७ ॥

दी— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे । नलोपः । पञ्चा-

नाम् । पञ्चद्व ॥ परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ॥ गौणत्वे तु न लुगनुटौ ।  
प्रियपञ्चा—प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

When नाम् follows then the उपधा of a नाम् base becomes lengthened. Thus पञ्चन् + नाम् becomes first पञ्चान् + नाम् yielding पञ्चानाम् with नलोपः । पञ्चन् + सु = पञ्चसु by नलोपः । When पञ्च is प्रधान then this is the declension as परमपञ्च. परमपञ्चानाम् &c. But when पञ्चन् in subordinate in बहुव्रीहि compounds then लुक् and नुद् do not come in. Thus we get प्रियपञ्चानौ—प्रियपञ्चानः &c. Similarly सप्तन् नवन् and दशन् are declined.

मित— । 'न' इति लुप्तपठौकम् पदम् । नस्य इत्यर्थः । तदन्तविधिना नान्तस्य इति चार्थः । "दलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यतः दीर्घः वर्त्तते । "नामि" इति चास्ति । तदाह— "नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे" ॥ नलोपे सति दीर्घस्य अस्मिद्धत्वात्. प्रथमं तावत् दीर्घः, ततो नलोपः इति ॥ पञ्चन् शब्दस्य प्राधान्ये तु पञ्चवत् रूपम् यथा परमास्ते पञ्च च इति विग्रहे परमपञ्चन् शब्दे ॥ प्रियाः पञ्चयस्य इति बहुव्रीहौ पञ्चन्शब्दस्य गौणत्वे तु पञ्चवत् लुगनुटौ न । "न तिसृचतस्रः" इति सूत्रव्याख्यावसारे प्रियतिस्र इत्येतस्य गौणत्वे यथा तथाप्यत्र ॥ एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अधुना अष्टन् शब्दस्य विशेषं कथयति—

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८४ ॥

दी— । अष्टनः आत्वं स्यात् हलादौ विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । "रायो हलि" इति उत्तरसूतात् 'हलि' अपकथ्यते । उत्तरसूतात् आनय-  
नम् अपकर्षणं नाम अपकर्षः इति ग्रामुक्तम् । ततः आह— 'अष्टनः आत्वं स्यात्  
हलादौ विभक्तौ' । अत्रापि युद्धः एव आकारः । एवं व्यक्तिनिर्देशोऽयम् न तु  
आकृतिनिर्देशः । अत व्याख्याने 'हलि' इति अग्रहणे सति आमि परे विभक्तिमात्रे  
आत्वे कृते नान्तत्वाभावात् नष्टसंज्ञा । ततः "षट्चतुर्भाष्य" इति नुडपि न । तेन

अष्टात् इति अनिष्टं रूपम् स्यात् । अतः व्याख्याने इतो 'हलि' गृह्यते । जम्शसोस्तु  
ज्ञापकात् आत्वम् इति अनुपपन्नं वक्ष्यते ॥ वैकल्पिकञ्चिदम् आत्वम् । "अष्टनो  
दीर्घात्" ( ६।१।१७२ ) इति सत्वे दीर्घं गृह्यकात् ज्ञापकात् इत्यपि वक्ष्यते ॥

३७२ । अष्टाभ्य औश् । ७।१।२१ ॥

दी— । कृताकारात् अष्टनः परयोः जम् शसोः औश् स्यात् । अष्टाभ्यः  
इति वक्तव्ये कृतात्स्विनिर्देशः जम्शसोर्विषये आत्वं ज्ञपयति । वैकल्पिकं  
चेदमष्टन आत्वम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति सूत्रे दीर्घग्रहणात् ज्ञापकात् ।  
अष्टौ । अष्टौ ॥ परमाष्टौ ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टा-  
नाम् । अष्टु ॥ आत्वाभावे अष्ट अष्ट—इत्यादि पञ्चवत् ॥ गौश्चत्वे तु  
आत्वाभावे राजवत् । ( ? तेन ) शसि प्रियाष्टनः । इह पूर्वस्मादपि विधौ  
अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् न प्लुत्वम् । काव्यकालपक्वे वहिरङ्गस्य अल्लो-  
पस्य असिद्धत्वात् वा ( न प्लुत्वम् ) । प्रियाष्टना इत्यादि । जम्शसोरनु-  
मीयमानम् आत्वं प्राधान्ये एव न तु गौश्चायाम् । तेन प्रियाष्टनः  
( प्रियाष्टन शब्दस्य इत्यर्थः ) हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम्—  
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्याम् । "प्रियाष्टनो राजवत् सर्वं  
हाहावच्चापरं हलि ॥" इति नान्ताः ॥

Of the base अष्टन् to which आकार is added औश् comes in place  
of जम् and शम् । In this sutra we have अष्टाभ्यः in place of the लघु-  
निर्देश अष्टभ्यः ; this implies that आत्व is to be enjoined when जम् and  
शम् are to be added. For authority says—this आत्व of अष्टन् is op-  
tional. Nor can it be argued that अष्टाभ्यः is used in persuance of  
the rule "अष्टन आ विभक्तौ" । That आत्व is to come after अष्टन्  
optionally is proved from the use of the word दीर्घात् in the sutra  
"अष्टनो दीर्घात्" । If this आत्व be compulsory then the use of दीर्घात्  
to prohibit its क्लृप्तान् use of अष्टन् becomes unnecessary. So we

say that दीर्घग्रहण in the above sūtra proves the optionality of आत्व in the matter of the base अष्टन्. Thus we get अष्टौ &c. अष्ट &c. is the form like those of पञ्चन् when आत्व does not come in. The base अष्टन् when subordinate in बहुव्रीहि समास as प्रियाष्टन्. is declined like the base राजन्. Thus in शस्त्रे we get प्रियाष्टन्. Here we do not get णत् by टुत्व in सन्धि. for अन्नोप here is असिद्ध i.e., is regarded as not taken place at all. Or—taking the view of काथैकाल्प of संज्ञा and परिभाषा i.e., these are to be applied with reference to लट्, then also वैहिरङ् अन्नोप is असिद्ध. So we get प्रियाष्टन् &c., without णत्. The आत्व that is inferred in the matter of जन् is also to come when अष्टन् is प्रधान and not गौण (subordinate). So the base प्रियाष्टन् takes optional आत्व in ह्लादि विभक्ति only. Thus प्रियाष्टाभ्याम्—प्रियाष्टाभिः &c. So the final result is that the base प्रियाष्टन् is like राजन् when आत्व does not come and is like हाहा when आत्व comes. Here end नान्त bases.

सिद्ध—। “जस्शसो शिः” इत्यतः ‘जशशसोः’ अनुवर्तते । ‘अष्टा’ इति तुरु-  
निर्देशः कृतात्वं ज्ञापयति । आत्वस्य वैकल्पिकत्वात् लघुनिर्देशे सम्भवत्यपि गुरुनिर्देशात्  
इदं ज्ञापयते । अतः आह—‘अष्टभ्यः’ इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशः जस्शसोर्विषये आत्व  
ज्ञापयति । “अष्टनः आ विभक्तौ” इति सूत्रसत्त्वात् प्रमाणिकगौरवस्य अदीप्तत्वाच्च  
गुरुनिर्देशः कृतः इति चेत् ? नैवम् । यतः इदम् आत्व वैकल्पिकमेव । अस्य  
वैकल्पिकत्वञ्च “अष्टनो दीर्घात्” ( ६।१।१७२ ) इति सूत्रे ऋस्त्व्याहस्ये दीर्घग्रहणात्  
ज्ञाप्यते । तस्य सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घात् अष्टन्शब्दात् असर्वनामस्थान-विभक्तिरुदात्ता ।  
यदि आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिः इति ऋस्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् ।  
आत्वस्य विकल्पितत्वे तदभावपक्षे अष्टभिरिति ऋस्त्वपुक्तव्यावर्त्तपक्षसत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थ-  
वत् । एवं दीर्घग्रहणात् अष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते एव । आत्वपक्षे—  
‘अष्टौ’ इत्यादि । तदभावपक्षे अष्ट इत्यादि पञ्चवत् ॥ अष्टन् शब्दस्य बहुव्रीहौ गोणत्वे

सति आताभावे राजवत् । प्रधातो तु आत्वं । कार्यकालपक्षे इत्यादि वैकल्पिकम् । “यद्योदृष्टं संज्ञापरिभाषम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” इति दी पक्षौ । क्वचित् लत्तानुरोधतः संज्ञापरिभाषे ओदृष्टं परित्यज्य अन्यत्रापि कार्यकालेन । इति पक्षमाश्रित्य “प्रियाट् न” इत्यत्र अत्रोपस्य वहिरङ्गस्यापि कस्मिन्नुत्तमं स्यात् ततः दृष्टेन शत्वमेव न स्यात् । अत्रोपस्य स्यात्तिवत्त्वात् दृष्टमपि न इति उक्तम् । अतः “प्रियाट् न” इत्यत्र दृष्टेन शत्वं न । संज्ञापरिभाषयोः यद्योदृष्टपक्षत्वं तु “न डि मन्वहीः” इति मतावसरे राज्ञः इति रूपमिहिविषये आस्तात् । तदपि दृष्टव्यम् ॥ प्रियाट् न शब्दस्य हलादिविभक्तौ आत्वं वैकल्पिकम् । आत्वंपक्षे कौहावत् । अनात्वंपक्षे राजवत् रूपम् । तदाह—“प्रियाट् नो राजवत् सर्वं कौहावत्वापरं हवि” इति । इति नान्ताः ॥

अधुना धकारान्ताः निरूप्यन्ते । बुध + क्रिप् = बुध् इति धकारान्तः शब्दः । अस्य नौ विभक्तिं दर्शयति—

दी—। भयभावः । जगत्वचत्वे । भुत—भुद्—बुधौ—बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुतम् । इति धास्वाः ।

मित—। “एकाचो वशी भय्—” इति पट्पक्षे भयभावः । ततः जगत्वचत्वे । भुत—भुद् इत्यादि ॥

अधुना युज्शब्दस्य रूपदर्शनप्रसङ्गात् तदव्याप्तपत्तिं दर्शयति—

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्त्रिदिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रञ्चाञ्च । ३।२।५६॥

दी—। एन्यः किन् स्यात् । अलाक्षाणिकमपि किञ्चित् कार्यं निपातनात् लभ्यते । निरूपपदात् युजेः किन् । [‘किन्’ इत्यत्र ] कनावितौ ।

These words are formed irregularly with किन् । कुत्व etc. though not regular in ऋत्विक्, दधृक् etc. comes here owing to निपातन । निपातन allows some operation though not specifically mentioned in the sutra. युज् ( क्रुञ् also ) takes किन् though not preceded by any

say that दीर्घग्रहण in the above sūtra proves the optionality of आत्व in the matter of the base अटन्. Thus we get अटौ &c. अट् &c. is the form like those of पठन् when आत्व does not come in. The base अटन् when subordinate in बहुव्रीह समास as प्रियाटन्. is declined like the base राजन्. Thus in शस्त्रे we get प्रियाटन्. Here we do not get क्त by टुक् in सन्धि. for अस्त्रीप here is असिद्ध i.e., is regarded as not taken place at all. Or—taking the view of कार्यकालत्व of संज्ञा and परिभाषा i.e., these are to be applied with reference to लट्, then also वैहिरङ्ग अस्त्रीप is असिद्ध. So we get प्रियाट् ना &c., without क्त. The आत्व that is inferred in the matter of जस् is also to come when अटन् is प्रधान and not गौण (subordinate). So the base प्रियाटन् takes optional आत्व in ह्लादि विभक्ति only. Thus प्रियाटाभ्याम्—प्रियाटाभिः &c. So the final result is that the base प्रियाटन् is like राजन् when आत्व does not come and is like ह्राद्वा when आत्व comes. Here end नान् bases.

मित—। “जस्शसो शिः” इत्यतः “जश्शसोः” अनुवर्तते। ‘अट’ इति तुह-निर्देशः कृतात्वां ज्ञापयति। आत्वस्य वैकल्पिकत्वात् लघुनिर्देशे सम्भवत्यपि गुरुनिर्देशात् इदं ज्ञाप्यते। अतः आह—‘असभ्यः’ इति वक्तव्ये कृतात्वादिर्देशः जस्शसोर्विषये आत्व ज्ञापयति। “अटनः आ विभक्तौ” इति सूत्रसत्त्वात् प्रमाणिकगौरवस्य अदीप्तत्वाच्च गुरुनिर्देशः कृतः इति चेत् ? मैवम्। यतः इदम् आत्व वैकल्पिकमेव। अस्य वैकल्पिकत्वं “अटनो दीर्घात्” (६।१।१७२) इति सूत्रे ङस्त्व्याहृत्य दीर्घग्रहणात् ज्ञाप्यते। तस्य सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घात् अटन्शब्दात् असर्वनामस्थान-विभक्तिरुदात्ता। यदि आत्वं निष् स्यात् तर्हि अटभिः इति ङस्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्। आत्वस्य विकल्पितत्वे तदभावपक्षे अटभिरिति ङस्त्वयुक्त्यावर्त्तपक्षसत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थवत्। एवं दीर्घग्रहणात् अटन आत्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते एव। आत्वपक्षे—अटौ इत्यादि। तदभावपक्षे अट इत्यादि पञ्चवत् ॥ अटन् शब्दस्य बहुव्रीहौ गोणत्वे

मति आताभवे राजवत् । प्रधात्वे तु आत्त्वम् । कार्यकालपते इत्यादि वैकल्पिकम् । 'यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति ईं पदौ । क्विप्त्वं लघ्यान्तराधानं संज्ञापरिभाषे श्लोद्वेगं परित्यज्य कस्यवापि कार्ययति । इति परस्मादियत् 'प्रियाट्' न । इत्येव अत्रोपस्य वदिरङ्गस्यापि कस्मिन्नुत्तमं स्यात् ततः दुत्वेन गत्वमेव न स्यात् । अत्रोपस्य स्यान्निवत्त्वान् दुत्वेमपि न इति उक्तम् । अतः 'प्रियाट्' इत्येव दुत्वेन गत्वं न । संज्ञापरिभाषयोः यद्योद्देशपक्षत्वं तु 'न हि सम्बद्धः' इति सत्तावसरं राज्ञः इति रूपसिद्धिविषये व्याख्यातम् । तदपि दृष्टव्यम् ॥ प्रियाट् शब्दस्य हलादिविभक्तौ आत्त्वम् वैकल्पिकम् । आत्त्वपक्षे क्रादावत् । अत्रात्त्वपक्षे राजवत् रूपम् । तदाह— 'प्रियाट् लो राजवत् सर्वे क्रादावच्चापरं हन्ति' इति । इति नान्ताः ॥

अत्रा धकारान्ताः निरुप्यन्ते । उध + क्तिप् = वध् इति धकारान्तः शब्दः । अस्य नो विविधं दर्शयति—

दी— । भवभावः । जगत्वचत्त्वं । भुत्—भुद्—बुधौ—बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्तु । इति धारुवाः ।

मित— । 'एकाचो वशो भव्—' इति पदान्ते भवभावः । ततः जगत्वचत्त्वं । भुत्—भुद् इत्यादि ॥

अत्राना यज्जगत्स्य रूपदर्शनप्रसङ्गान् तद्व्याप्तपत्तिं दर्शयति—

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्वदिगुप्णिगञ्चुयुजिक्कुञ्चाञ्च । ३।२।५।६॥

दी— । एभ्यः किन् स्यात् । अलान्तराधिकमपि किञ्चित् कार्यं निपातनात् लभ्यते । निरुपपदात् युजेः किन् । [ 'क्विप्' इत्यत्र ] कनावितौ ।

These words are formed irregularly with किन् । कुल etc. though not regular in ऋत्विक्, दधृक् etc. comes here owing to निपातन । निपातन allows some operation though not specifically mentioned in the sutra. यज् ( कृच् also ) takes किन् though not preceded by any

उपपदः क and न in किन् are इत् । वि only remains which also will elide being अपृक्त । Thus युञ् + किन् gives the प्रातिपदिक्—युञ् ; and we look forward for declension.

मित— अक्षः सपि उपपदे, युञ्जिक्तु खोः, केवलयोः क्रुञ्चे न लोपाभावश्च निपात्यते । निपातनवशाच्च 'अलाचनिकम्' सृते अवहितम् अपि [ लक्षणानि सूत्राणि इत्यर्थात् ] किञ्चित्कार्यं लभ्यते यथा 'सृत्वज' इत्यादौ "त्रय—” इति षलापवादः कुत्वम् इत्यादि ॥ इदमपि अत्र दृष्टव्यम् ऋतुं यजति इत्यवसादिषु वाक्येषु किन् । सकर्मकत्वेपि उपपदस्य नियमो निपात्यते । धृणीतीति किन् दधृक् । द्विवचनादिकं निपात्यते । सृजन्तितामिति किन् ; किनि प्रत्ययोऽसागमश्च निपात्यते—सृक् । दिशन्तितामिति कर्मणि किन् निपात्यते—दिक् । उत्सृष्टीतीति किन् । तिलोपषत्वादिकं निपात्यते—उष्णिक् । प्राञ्चति इति मन्सावे किन् निपात्यते—प्राङ् ; एवं प्रत्यङ्मुदङ्ङादयः । युनक्तीति केवलात् किन् निपात्यते युङ् । क्रुञ्चतेः इति केवलात् किन् नलोपाभावश्च निपात्यते क्रुङ् ॥

३७४ । कृदतिङ् । ३।१।६३ ॥

दी— सञ्ज्ञिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृतसंज्ञः स्यात् ।

In the jurisdiction of धातु, affixes other than तिङ् are called कृत् । Thus किन् is a कृत् affix ; and then किन्नन् words are प्रातिपदिक by the rule “कृतञ्जितसमासाश्च” ।

मित— । 'किन्' इत्यत्र कनौ इतौ । ततः वि इति स्थिते इकारः उच्चारणार्थः । एवं तस्य लोपे जाते 'व' इति स्थिते आह—

३७५ । वेरपृक्तस्य । ३।१।६७ ॥

दी— अपृक्तस्य कस्य लोपः स्यात् ॥ “कृतञ्जित—” इति ( युञ् इत्यस्य ) प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः ।

An अपृक्त-व elides. Thus 'व' the remainder of वि after इकार लोप,



elides by this rule and we get युञ् only which as already said is a प्रातिपदिक by the rule "कृतहित—".

मित— : एवं युञ् व इत्यत्र सुलोपि युञ् इति जातम् । तत्र कृदन्तत्वात् "कृत-  
हित—" इति प्रातिपदिकः । ततः युञ्-सु इति जाते आह—

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१ ॥

दी— । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्त-  
लोपः ( सूत्र ५४ ) ।

नुम् is ordered in the base युञ् when not compounded and when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in युञ् सु we have नुम् yield-  
ing युञ् ज् सु and सु elides by "हल्ङावभ्यो—". Then by संयोगान्तलोप  
'ज' also elides and the result is युञ् ।

मित— : "उमिदवान् सर्वनामस्थाने चाधातोः" इत्यतः सर्वनामस्थाने वर्तते :  
"इदितो नुम् धातोः" इति सूत्रात् नुम् वर्तते च । अतः आह— "युजेः सर्वनामस्थाने"  
इत्यादि ॥ असमासि कथमुक्तम् ? सट्पुनक्ति इति किपि उपपदे ससामि सुयुज्म्  
इति स्थिते न नुम् । किन् अत्र न भवति केवलस्य युजेः किन् विधानात्, किन् कि  
एव भवति । ततः "चोः कुः" इति कुले सुलोपि सुयुक्—सयुग् इति जायते इति  
सर्वमितत् उत्तरव वक्ष्यते ॥ प्रकृते तु युञ् सु इत्यत्र नुमि युञ्ज् सु इति जाते हल्-  
ङादि सुलोपे संयोगान्तलोपे च 'युञ्' इति स्थिते आह—

३७७ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८।१।६२ ॥

दी— । क्विन् प्रत्ययो यस्मात् तस्य क्वर्गोऽन्त्यादेशः स्यात् पदान्ते ।  
नस्य कृत्वेन अनुनासिको ङकारः । युङ् । "नश्चापदान्तस्य झलि" इति  
नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् "चोः कुः" सूत्र ३७८ ।  
इति कुत्वं न । युज्जौ—युज्जः । युज्जम्—युज्जौ—युजः । युजा—  
युगभ्याम् इत्यादि ॥ ( पूर्वसूत्रे ) असमासे किम् ? सुयुञ् इति किपि उप-  
पदसमासे 'सुयुज्' इति जाते सौ—नुम् न स्यात् । ततः किसिव्याह—

When final in a पद a base to which the affix किन् is added takes कवर्ग at the end. Thus in युन् which is किन् प्रत्ययान् takes कवर्ग at the end giving युङ्. Here nasal ड comes by कुल for 'न्' of युन् in nasal. Then in युङ् औ the 'न्' becomes अनुस्वार by the rule "नशापदान्तस्य भलि" ( ante ) and this अनुस्वार becomes nasal ज् by परसवर्णे by the rule "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" ( पा३।५८ ) । Now this परसवर्ण is असिद्ध being later with regard to the operation of the rule "चोः कुः" ( पा३।३० ) which is earlier in the order of अष्टाध्यायी, so we do not get कुल here, and the result is युङ्गौ : युङ्गः &c. Why do we say असमासे in the prior rule "युज्जसमासे" ? Witness the base मयुज् ( with किप् and उपपदतत् ) where नुम् does not come (in क् ) । And for the form न मयुज्+सुः which is क्विप्, किन् being after युज्—not preceded by any उपपद ) we look forward—

सित— "भक्तौ जगाम्ले" इत्यतः अन्ते अनुवर्तते । "किन्प्रत्ययस्य" इति व्याख्यायते—"किन् प्रत्ययोयन्नात् तस्य" इति ॥ एवं युन् इति अनुनासिक 'न्' इत्यस्य कुत्वेन अनुनासिक डकारः एव स्यात्, ततः 'युङ्' इति रूपसिद्धिः । युज्+औ इत्यतः नुमा युङ्गौ औ इति जाते 'न्' इत्यस्य "नशापदान्तस्य—" इति सूत्रेण अनुस्वारः सति युङ् औ इति जाते, ततः "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" ( पा३।५८ ) इति परसवर्णेन युङ्गौ औ इति स्थितम् । अस्य परसवर्णस्य परत्वात् "चोः कुः" ( पा३।३० ) इति कुलं प्रति असिद्धः एव । "विपद्यामपिपूर्वे प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्" इति "पूर्ववासिद्धम्" ( पा३।१ ) इति सूत्रे व्याख्यानसत्वात् । ततः यङ्गौ इत्यादि भवति ॥ पूर्वसूत्रे असमासे काथं कथितम् ? समासे मयुज् शब्दे नुम् यथा न स्यात् इत्यर्थम् इति प्रागुक्तम् ॥ मयुज्+सु इत्यत्र किन्प्रत्ययाभावात् कुत्वे अप्राप्ते अन्वसूत्रेण तदेव कुलं विधीयते—

३७८ । चोः कुः । पा३।३० ।

दी—। चवर्गस्य कवर्गः स्यात् भालि पदान्ते च । इति कुत्वम् ; "क्विन् प्रत्ययस्य—" इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्—सुयुग्, सुयुजौ—सुयुजः ।

‘युजेरसमासे’ इत्यादि सूत्रे युजः इति धनुपठितकारविशिष्ट—  
स्यासुकरणम् ननु इका निदेशः तेनेह न युजिप्रहणात् इकशून्यस्य युज-  
धातोः नुम् न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युजमसार्धो देवादिके  
आत्मनेपदी ॥ खजि इति धातोः इदित्वद्वनि खज इति धातोः किपि खज् इति  
प्रातिपदिकम् ; अस्य सौ सुलीपे ततः— संयोगान्तलोपः । खन्—खजौ—  
खजः इत्यादि । ( राजधातोः किपि राज्ञश्च तस्य रूपान्तरम्— ) “व्रश्च—  
इति षत्वम् । जश्त्ववत्त्वे । राट्-राड, राजौ, राज्ञः । राट्त्वं—राट्म् ।  
एवं विभ्राट् ॥ ( देवज्जशब्दमाह— देवेट्—देवजौ—देवज ॥ विश्वस्मट्—  
विश्वस्मजौ—विश्वस्मजः । इह ‘सृजियुज्योः कुत्व न भाष्य प्रयोगात्’  
इति क्लीवे वक्ष्यते ॥ परिस्मट् परिस्मज्जशब्दे व्रश्चादिना षत्वम् ॥ षत्व-  
विधौ राजिसाहचर्यात् “दुभ्राज दीसौ” इति फणादिरेव पृथक्ते । यस्तु  
एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीसौ इति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक्—विभ्राग् । विभाग्-  
भ्याम् इत्यादि ॥ “परौ व्रजे ष पदान्ते—परावुपदे व्रजे क्विप्  
स्यात् दीवश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिभ्राट्—  
परिव्राजौ—परिव्राजः ।

कवर्ग is ordered in place of चवर्ग when झन् letter follows or  
when at the end of a पद । Thus सुयुज् + म् with elision of सु by  
“हलभ्यावभ्यो—” gives सुयुक् and सुयुग् by कुत्व । The rule, “किन्प्रत्ययस्य  
कुः” is explained as किन्प्रत्ययो यस्मात्, and now if in सुयुज् we say that  
युज् has elsewhere किन् after it in युज्, so it should take कुत्व by the  
rule—“किन्प्रत्ययस्य कुः” ; on this the author says that the rule—  
“किन्प्रत्ययस्य—” is regarded as अचिह्न when कुत्व by the present rule  
is being done. So कुत्व after सुयुज् is by the rule “चोः कुः” । युजि in  
the rule “युजे रसमासे” &c. is इकारयुक्त य जि of the धातुपाठ and not mere  
enumeration by इ here. So the root युज् without इ does not  
come under the purview of the rule “युजेरसमासे” &c. Hence युज्

सनाधी with क्तिप् gives युज् without नुम् by the rule “युजेरसनासी” । The root खञ्ज (from खञ्जि+इटित्वात् नुम्) with क्तिप् gives खञ्ज्; by संयोगान्त-लोप after मुलोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राजृदीप्तौ+क्तिप्) is declined as राट्-राड् &c.—here षत्व coming by the rule “ब्रश्च—” &c. (rule 204). Similarly विधाञ्ज and देवञ्ज (देवान् यजते इति क्तिप् सम्यसारणे सति देवञ्ज-शब्दः) are declined as विधाट्, देवेट् &c.—(ब्रथादिना षत्वम्) । Similarly विश्वसृट् from विश्वसृज् is declined. Here कुल by the rule “किन्प्रत्ययस्य कुः” cannot come, for भाष्यकार uses रञ्ज् सृट् &c. and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिस्सृज् also has षत्व by ब्रथादिसत्त्व, भाजृ of the ऋणादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाज् from the root “एज् शेज् भाजृ दीप्तौ” however takes कुल by the rule “चोः कुः” । Thus विधाक् &c. is got. The root व्रज् with पर as its उपपद takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्त the base takes षत्व as well by the Varttika “परौ व्रजे षः पदान्ते” । Thus the base परिब्राड् is declined as परिब्राड् &c., with षत्व and जश्चत्वं । By षत्व परिब्राड् is also got as in राट् and राड् above. Hence here “चोः कुः” does not operate.

मित—। सुगमा—॥ विश्वसृट् इत्यादि षत्वमेतत् “किन्प्रत्ययस्य कुः” “चोः कुः” इत्युभयोरपवादः रञ्जसृङ्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् । अन्वया “चोः कुः” इति ; किन् प्रत्ययेति वा कुलं स्यात् ; विधाता विश्वसृग्विधिः इति केषाञ्चिदमरे अपपाठः ॥ विश्वस्मिन् राजते इति । विश्व + वाज् + क्तिप् ( “सत्सुविष—” इति सूत्रेण क्तिप् ) = विश्वराज् । अस्य रूपविषये विशेषमाह—

३७६। विश्वस्य वसुराटोः । ६।३।१२८ ॥

दी—। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वसुः यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणाथम् । चत्त्वम-  
विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड्, विश्वराजौ—विश्वराजः । विश्वा-  
राड्भ्याम् इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वसु or राट् follows. Thus विश्वं वसुः यस्य gives विश्वावसुः । The word 'राट्' here in the sutra is taken as the पदान्त of the word राज् in विश्वराज् । And by taking राट् only चत्त्वयुक्त is not meant. But जश्वत्ययुक्त—'राड्' is also taken, so the author says "चत्त्वमविवक्षितम्" i. e. चत्त्व only is not intended here. Thus we get विश्वाराट् and विश्वाराड् and विश्वाराड्भ्याम् &c.

मित— । चत्त्वमिति सत्वे ; 'वसुगणोः' इत्यत्र 'राट्' यद्वयम् न केवलम् चत्त्व-  
युक्तस्य उपलक्षणम्, किन्तु जश्वत्ययुक्तस्य 'राड्' इत्यस्यापि । व्याख्यानान् एवं ज्ञायते ॥  
विश्वाराट् इत्यादि । अत्र त्रयादिभूवेण पत्वम् । ततः जश्वत्वचत्वे । इन्द्रश्चत-  
द्रष्टव्यम्—“यद्यपि वैपादिकं त्रय—” इति पत्वम् “चोः कुः” इति कुत्वात् परम् ।  
तथापि चवर्गात् त्रयादि—विषये पत्वमपवादत्वात् नासिद्धम्— इति बालमनोरमा ॥  
भृजतीति किपि “यद्विज्ञा—” (६।१।१६) इति सम्प्रसारणञ् इति  
रेफस्य ककारः इत्यर्थः । पूर्वरूपे वृत्ते च भृज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ-  
विशेषमाह—

३८० । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।१।२६ ॥

दी— । पदान्ते भलि च परे यः संयोगः तादाद्योः सकार—ककारयोः  
लोपः स्यात् । भृट्—भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्वत्वेन जः—  
भृजौ—भृजः ॥ “ऋत्विग्—” इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् ।  
क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग्, ऋत्विजौ—ऋत्विजः ॥  
“रात्सस्य” ( सूत्र २५० ) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । ऊक्—उर्ग-  
ऊजौ, ऊर्जः ॥ इति जान्ताः ॥

समाधौ with क्तिप् gives युज् without गुम् by the rule “युजरसमासि” । The root खञ्ज (from खजि+इदित्वात् गुम्) with क्तिप् gives खञ्ज् ; by संयोगान्त-लोप after सुलोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राजृदौतौ+क्तिप्) is declined as राट्-राड् &c.—here षत्व coming by the rule “ब्रश्च—” &c. (rule 294). Similarly विभ्राज् and देवेज् (देवान् यजते इति क्तिपि सम्प्रसारणे सति देवेज्-शब्दः) are declined as विभाट्, देवेट् &c.—(ब्रश्चादिना षत्वम्) । Similarly विश्वसृट् from विश्वसृज् is declined. Here कुल by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” cannot come, for भाष्यकार uses रज्जुसृट् &c. and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिसृज् also has षत्व by ब्रश्चादिसूत्र, भाजृ of the कृणादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाज् from the root “एज् भजे भाजृ दौतौ” however takes कुल by the rule “चोः कुः” । Thus विभाक् &c. is got. The root व्रज् with पर as its उपपद takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्ते the base takes षत्व as well by the Varttika “परौ व्रजेः षः पदान्ते” । Thus the base परिव्राड् is declined as परिव्राड् &c., with षत्व and जश्चलम् । By षत्व परिव्राड् is also got as in राट् and राड् above. Hence here “चोः कुः” does not operate.

नित—। सुगमा—॥ विश्वसृट् इत्यादि षत्वमेतत् “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” “चोः कुः” इत्युभयोरपवादः रज्जुसृङ्ख्याम् इति भाष्यप्रयोगात् । अन्यथा “चोः कुः” इति ; क्तिन् प्रत्ययेति वा कुलं स्यात् ; विधाता विश्वसृग्विधिः इति केषाञ्चिदमरे अपपाठः ॥ विश्वस्मिन् राजते इति । विश्व + वाज् + क्तिप् ( “सत्सुविष—” इति सूत्रेण क्तिप् ) = विश्वराज् । अस्य रूपविषये विशेषमाह—

३७६। विश्वस्य वसुराटोः । ६।३।१२८ ॥

दी—। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वसुः यस्य स विश्वावसुः । 'राडिति' पदान्तोपलक्षणाथम् । चत्वेम-  
विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड्, विश्वराजौ—विश्वराजः । विश्वा-  
राड् भ्याम् इत्यादि ।

दीर्घं is ordered at the end of the base विश्व when वसु or राट् follows. Thus विश्वं वसुः यस्य gives विश्वावसुः । The word 'राट्' here in the sutra is taken as the पदान्त of the word राज् in विश्व-  
राज् । And by taking राट् only चत्वं युक्तis not meant, but जश्त्वयुक्त—  
'राड्' is also taken, so the author says "चत्वं न विवक्षितम्" (i. e. चत्वं only is not intended here ). Thus we get विश्वाराट् and विश्वाराड् and विश्वाराड् भ्याम् &c.

मित— । चत्वं मिति सूत्रे ; 'वसुराटोः' इत्यत्र 'राट्' ग्रहणम् न केवलम् चत्वं-  
युक्तस्य उपलक्षणम्, किन्तु जश्त्वयुक्तस्य 'राड्' इत्यस्यापि । व्याख्यानात् एवं ज्ञायते ॥  
विश्वाराट् इत्यादि । अत्र ब्रश्चादिसूत्रेण फलम् । ततः जश्त्वचत्वं । इमदप्यत्र  
द्रष्टव्यम्— "यद्यपि वै पादिक" ब्रश्च— इति पक्षे "चोः कुः" इति कुत्वात् परम् ।  
तथापि चवर्गान् ब्रश्चादि—विषये फलमपवादत्वात् नासिद्धम्— इति बालमनोरमा ॥  
अज्जलौति किपि "ग्रहिज्या—" (६।१।१६) इति सम्प्रसारणाच्च इति  
रेफस्य ऋकारः इत्यर्थः । पूर्वरूपे तुले च भृज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ  
विशेषमाह—

३८० । स्कोः संयोगाद्योर्नते च । ८।२।२६ ॥

दी— । पदान्ते भलि च परे यः संयोगः तादाद्योः सकार—ककारयोः  
लोपः स्यात् । भृट्—भृङ् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः—  
भृजौ—भृङ् । ॥ "ऋत्विग्—" इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् ।  
क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग्, ऋत्विजौ—ऋत्विजः ॥  
"रात्सस्य" ( सूत्र २५० ) इति नियमात् न संयोगान्तलीपः । ऊक्—उर्ग,  
ऊजौ, ऊर्जः ॥ इति जान्ताः ॥

At the end of a पद or when a भल् letter follows, then स् or क् elides if these are leading letters of a final compound consonant (संयुक्तवर्णः)। Thus in भस्ज् स् leads in the final संयुक्तवर्ण and it elides leaving भज् ( “यहिज्या—” इति रेफस्य ऋकारः सम्प्रसारणे ) which become ऋप् by व्रथादिसूत्र yielding finally भङ् by जश्च and भट् by चर्त्त । In भस्ज् औ the स् by श्चुत्त्व becomes श्, and the ङ् becomes ज् by the rule “भलां जश् भशि” ( ८१५३ ) yielding finally भजौ ; similarly भज्जः is got. Now the base ऋत्विज् is being enumerated. It is derived as ऋतौ यजति इति ऋतु + यज + क्तिन् ; here क्तिन् coming by the rule “ऋत्विग्दधृक्—” &c ( ante ). Then in ऋत्विज् सु ( स् ), स् elides by the rule “हल्ङ्ङाद्भ्यो—” and final ज् becomes क् by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” । Thus the form is ऋत्विक् । Now the base ऊर्ज् is being declined. Here संयोगान्तलोप does not take place owing to the prohibition in the rule “रात्वस्य” ( see and rule 240 ) so we get ऊर्कं उर्गं &c.

मित— । “भलो भलि” ( ८१२६ ) इत्यतः ‘भलि’ अनुवर्तते “संयोगान्तस्य लोपः” ( ८१२३ ) इत्यतः लोपः वर्तते । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतमस्त्विव । सूच क्च स्तौ ; तयोः । ‘संयोग’ इति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् । “सः संयोगः तदाद्योः इति व्याख्यानात् अवगम्यते । फलितमाह—“पदान्ते भलि च परे य संयोगः तदाद्योः सकारककारयोः लोपः स्यात्” । स्त्रोलोपः संयोगान्तलोपं बाधते, अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । भजतीति क्तिपि “यहिज्या—” इति सम्प्रसारणम् । “स्त्रोः—” इति सलोपः । “वृश्च—” इति जस्य षः । जश्चुत्वेन ङः । “वावसाने” इति चर्त्त-विकल्पे—भट् । भस्ज् औ इत्यतः सस्य श्चुत्वेन शः । “भलां जश् भशि” इति शस्यजः— भजौ इति ॥ “ऋत्विग्दधृक्—” इति सूत्रेण ऋतौ उपपद्विजधातोः किनि ऋत्विज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “क्तिन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वे सति ऋत्विग्—ऋत्विद् इत्यादि ॥ “ऊर्ज् वलप्राणनयोः इति प्रातिपदिकम् । अस्य संयो-



गान्तसोपः न स्यात् “रात्सस्व” ( सूत्र २८० ) इति निषेधात् । ततः “चोः कुः” इति कुत्वेन ऊर्क्—ऊर्ग इत्यादि सिध्यति । इति ज्ञान्ताः ॥

अधुना दकारान्ताः निरूप्यन्ते—त्यदशब्दः तत्पदप्रध्यायः । अस्य सौ—“त्यदादीनामः” इति अकारे अन्त्यादेशे सति त्य अ इति जाते “अतो गुणे” इति षररूपादेशे च त्य + सु ( सृ ) इति जातम्, अतः आह—

दी— । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः सावनन्त्ययोः । ६।२।१०६ ॥

दी— । त्यदादीनां तकारदकारयोः अनन्त्ययोः सः स्यात् सौ परे ।  
 स्यः । त्यौ—त्ये । त्यम्—त्यौ—त्यान् ॥ सः—तौ—ते । परमसः—  
 ( प्राध्यान्ये अपि आदेशः भवति ) षरमनः परमतौ—परमते ॥ ( “त्यदादीनामः”  
 इति त्यदादिना द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः इति प्रागुक्तम् । तदपि “तदोः सः—” इत्यत्र  
 अनुवर्तते तदाह— ) द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह—त्वम् ॥ न च ( “त्वाहौसौ”  
 इत्यत्र ) तकारोच्चारणसामर्थ्यात् नेति वाच्यम् ( द्विपर्यन्तानाम् इति अत्र  
 न वर्तते इति वाच्यम् इत्यर्थः ) । ( “त्वाहौसौ इत्यस्य इत्यर्थः ) अतित्वम्  
 इति गौणे ( तकारोच्चारणस्य ) चरितार्थत्वात् ( द्विपर्यन्तानाम् इत्यननुवर्त्तौ  
 “त्वम्” इत्यत्र सत्वं स्यात् । “त्वाहौसौ” इति सूत्रे तकारोच्चारणम् गौणे अतित्वम्  
 इत्याव सार्थकञ्च भवेत् । संज्ञायां गौणत्वे सत्त्वस्य सर्वायन्तगणकार्थत्वेन अप्रवृत्तेः  
 “त्वाहौसौ” इति सूत्रे तकारोच्चारणस्य अतित्वम् इति गौणत्वे लब्धप्रयोजनत्वाच्च “द्विपर्य-  
 न्तानाम्” इत्यग्रहणे त्वम् इत्याव सत्वं तु स्यादेव । तदाह “अतित्वम् इति गौणे चरितार्थ-  
 त्वात् । ततः आह— ) संज्ञायां गौणत्वे चात्त्वसत्त्वे न । ( संज्ञासुदारयति— )  
 त्यद—त्यदौ—तदः । अतित्यद्—अतित्यदौ—अतित्यदः ॥ य—यौ—ये ॥  
 एषः—एतौ—एते ॥ अन्वादेशे तु एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः ।  
 एनयोः ॥

Of words of त्यदादि class तकार + दकार not at the end changes into सः । Thus त्य + सु becomes स्यः ( by तकार being replaced by

स । Similarly तद् + सु = सः this replacement holds also when ल्यद् or तद् &c. is prominent though in compounds, so we get परमसः &c. In the sutra “ल्यदादीनामः”, the counting is up to the word द्वि by the वार्त्तिक “द्विपर्यन्तानामवेष्टिः”, and this comes down in this present rule also. So in ल्वम् which is read after द्वि, त् does not change into स । Nor can it be argued that owing to the force of तकारोच्चारण in the सूत्र “त्वाहौ सौ” सत्त्व does not take place by the present rule in the case of ल्वम्, and the taking of द्विपर्यन्तानाम् in the rule “त्वाहौ सौ”, being significant in the cases of अतिल्वम् where ‘ल्वम्’ being subordinate ( गौण ) can not take सत्त्व by the rule ; we hold that सत्त्व will take place in the case of ल्वम् if द्विपर्यन्तानाम् is not taken into account in the present sutra. When words of the ल्यदादिगण denotes designation or when these words are गौण ( subordinate ) in compounds then अत्त्व by the rule “ल्यदादीनामः” or सत्त्व by the present rule will not take place. Thus decline ल्यद्—ल्यदौ &c. when ल्यद् denotes संज्ञा ; so also decline अतिल्यद्—अतिल्यदौ &c. when ल्यद् is गौण ॥ ...to denote अन्वादेश ( subsequent assertion ) एन is ordered in place of एतद् in द्वितीया, तृतीया singular etc by “द्वितीया ठौस्तेनः” ।

मित— । “ल्यदादीनामः” इत्यतः ‘ल्यदादीनाम्’ वर्त्तते । तदाह—“ल्यदादीनाम्, तकारदकारयौः” इत्यादि ॥ अवसृजे अनन्ययोरिति उक्तत्वात् “ल्यदादीनामः” इत्यनेन विप्रतिषेधपरिहारः, भिन्नविषयताप्रतिपादनात् । अकृते अनन्यग्रहणे संयुद्धौ तदसु इत्यत्र विप्रतिषेधे तस्सु इति जातिः सम्पन्न इति मुलोपे हेसः इति च प्रसज्यते । भाष्ये तु हेस इति दृश्यते इत्यासां तावत् ॥ द्विपर्यन्तानाम् इत्यादि—व्याख्यानं तु दीक्षितलिखनावसरे सुद्राचरेण उक्तम् ॥

अधुना दान्तयोः युषद्—अस्मद् शब्दयोः विशेषं वदति—

३८२ । डे प्रथमयोगम् । ३।१।२८ ॥

दी—। युष्मदस्मदभ्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्च  
अमादेशः स्यात् ।

अम् is ordered after the bases युष्मद् and अस्मद् in the 1st and 2nd cases and in डे ( i. e, fourth case singular affix ).

नित—। “युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽङ्” ( ७।१।२७ ) इत्यतः ‘युष्मदस्मदभ्याम्’ वर्त्तते । ‘डे’ इत्यविभक्तिको निर्देशः ; व्याख्यानान् ‘डे’ इति लुप्तषष्ठीकम् इति बोध्यम् । प्रथमयोः इति प्रथमाद्वितीयाविभक्तौलक्षणा । ‘तदाह—“युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्येतस्य” इत्यादि । ततः युष्मद् अस्मद् अम् इति स्थिते आह—

३८३ । मपर्यन्तस्य । ३।२।६१ ।

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र ।

नित—। सुगमा ।

३८४ । त्वाहौ सौ । ३।२।६४ ॥

दी—। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौपरे ।

त्व and अह are respectively ordered in place of the bases युष्मद् und अस्मात् including up to its मकार, when सौ follows.

नित—। युष्मदस्मदोः यथाक्रमं मपर्यन्तस्य ‘त्व अह’ आदेशौ भवतः सौ परे इति वचनात् ‘युष्म’ इत्येतस्य त्व, ‘अस्मा’ इत्येतस्य अह आदेशः । अन्योहकारः उच्चारणार्थः । स्थान्यादेशौ ङावपि हलन्तौ । तेन त्वद् अहद् इति जाते, ‘अस्’ इति स्थिते च आह—

३८५ । शेषे लोपः । ३।२।६० ॥

दी—। आत्वयत्व निमित्तेतरविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोरन्त्यस्यलोपः स्यात् । “अतो गुणे” । “अमिपूर्वः” ( सूत्र १६४ ) । त्वम् । अहम् ॥

ननु 'त्वं स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्वञ्चम्' 'अहञ्चम्' इति स्थिते अस्मि  
 पूर्वरूपं परमपि वाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यम् ।  
 "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" । तेन स्त्रीत्वाभावात् न टाप् । यद्वा शेषे इति  
 सप्तमी स्थानिनोऽधिभरणत्वविवक्षया । तेन सपथ्यन्तात् शेषस्य 'त्वद्'  
 इत्यस्य लोपः स्यात् । स च ("शेषेलोपः" इति च इत्यर्थः ) परोऽपि अन्तरङ्गे  
 अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावात् न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् ।  
 अतित्वम् । अत्यहम् ।

The final portion of यञद् and अञद् elides when विभक्तिप्रत्ययः  
 other than which direct आत्त्व and यत्त्व follows. Thus in त्वद् अञ्चम्  
 and अहद् अञ्चम् we get त्व अञ्चम् and अह अञ्चम् by अन्यलोप by this rule.  
 Then the rule "अतोऽगुणे" directs पररूप here & no दीर्घ also can  
 come in by the rule "अस्मिपूर्वः" ( No. 194 ante ). And finally we  
 get त्वम् and अहम् । Now a question arises here:—In the case  
 of त्वं स्त्री and 'अहं स्त्री', त्वम् and अहम् are feminines, so in the  
 formation of त्वम् and अहम् i.e. in त्व अञ्चम् and अह अञ्चम्, पूर्वरूपादिभ्यः by the  
 rule "अस्मिपूर्वः" though later in the order of अष्टाध्यायी can not  
 come in, for टाप् the feminine affix is अन्तरङ्ग here, and being  
 अन्तरङ्ग it prevails over even परसूत्र । This is a reasonable argu-  
 ment indeed. But भाष्यकार under the rule "साम आत्मन्" says that  
 युञ्जद् and अञ्जद् have no separate genders i.e. they are same in  
 all genders. So युञ्जद् and अञ्जद् not being feminine bases टाप्  
 must not come in here. Or—take सप्तमी in शेषे of this rule in  
 the sense of षष्ठी, then the meaning is शेषस्य i.e. सपथ्यन्तस्य here.  
 Thus the अद् portion of यञद् and अञ्जद् elides according to this view.  
 Thus in त्व अद् अञ्चम् and in अह अद् अञ्चम्, this सपथ्यन्तात् शेषलोप follows  
 even if the अन्तरङ्गगुण by the rule "अतोऽगुणे" is done. So the form

acc to this view—is ल् अम् and अह् + अम् । Now in this stage ल् and अह् being not ending in अकार, टाप् can not come in. So in both ways युष्मद् and अस्मद् take no genders. This rule applies even when words end in युष्मद् and अस्मद् no matter they are subordinate or not. Thus परमलम् अतिलम् &c are got.

मित—। “अष्टनः आ विभक्तौ” इत्यतः ‘आ’ वर्तते “योचि” (७।२।२२) इत्यतः ‘य’ अस्ति । ‘शेषे’ इति विभक्तिविशेषणमेतत् । शेषे विभक्तौ इत्यर्थः । कश्च शेषः ? यवाकारः यकारश्च न विहितः स शेषः । “युष्मदस्मदोरनादेशे”— (७।२।२६) इत्यादिभिस्तुभिः सूत्रैर्यवात्स्यं यत्वं च न विहितं स शेषः इति च फलितम् । तस्मिन् परे युष्मदस्मदोः अन्यस्वलोपः स्यात् । तथा चोक्तं काशिका-याम्—“पञ्चम्याश्च चतुर्व्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचनान्यत्र तेषुलोपो विधीयते” ॥ तेन त्वद् सु अहद् सु इत्यत्र ल् अम् अह् अम् इति जाते पररूपे च लम् अहम् इति ॥ अत्र व्याख्यानान्तरम् यथा—आदेशोऽमपर्यन्तस्य विधीयते । मपर्यन्तात् योन्यः स शेषः । शेषे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । शेषस्य मात् परस्वलोपः । अङ्गागृहीतलोप इत्यर्थः । एतदेव व्याख्यानान्तरम् दीक्षितः उल्लिखति युष्मदस्मदोः स्त्रील्लनिषेधावसरे । भाष्यकारवचनात् ( “अलिङ्गे युष्मदस्मदौ” इति ) अत्र स्त्रील्ल-सूचकटाप् निषिद्धः ; व्याख्यानान्तरे अङ्गोपः टाप् निवर्तयति ॥ व्याख्यानान्तर-पक्षेपि अदन्तत्वाभावात् न टाप्—ल् अद्, अह् अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते अदोलोपे ल् अह् इत्येतयोः अदन्तत्वाभावात् न टाप् इति फलितम् ॥ युष्मदस्मदोः लाह्लादेशे तदन्तरिधिरस्ति । अतः “ङे प्रथमयोरम्” इति गौणेषि अयं प्रवर्तते तदाह ‘परमलम् अतिलम्’ इत्यादि ॥

अधुना युष्मद् औ अस्मद् औ इत्यत्र “ङेप्रथमयोरम्” इति अस्मि सात युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति जाते आह—

३८३ । युवावौ द्विवचने । ७।२।६२ ॥

दी—द्वयोक्तौ युष्मद् स्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

If duality is spoken of then युव and आव are ordered for युष्मद् and अस्मद् respectively up to its म, when case-affix follows.

मित—“युष्मदस्मदोरनादेशे—” इत्यतः युष्मदस्मदोः वर्त्तते । “मपर्यन्तस्य” इत्यधिकारोपि अस्ति । तदाह—“द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोः” इत्यादि । तेन युवद् औ आवद् औ इति स्थिते “शेषेलोपः” प्राप्नोति ; ( पूर्वसूत्रे व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ) । आत्वयत्वेतरनिमित्तविभक्तौ इति व्याख्याने तु न दोषः ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८ ॥

दी—। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्त्यादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । “औडि” इत्येव सुवचन् । भाषायाम् किम् ? युवं वस्त्राणि । मपर्यन्तस्य किम् ?—साकचकृत्य मा भूत् । यवकाम् । आवकाम् । ‘त्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वया’ ‘मया’ इति मा भूत् । ‘यवक्राभ्याम्’ ‘आवक्राभ्याम्’ इति च न सिध्येत् ।

In classical language आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् in 1st and 2nd dual. Thus in य वद् औ and आवद् औ we get युवा औ and आवा औ by आकारादेश by this rule, then अम् coming by the rule “ङिप्रथमयोः अम्” we get युवाम् and आवाम् । Here “शेषेलोपः” does not apply, for the विभक्ति here causes आत्व । As this आकार is ordered both in 1st and 2nd dual, so the reading ‘औडि’ for ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ should have been better here. Why do we say भाषायाम् in the sutra ? Witness यवं वस्त्राणि in vedic language without आत्व । Why do we say मपर्यन्तस्य here ? Even if the आदेश be for the whole of युष्मद् and अस्मद् then also युवाम् and आवाम् are got. But then if युव and आव be ordered for the whole of युष्मद् and अस्मद्, then in अकच too युव and आव being for the whole of युष्मकद् and अस्मकद् we get युवाम् and आवाम् without hearing of ककार ।

So we say मपर्यन्तस्य in the prior rule, so that युव and आव are not ordered along with अकच् after युष्मद् and अस्मद् । Further if मपर्यन्तस्य in not said here then in this अधिकार on the strength of the maxim “ओकार सकार भकारादौ सुपि सर्वनामछटेः प्रागकच, अन्व सुपन्तस्य टेः प्राक्” we have युवकाम् + आवकाम्, but then we say that त्वा and न्या should come for त्वया and मया if मपर्यन्तस्य is not taken here, in the following way :—If “त्वनावेकवचने” be for the whole of युष्मद् and अस्मद् and not up to its न, then in 3rd singular in युष्मद् आ and अस्मद् आ we get त्व आ and म आ, and lastly यत्त्व coming by the rule “योचि” we get त्वा and न्या । So for the formation of त्वयो and मया, मपर्यन्तस्य is to be said in this jurisdiction. If again it be argued that त्वया and मया may be got thus without taking मपर्यन्तस्य here :—let एत्व come for अकार in त्व आ and म आ by changing the rule योचि into “अचोत्” yielding त्वया and मया,—then we are to say that मपर्यन्तस्य is taken here so that युवकाभ्याम् and आवकाभ्याम् are formed with ककार heard here भकारादि सुप् following अकच् must come before सर्वनामछटेः and not after.

मित—। एवम् आत्वनिमित्तमव विभक्तिः । तेन “शेषिलोपो” न भवति । युवा औ आव औ इति स्थिते “ङिप्रथमयोरम्” इति युवाम्, आवाम् इति । द्वितीया द्विवचनेपि आत्वस्य विधानात् आह—“औङि इत्येव सुवचनम्” ॥ सृते भाषायाम् कथमुक्तम् ?—वेदे युष्मद् औ इत्यव मपर्यन्तस्य युवादेशे सति आत्माभावे शेषिलोपे च सति रूपम् ॥ अत्राधिकारि मपर्यन्तस्य किमर्थं गृहीतम् ?—समस्तस्य युवावौ आदेशौ यथा न स्याताम् । असतिमपर्यन्तस्य गृहणे समस्तादेशे सति युष्मकाद् औ इत्यादौ युवावौ आदेशौ भवतः । ततः अकचः ककारः न श्रूयते । एवं अलवकस्य युवावौ यथा न स्याताम् तदर्थम् मपर्यन्तस्य गृहणम् ; अतः आह—“साकट्कस्य मा भूत्—युवकाम्, आवकाम् । “ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनामछटेः प्राग-

क्वच, अन्यत्र सुवन्तस्य टः प्राक्” इति वचनात् असत्यपि—सपर्थ्यन्तस्य ग्रहणे युवकाम्, आवकाम्, यदि सिध्यति तथापि सपर्थ्यन्तस्य ग्रहणे असति दोषः स्यात्—तथा च अवाधिकारि सपर्थ्यन्तस्य ग्रहणे असति त्वया मया इत्यत्र त्वया मया च स्यात् । “त्वमाविकवचने” इति युष्मदस्मदोः, समस्तयोः ‘त्व म’ इति आदेशे सति त्व आ म आ इति जाति “यौचि” इति, यत्ने च त्वया मया इति स्यात् । इत्येतदर्थम् सपर्थ्यन्तस्य ग्रहणम् । ननु त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य यत्ने च ‘यौचि’ सूत्रेण विहितम् । इदं सूत्रं यदि “अचेत्” इति भवेत् तदा त्व आ म आ इत्यत्र अकारस्य एत्ने सति ‘त्वया मया’ सिध्यति । ततश्च सपर्थ्यन्तस्य ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतः आह—युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम्, इति न सिध्यति, यदि सपर्थ्यन्तस्य ग्रहणं न स्यात् ; यतः अत्र भकारादि-सुप्, अक्च सर्वनामः टः प्राक् न तु सुवन्तस्य टः प्राक् । अतः सपर्थ्यन्तस्य ग्रहणमवाधिकारि युक्तमेव ॥

अथवा युष्मदस्मदोः जसि विशेषविधिमाह—

३८८ । यूयवयौ जसि । ७।२।६३ ॥

द्वी—स्वरष्टम् । यूयम् । वयम् ॥ (यूयवयविधेरङ्गत्वात् तदन्तविधिरत आह)—परमयूयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषेलोपः अन्त्यलोपः इति पक्षोजसः शी प्राप्तः । “अङ्गकार्ये—पुनर्नाङ्गकार्यम्” इति न भवति । “डेप्रथमयोरम्” इत्यत्र मकारान्तरं प्रस्मिन् ‘अस्मान् एवावशिष्यते न तु विक्रियते’ इति व्याख्यानाद्वा (जसः शी न भवति) ।

यूय and वय are respectively ordered in place of युष्मद् and अस्मद् up to their म only, when जस् follows. Then in यूयद् जस्, वयद् जस् by सपर्थ्यन्तात् शेषेलोपः we get यूय जस्, वयजस्, and then “डेप्रथमयोः—” ordering अस्, we get यूयम् and वयम् । This यूय and वयादेश being in अङ्गाधिकार we get तदन्तविधि here. This यूय and वय come even when युष्मद् &c. are गौण । So we get परमयूयम् । परमवयम् । अतिवयम् &c. If शेषेलोप is explained as अन्त्यलोपः then in यूयद् जस्



and वयद् जस् we get यूय जस् and वयजस् ; now these being अकारान्त and being सर्वनाम् as well शी is to come for जस् as in सर्व &c. But this शी cannot come for when one अङ्गकार्यं is already done, a second अङ्गकार्यं ( as जसः शी after अवर्णान्त सर्वनाम् bases ) is not to come in ; or this शी in place of जस् cannot come if we take अस् in the sutra “**डे प्रथमयोरम्**” as अस् मान्, explaining अस् च स् च इति अस्म = अस् by संयोगान्तलोप ।

मित— । इह इत्यादि । “**शेषेलोपः**” इत्यत्र अन्यलोपः इति व्याख्यानं यदि गृह्यते तदा यूयद् जस् वयद् जस् इत्यत्र अन्तलोपे यूय जस् वयजस् इति स्थिते ‘यूय’ इत्यादीनां अवर्णान्तत्वात् सर्वनामत्वाच्च जसः शीभावः प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु अङ्गकार्ये सति पुनः अङ्गकार्यं न स्यात् इति परिभाषया तु अत्र अङ्गाधिकारि यूयाद्या-देशे सति पुनः अवर्णान्तत्वमाश्रित्य जसः शीभावो भवितुं न युक्तः अतः जसः शी अत्र न भवेत् । अथवा एवं व्याख्यानोपि जसः शीभावो न भवति । “**डे प्रथम-योरम्**” इत्यत्र अस् च स् च इति इह न अस्, तस्य संयोगान्तलोपेन ‘अस्’ इति लभ्यते । किन्तु तच्च ‘अस् मान्’ एव इति मकारान्तरप्रक्षेपात् अत्र मान् अस् एव भवति ततः जसः शीभावो न स्यात् । वस्तुतस्तु व्याख्यानमेतत् भाष्ये न दृश्यते अतः उपेत्यम् । सन्निपातपरिभाषया एव अत्र शीभावो न स्यात् । अस् अत्र आल्यत्वेतर—निमित्तात्मक—शेषविभक्तिरूपम् आश्रित्य अन्यलोपं घटयति । तत् कथमवान्यलोपः असं विधातयेत् ? इत्यस्यां तावत् ॥ अधुना द्वितीयं कवचने “**डे प्रथमयोरम्**” इति अस्मि कृते युष्मद् अस् अस्मद् अस् इति स्थिते माह—

३८६ । त्वमावेकवचने । ७।१।६७ ॥

दी— । एकास्त्र्योक्तौ युष्मदस्प्रदोर्मपथ्यन्तस्य त्वमौस्तः विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “युवावौ द्विवचने” इतिवत् अत्रानुवृत्तिर्विज्ञेया । मपथ्यन्तादेशे सति त्वद् अस् मद अस् इति जाति आह—

३६० । द्वितीयायाञ्च । ७।१।८७ ॥

दी— । युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । ( “अलोन्त्यस्य” इति दकारस्य आत्वम् ) । त्वाम् । माम् । युवाम् । अवावाम् ।

In द्वितीया too आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् । Thus त्वद् अस् = त्वा अस् = त्वाम् । Here “शेषिलोपः” does not come for here विभक्ति causes आत्त्व to come in. Similarly माम् &c.

मित— । त्व अस् मा अस् इति स्थिते अत्वानिमित्तत्वात् शेषिलोपी न प्राप्नोति । ततः त्वाम् । माम् इति ॥ पूर्ववत् युवाम् अवावाम् इति ॥ अधुना शसि विशेष-माह—

३६१ । शसो न । ७।१।२६ ॥

दी— । ‘न’ इत्यविभक्तिकं पदम् । युष्मदस्मद्व्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोपवादः । “आदेः परस्य” ( सूत्र ४४ ) ( इति शकारस्य नकारः ) । ततः “संयोगान्तस्यलोपः” ( सूत्र ५४ ) ( इति अन्त्यस्कारलोपे ) युष्मान्—अस्मान् ।

Here ‘न’ in the rule is stated without adding any विभक्ति । The meaning of the rule is—नकार comes in places of शस् after युष्मद् and अस्मद् । This नकार thus bars coming of अस् here by the rule “ङेप्रथमयोरम्” । Again this नकार is for the first letter of शस् i. e., for श here by the rule “आदेः परस्य” ( see ante ). Thus युष्मद् नस् = युष्मान्स् by आत्त्व by the rule “द्वितीयायाञ्च” । This becomes युष्मान् by संयोगान्तलोप by the rule “संयोगान्तस्यलोपः” । Similarly we get अस्मान् ।

मित— । ‘न’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । अकार उच्चारणार्थः । एतच्च न—विधानं “ङेप्रथमयोरम्” इति अमोपवादार्थम् । अतः आह—“अमोपवादः”

शसो न-विधानेन पूर्वस्य च शकारस्य नकारः इति लभ्यते । “आदिः परस्य” इति सूत्रेण तल्लभ्यते । ततः युष्मदन्सु अस्मदन्सु इति जाते “द्वितीयायाश्च” इति “दकारस्य आच्चे” सति युष्मान्सु इति स्थिते संयोगान्तस्य सकारस्य लोपे स युष्मान् अस्मान् इति ॥

अधुना युष्मद् अस्मद् आ इति स्थिते, “त्वमानेकवचने” इति यथाक्रमं त्वमादि सति त्वद् आ मद् आ इति जाते विशेषमाह—

३६२ । योऽचि । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोर्थकारादेशः स्यात् अनादेशेऽनादौ परतः । त्वया— मया ।

य is ordered after युष्मद् and अस्मद् when अजादि विभक्ति where no order has been made, follows. Thus त्व् आ मद् आ becomes त्वय् आ and मय् आ i. e., त्वया and मया with यादेश for द here by “अलोऽन्यस्य” ।

नित— । ‘योऽचि’ इत्यत्र यकारात् अकारः उच्चारणार्थः । “अष्टन आ विभक्तौ” इत्यतः ‘आ विभक्तौ’ वर्तते । अचि इत्येतत् विभक्तिविशेषणम् । “युष्मदस्मदोरनादेशे” इत्येतदपि सूत्रमत्र अनुवर्तते । ततः आह—“अनयोर्थकारादेशः” इत्यादि । अनादेशे किम् ? ‘त्वत् मत्’ इत्यत्र “पञ्चम्या अत्” इत्यादेशे सति यत्वम् न स्यात् ॥ त्वद् मद् इत्येतयोरलोऽन्यस्य यादेशः ॥

३६३ । युष्मदस्मदोरनादेशे । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोर्थकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् when हलादि विभक्ति having no further order therein follows. Thus by “युवावौ द्विवचने” we get युवद्भ्याम् and आवद्भ्याम् which by आकारादेश at the end be-

## सिद्धान्तकौमुदा

comes युवाभ्याम् and आवाभ्याम् । And in बहुवचन we get युष्मद्भिः and अस्मद्भिः = युष्माभि and अस्माभिः by आत्व ।

मित— । अनुवृत्तिस्तु 'आविभक्तौ' इति पूर्वसूत्रवत् । "रायो हलि" इत्यतः 'हलि' इति विभक्तौ अच्वेति, ततः आह—'अनयोः आकारः स्यादनीदेशे हलादौ परे' ॥ युष्मद् ए अस्मद् ए इत्यत्र "लमावेकवचने" इति प्राप्ते आह—

३६४ । तुभ्यमह्यौ ङयि । ७।२।६५ ॥

दी— । अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तः ङयि । अमादेशः । "शेषे लोपः" । तुभ्यम् । मह्यम् ॥ (आङ्गत्वात् तदन्तविधिः ततः आह—) परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

तुभ्य and मह्य are ordered up to न of युष्मद् and अस्मद् when the विभक्तिप्रत्यय ऊ follows. So in युष्मद् ए and अस्मद् ए we get तुभ्यद् ए and मह्यद् ए । Then we have अमादेश in ङि by the rule "ङिप्रथमयोरम्" । Lastly by "शेषे लोपः" we get अद्भाग लोप yielding तुभ्यम् and मह्यम् ॥ This order in place of युष्मद् and अस्मद् comes even if these are at the end of a word whether as प्रधान or as गौण ; thus परमतुभ्यम् । अतितुभ्यम् &c.

मित— । तुभ्यद् ए मह्यद् ए इति स्थिते "ङिप्रथमयोरम्" इति अमादेशे सति "शेषे लोपः" इति सूत्रेण च टिलोपे इति तुभ्यम् मह्यम् इति रूपसिद्धिः । आङ्गत्वात् अत्र तदन्तविधिरस्ति, तेन अयमादेशः गौणत्वेऽपि प्रवर्तते । तदाह—"परमतुभ्यम्, अतितुभ्यम्" इत्यादि । युष्मदभ्यस् अस्मदभ्यस् इत्यत्र "युष्मदस्मादोरनादेशे" इति आकारे प्राप्ते आह—

३६५ । भ्यसोऽभ्यम् । ७।१।३० ॥

दी— । भ्यसोऽभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्य

अन्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

भ्यम् वा अभ्यम् is ordered in place of भ्यम् after युष्मद् and अस्मद् । If in the rule “शेषे लोपः” we take the view as अन्यलोपः then युष्मद्भ्यम् &c. become युष्मभ्यम् । Then the rule “बहुवचनेभ्योऽङ्गवृत्तः” does not operate again, for the Paribhasa “अङ्गवृत्ते पुनर्हं तावद्विधिः, i.e., when one अङ्गकार्ये ( as शेषेलोप here ) is done a further अङ्गकार्ये is not to operate. But if the order be taken as अभ्यम् here then no question arises from the point of view in the rule “शेषे लोपः” । Thus युष्मभ्यम् and अस्मभ्यम् are formed.

मित— । आद्यः इत्यादि—“शेषेलोपः” इतिसूत्रस्य आद्यव्याख्यानपक्षे अन्यलोपः स्यात् । ‘तत् पक्षे आद्यः’ भ्यम् इति आदेशः । ततः युष्मद्भ्यम् इत्यत्र भ्यमि कृते युष्मद् भ्यम् इत्यत्र अन्यलोपे सति युष्म भ्यम् इति जाते “बहुवचने भ्योऽङ्गवृत्तः” इति एत्वं प्राप्नोति । किन्तु एतत् एत्वं अङ्गवृत्तपरिभाषया ( यथा “अङ्गवृत्ते पुनर्हं तौ अविधिः”—अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति पुनरङ्गकार्यं न भवति इत्यर्थः ) न प्रवर्तते । अत्र “शेषेलोपः” इति अङ्गकार्ये सति पुनरङ्गकार्यम् एत्वं न भवेत् ॥ अत्र आदेशः यदि अभ्यम् स्यात् तदा “शेषेलोपः” इति सूत्रस्य पक्षद्वयाश्रयेपि ( अन्यलोपपक्षे टिलोप पक्षे च इत्यर्थः ) युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इत्यत्र न कापि वाधा वर्तते ॥ अधुना युष्मद् ङस् अस्मद् ङम् इत्यत्र “त्वमावेकवचने” इति त्वद् ङसि मद् ङसि इति जाते आह—

३६६ । एकवचनस्य च । ७।१।३१ ॥

दी— । आभ्यां षञ्जभ्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । ‘ह्रस्वेष्व’ इति छवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

अत् comes in place of पञ्जस्येकवचन विभक्ति after युष्मद् and अस्मद् । Thus युष्मद् ङसि &c. becomes त्वद् ङसि &c. by the rule “त्वमावेकवचने”

which by “शेषे लोपः” stands as त्व डसि, then अत् coming for डसि we get त्व अत्=त्वत् by पररूप । So मत् is formed. The Sutra here should better be “डसिश्च” owing to लाचव in this. In dual of पञ्चमी we get युवाभ्याम् &c. as before.

मित— । “पञ्चम्या अत्” ( ७।१।६२ ) इत्यत्र ‘अत्’ अपकथ्यते । उत्तरसूत्रादानयनं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । “युष्मदस्मदभ्याम् डसोऽश्” इत्यत्रः युष्मदस्मदभ्याम् वर्तते । एवं तद्डसि ङङ्सि इत्यत्र “शेषेलोपः” इत्यनेन टिलोपे ( अन्यलोपे पररूपे वा ) अदादेशे च सति त्वत् मत् इति ॥ अधुना पञ्चमीबहुवचने विशेषं वदति—

३६७ । पञ्चम्या अत् । ७।१।३२ ॥

दी— । आभ्यां पञ्चम्योः भ्यसोऽतस्वात् । युष्मत् । अस्मत् ।

Eng.—Easy.

मित— । पूर्ववत् ‘युष्मदस्मदभ्याम्’ इति अनुवर्तते । “भ्यसो भ्यम्” इति सूत्रात् ‘भ्यसो’ च वर्तते । तत आह—‘आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसः अत् स्वात्’ इति । एवं युष्मद् भ्यस् अस्मद्भ्यस् इत्यत्र भ्यसः ‘अत्’ आदेशे सति शेषे लोपे च सति युष्मत् अस्मत् इति ॥ अधुना षष्ठीविभक्तिं विश्लेषयति—

३६८ । तवममौ डसि । ७।२।६६ ॥

दी— । अनयोर्मपथ्यन्तस्य तवममौ स्तः डसि ।

मित— । ‘मपथ्यन्तस्य’ इत्यधिकारसत्त्वात् आह—‘अनयोर्मपथ्यन्तस्य’ इत्यादि । “त्वमाविकवचने” इत्यस्यायमपवादः एव । ततः युष्मद्ङम् अस्मद्ङम् इत्यत्र तवद्ङसमद्ङस् इति स्थितिः । ततः विशेषं वक्ष्यति—

३६९ । युष्मदुस्मदभ्याम् डसोऽश् ॥ ७।१।२७ ॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः, आवयोः ।

Eng.—Easy.

मित— : शित्वात् सर्वादेशः । तेन तवद् अश् ममद् अश् इति स्थिते “शेषि-  
लोपः” इति ठिलोपे तव मम इति रूपसिद्धिः । “योऽचि” इत्यत्र अनादेशे इत्यनुवृत्तेः  
यादेशोव न भवति । युषद् ओस् अस्मद् ओस् इत्यत्र द्विवचने मपर्थ्यन्तस्य युवावौ  
आदेशौ ततः युवद् ओस् आवद् ओस् इति स्थिते “योऽचि” इति दस्य यत्ते यवय् ओस्  
आवय् ओस्=युवयोः आवयोः इति ॥

४०० । साम आकम् । ७।१।३३ ॥

दी— । आभ्यां परस्यसाम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम्  
सुसट्निर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ; मयि । युवयोः ।  
आवयोः । युष्मासु ; अस्मासु ।

आकम् is ordered in place of साम् coming after the bases युषद्  
and अस्मद् । The saying of ‘सामः’ with सुट् in the sutra suggests  
that सुट् by the rule “आसि सर्वनाम्ः सुट्” also is to be barred. Thus  
युषद् आस् &c., =युष्म आकम्=युष्माकम् by शेषि लोपः” । Similarly we get  
अस्माकम् । In युषद् इ अस्मद् इ we get first त्वमादेश in एकवचने (i.e., त्वद्  
इ मत् इ ), then there is यादेश by the rule “योचि” (e.g., त्वय् इ मय् इ )  
and we get त्वयि and मयि ॥ युवयोः आवयोः are formed as before.  
In युषद् सु अस्मद् सु we get आ for इ at the end by the rule “युषदस्म-  
दोरनादेशे” and the result is युष्मासु अस्मासु ।

मित— । सकारिण सह वर्तते य ‘आम्’ तस्य सामः इत्यर्थः । ‘समुट्कस्य आम्’  
इति भावः । अयं समुटकनिर्देशः ‘भाविनः’ भविष्यतः “आसि सर्वनाम्ः सुट्” इति  
सूत्रेण भविष्यतः सुटो निवृत्त्यर्थः । तथा च वालमनोरमा—“यदि तु आम् आकम् इत्ये-  
वोचते, तदा आम्ः आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमा-  
देशस्य आम्वात् तस्य अवर्णात् परत्वात् सुडागमः स्यात् । ततः एत्वथत्वयोः युष्मेषाम्  
अस्मेषाम् इति स्यात् । अतः समुटकनिर्देशः” ॥ त्वयि मयि इति—युषद् इ अस्मद्  
इति स्थिते एकवचने त्वमादेशे सति त्वद् इ मत् इ इति जाते “योचि” इति दकारस्य

यादेशे च त्वयि मयि इति ॥ युष्मद् सु अस्मद् सु इति “युष्मदस्मदोरनादेशे” इति दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घे च युष्मासु अस्मासु इति सिध्यति ॥

“त्वमावैकवचने” इति सूत्रे “युवावौ द्विवचने” इति सूत्रे च यथाक्रमम् एकवचन-  
द्विवचनशब्दौ यौगिकौ न तु प्रत्ययमरौ । तत्फलमेव अधुना स्त्रीकचतुष्टयेन स्फुटौ  
करोति—

दी— । समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्तुस्तौ युवावौ त्वमावपि ॥

सुजसङ्केहसु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ त्वममावपि ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

द्वेकसंख्यः समासार्थो वद्वर्थे युष्मदस्मदी ।

तयो रद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

Eng.—Easy.

मित— । अन्यः—यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी ( भवतः ) तदा  
समासार्थः अन्यसंख्यश्चेत् अपि युवावौ त्वमावपि सः ।

व्याख्या— । युष्मदस्मदशब्दयोः एकत्वे द्विले सति यथाक्रमम् त्वमादेशौ युवावादेशौ  
च भवतः । एतयोः समासेपि एकत्वे द्विले सति समासार्थस्य अन्यसंख्यार्थपरत्वेपि यथा-  
क्रमं त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः इति निष्कर्षार्थः । ततश्च त्वां मां वा अतिक्रान्तः  
अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति “अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयथा” इति प्रादिसमासे सति  
विग्रहवाक्यं युष्मदस्मदोः एकत्वे द्वितोः युष्मद् स्थाने ‘त्व’, अस्मद् स्थाने च ‘म’ आदेशौ  
भवतः ‘अतिल’ ‘अतिम’ इति च प्रातिपदिकौ भवतः । एवं युवाम् आवाम् वा अति-  
क्रान्तः इति विग्रहे युष्मदस्मदोः द्विले सति ‘अतियुव’ ‘अत्याव’ इति प्रातिपदिकौ भवतः ।  
युष्मदस्मदोः एकत्वे त्वमादेशौ द्विले च युवावौ आदेशौ किं सार्वत्रिकौ वा न वा इत्य-  
न्वोत्तरमाह—सुजस् इत्यनेन ॥ अन्यः—“त्वाहौ सौ” “युववयौ जसि” “तुभ्यमह्यौ  
जसि” “त्वममौ जसि” इति ( अपि यथाक्रमं ) सुजस्—ङे—ङस्सु परतः ये



आदेशाः विहिताः ते सदैव स्युः ( युष्मदस्मदोः एकद्विवह्वयं हतिपरत्वेऽपि स्युरित्यर्थः )  
 अतश्च एते आदेशाः 'अतित्व' 'अतियुव' इत्यादि प्रातिपदिकेऽपि भवन्ति ॥ एतदेव  
 युक्तम् । दर्शयति—एते इति । अन्यथः—एते ( त्वाहादेशादयः ) परत्वात् स्वके विषये  
 ( निजविषये, सुजसादौ विषये इत्यर्थः ) युवावौ ( आदेशौ ) वाधन्ते । यद्यपि त्वमादेशौ  
 एतेभ्यः परौ तथापि 'एते' त्वाहादेशादयः 'त्वमादेशावपि प्रवाधन्ते' । कथं वाधन्ते ?  
 इत्याह—'पूर्वविप्रतिषेधतः'—“विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इति न्यायेन परशब्दस्य इष्ट-  
 वाचित्वमाश्रित्य इष्टेन पूर्वसूत्रेण परसूत्रस्य विप्रतिषेधः बाधः, पूर्वविप्रतिषेधः उच्यते ।  
 विप्रतिषेधे ससुपस्थितौ पूर्वस्य प्रवृत्तिः नाम पूर्वविप्रतिषेधः । एवं 'पूर्वविप्रतिषेधेनैव  
 त्वाहादेशादयः त्वमौ अपि प्रवाधन्ते' इति फलितम् ॥ किन्तु युष्मदस्मदोः वह्वर्थत्वे सति  
 समासार्थस्य अतयात्वे इति कल्पेऽपि युष्मदस्मदोः युवावौ त्वमौ च आदेशौ न भवतः इति  
 अप्यत्र स्मर्यम् । एतदेवाह इति कसंख्य इत्यनेन श्लोकेन । अन्यथः—समासाथः  
 इति कसंख्यः चेत्, ( किन्तु ) युष्मदस्मदौ ( एतौ शब्दौ ) वह्वर्थे ( वह्वर्थपरत्वे, यदि भवतः  
 इति शेषः ) तदा तयोः ( युष्मदस्मदशब्दयोः ) अङ्गोक्तार्थत्वात् न युवावौ ( सः ) ।  
 एवं युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ वा इति विग्रहे युष्मदस्मदोः अङ्गीकार्य-  
 त्वात् युवावौ त्वमौ न आदेशौ च सः ततश्च अतियुष्मत् अत्यस्मत् इति च प्रातिपदिकौ  
 भवतः ॥ इति श्लोकचतुष्टयसंगृहीतमेवार्थम् अधुना उदाहरणेन विशदीकरोति प्रथमं  
 तावत् युष्मदस्मदोः एकत्वं त्वमादेशयोः—उदाहरणमाह—

दी—। त्वां मां अतिक्रान्त इति विग्रहे—अतित्वम् । अत्यहम्  
 ( सौ त्वाहादेशौ त्वमादेशौ बाधते इति उक्तत्वात् ; एवमन्यत्रापि जसादौ यूयवयौ  
 बोद्धव्यौ ) । अतित्वम् । अतिमाम् ( इह प्रथमायाः द्विवचने आकारः ) ।  
 अतियूयम् । अतिवयम् ॥ अतित्वम् । अतिमाम् । अतित्वोम् ।  
 अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् ॥ अतित्वया, अतिमया । अति-  
 त्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः, अतिमाभिः । अतितुभ्यम्—  
 अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम्—अतिम-  
 भ्यम् ॥ ङसिभ्यमोः—अतित्वत्, अतित्वत्, अतिमत्, अतिमत् । भ्यामि  
 प्राग्वत् ॥ अतित्व—अतिमम । अतित्वयोः—अतिमयोः । अतित्वाकम्—

अतिमाकम् ॥ अतित्वयि, अतिमयि । अतित्वयोः—अतिमयोः । अतित्वाद्यु—  
अतिमाद्यु ॥

मित— । सु—जस्—ङे, ङसभ्योऽन्यव सर्व्वाम् च विभक्तिषु एकद्विवहुवचनेषु,  
त्वमावेव आदेशौ अधिकारसत्वात् मपर्यन्तस्य वोङ्यौ । प्रक्रियासु च युष्मदस्मदशब्दवत्  
ज्ञेयौ ॥ सु—जस्—ङे—ङससु यथाक्रमं त्वाङ्गौ यूयवयौ, तुभ्यमहौ तवममावपि ज्ञेयौ इति  
फलितम् ॥ अधुना युष्मदस्मदोः द्वित्वाचित्वे उदाहरणमाह—

दी— । युवाम् आवाम् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे ङ—जस्—ङे—ङस—  
द्यु प्राग्वत् ॥ औ—अम्—औट्—अतियुवाम् । अतियुवाम्—अति-  
युवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् ॥ अतियुवान्—अत्या-  
वान् ॥ अतियुवया—अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् ।  
अतियुवाभिः, अत्यावाभिः ॥ भ्यम्—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् ॥  
ङसिभ्यसोः—अतियुवत्, अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् ॥ ङसि—  
अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्यावयोः—अत्यावयोः ॥ ( षष्ठीवहुवचने )  
अतियुवाकम्—अत्यावाकम् ॥ ( ङौ ) अतियुवयि, अत्यावयि ॥ अति-  
युवानु—अत्यावानु ॥

मित— । पूर्व्वद्व ज्ञेयाः । कित्त्व द्वित्वाचित्वे युवावौ आदेशौ मपर्यन्तस्य  
एव ॥ अधुना युष्मदस्मदोः बहुवचनचित्वे उदाहरणमाह—

दी— । युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे ङ—जस्—ङे—ङस् द्यु  
प्राग्वत् । औ—अम्—औट्—अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्माम् ।  
अत्यस्माम्—अत्यस्माम्—अत्यस्माम् ॥ अतियुष्मान् । अत्यस्मान् ॥  
अतियुष्मया, अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम्, अत्यस्माभ्याम् । अति-  
युष्माभिः, अत्यस्माभिः ॥ भ्यसि—अतियुष्मभ्यम्, अत्यस्मभ्यम् ॥ ङसि-  
भ्यसोः—अतियुष्मत्, अत्यस्मत् ॥ ङसि—अतियुष्मयोः, अत्यस्मयोः ॥  
( आभि— ) अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम् । ( ङौ )—अतियुष्मयि, अत्य-  
स्मयि । अतियुष्माद्यु—अत्यस्माद्यु ।

४०१ । पदस्य । ८।१।१६ ॥

मित— । अधिकारसूत्रमिदम् । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ‘पदस्य’ इत्येवं तद्वेदितव्यम् इत्यर्थः ।

४०२ । पदात् । ८।१।१७ ॥

मित— । ‘पदात्’ इत्ययमधिकारः । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ‘पदात्’ इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपदादौ । ८।१।१८ ॥

दो— । इत्यधिकृत्य ।

मित— । तयमेतत् अधिकारसूत्रम् । अतः दीक्षित आह—‘इत्यधिकृत्य’ इति अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादौ इति च एतत् तयम् अधिकृतं वेदितव्यम् । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । पादशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्वादिति ॥

४०४ । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो वां नावौ ।

८।१।२० ॥

दी— । पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादि—विशिष्टयो-  
वां नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ ।

वाम् and नौ are respectively ordered in place of whole of युष्मद् and अस्मद् in 6th, 4th and 2nd case dual, and if these are after some पद and also not at the beginning of a foot of a verse. And these are अनुदात्तौ ।

मित— । ‘पदात्’ “अपदादौ” “अनुदात्तम्” इत्यस्ति । अतः आह—  
“पदात् परयोः” इत्यादि । एकवचन बहुवचनयोरपदेशान्तरविधानात् द्विवचनान्तयो-  
रयमादेशः । उदाहरणं यथा :—एतवाम् इदञ्च नौ स्म । नमो वां धनं नौ देहि ।  
अर्थयावद् वां रक्षतं नौ भवेभ्यः ॥ पदात् परयोः किम् ? वाक्यादीनाभूत् आवयोः

स्वम् ॥ पादशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते इति प्राशुक्तम् । अपादादौ किम् ? “वद्वैरमात्रैः सह चौरवासा मामर्घपाणिर्भरतोऽमुपैति” ; अत्र ‘मामर्घपाणिः’ इत्यत्र पपदादौ अस्मदस्थाने ‘मा’ इत्यादिशः न स्यात् ॥

४०५ । बहुवचनस्य वसन्सौ । ८।१।२१ ॥

दी— । उक्तविधयोः अनयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोः वसन्सौन्तः ।  
वाम्-नावोरपवादः ।

वस् and नस् are ordered respectively in place of युष्मद् and अस्मद् coming after some पद (word) and not at the beginning of a foot of a verse ; and वस् and नस् come in place of बहुवचन only of षष्ठी, चतुर्थी and द्वितीया । Thus this rule bars order of वाम् and नौ in the बहुवचन ।

मित— । पूर्वसूत्रात् “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः” वर्त्तते । ‘पदात्’ ‘अपादादौ’ इत्याद्यस्थिति । तदाह—‘उक्तविधयोरनयोः’ इत्यादि ॥

४०६ । तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२ ॥

दी— । उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः ते मे एतौ स्तः ।

ते and मे come for the whole of युष्मद् and अस्मद् coming after a word and not at the beginning of a foot of a verse. This order is in place of singular of षष्ठी and चतुर्थी only. The order is not in द्वितीया singular, for the next sutra makes a fresh order for द्वितीया only.

मित— । ‘ते च मे च’ इति तेमयौ—इन्द्रः । पूर्वसूत्रवत् अत्रापि अनुवृत्तिः ज्ञेया । ततः आह—‘उक्तविधयोः अनयोः’ इत्यादि । ‘षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः अनयोः’ इति वचनौ उक्तम्, यतः परसूत्रेण द्वितीयेकवचनान्तस्य आदेशान्तरं विहितम् ॥

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥

दी— । द्वितीयैक वचनान्तयोरनयोः ‘त्वा मा’ एतौ स्तः ।

त्वा and मा are ordered respectively in place of द्वितीया (singular) of युष्मद् and अस्मद् if these are after some word and not at the beginning of a foot of a verse.

मित—। त्वाश्च माश्च त्वामौ, इन्वः । पूर्वसूत्रात् 'एकवचनस्य' इत्यत्र वर्तते, तत्राह—'द्वितीयैकवचनान्तयोः अनयोः' इत्यादि ॥ अधुना "युष्मदस्मदोः—" इत्यादि (सूत्र ४०४-४०७) सूत्रचतुष्टयोक्तं सर्वं द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीविभक्तिक्रमेण एक-द्वि-वहु-वचनक्रमेण चोदाहरति :—

दी—। श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तास्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

सुखं वां नौ ददात्तृशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योत्र वः स नः ॥

Eng.—Easy.

मित—। अन्ययः—श्रीशः (विष्णुः) त्वा मा अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयैकवचने त्वा मा इत्यादेशौ भवतः] ; स (श्रीशः) ते मे अपि शर्म (सुखं) दत्तात् (ददातु) [अत्र चतुर्थ्यैकवचने 'ते मे इति], स हरिः ते मे अपि स्वामी (अत्र 'ते मे' इति षष्ठीवचने) ; विभुः (स विष्णुः) वाम् नौ अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयाद्विवचने 'वां नौ' इति] ॥ ईशः वां नौ अपि सुखं ददातु (अत्र चतुर्थी-द्विवचने 'वां नौ' इति), हरिः वाम् नौ अपि पतिः [अत्र षष्ठीद्विवचने 'वां नौ' आदेशौ भवतः], सः हरिः वः नः अपि अव्यात् (रक्षतु) [अत्र द्वितीयावहुवचने 'वस् नस्' आदेशौ], वः नः अपि शिवं (सङ्गलं) दद्यात् [अत्र चतुर्थीवहुवचने 'वस् नस्' आदेशौ], अत्र सः वः अपिनः सेव्यः [अत्र षष्ठीवहुवचने 'वस् नस्' इत्यत्र "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी] ।

दी—। पदात्परयोः किम् ? वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु ।

मित—। अत्र वाक्यादित्वात् युष्मदस्मदशब्दयोः द्वितीयायाम् 'त्वां मां' इति आदेशौ यथा न स्यात् अतः 'पदात्परयोः' इति उक्तम् ॥ ततश्च पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

दी—। अपादादौ किम् ?—‘वैदेशेषः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदा-  
वतु ।’

Why do we say अपादादौ in the above sutras ? Witness अस्मान्  
in the sentence ‘वैदेः etc’—here अस्मान् being at the beginning  
of a foot of a verse does not recognise short forms of अस्माद् &c.

मित—। अत्र ‘अस्मान्’ इत्यस्य श्लोकपादादित्वात् तत्स्थाने बहुवचने ‘नः’ इति  
न स्यात् । एतदपि पूर्वमपि व्याख्यातम् ॥

दी—। ( षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः इत्यत्र । स्थग्रहणात् श्रूयमाणविभक्ति-  
कयोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इति अस्मत्पुत्रो ब्रवीति ।

Eng.—Easy. See “Mitabhasini.”

मित—। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयाविभक्तीः अपरि-  
त्यज्यतोः अनयोः युष्मदस्मदोः ‘वांनी’ स्तः इति निष्कर्षः । ततः अनुषष्ठीचतुर्थी-द्वितीया-  
विभक्तियुक्तयोः अनयोः युष्मदस्मदशब्दयोः इति फलितम् इति भावः । एवम् “इति  
युष्मत्पुत्रो ब्रवीति” इत्यत्र ‘युष्मत्पुत्र’ इति लुप्तषष्ठीविभक्तित्वात् अत्र बहुवचने ‘वः’  
आदेशः न स्यात् । “इति अस्मत्पुत्रः” इत्यत्र इतिशब्दानुवृत्तिः पदात् परत्वं सम्पाद-  
यितुं बोध्यम् ॥

दी—। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः (वार्त्तिक) ।  
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न—ओदनं पत्रं तव भविष्यति । इह तु स्यादेव  
—शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वा नावादायः आदेशाः अनन्वा-  
देशे वा वक्तव्याः (वार्त्तिक) । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । (अनन्वादेशे  
विकल्पो यथा—) धाता ते भक्तोऽस्तिः धाता तव भक्तोऽस्ति वा । (अन्वा-  
देशे नित्यः यथा—) तस्मै ते नम इत्येव ॥

The अनुदात्त short forms of युष्मद् and अस्मद् (८४., ला., ना., वृ., गर.  
&c.) are to be made when these are completely put in one sen-  
tence. And in grammar by a sentence (वाक्य) we are to under-

stand a complete idea with one तिङन्त verb. Thus in the sentence ओदनं पच तव भविष्यति, there being two तिङन्त verbs completing the sense, we can't get short forms of युष्मद् a, ते for तव । But in the sentence—शालीनां ते ओदनं दास्यामि, the sentence is completed with one तिङन्त verb, so here the short forms of युष्मद् may come in and thus we get ते here. Again by another Varttika as said above (e.g., “एते वां नावादयः आदिशाः &c.”) these short forms of युष्मद् and अस्मद् as वां नौ &c., can be optionally made in अनन्वादेश i.e., when no अन्वादेश is implied ; but in अन्वादेश (i.e., when a subsequent assertion is made) these short forms are compulsory indeed. Thus in अनन्वादेश, we have optionally both ते and तव as in धाताते भक्तोस्ति and धाता त्व भक्तोस्ति, whereas in अन्वादेश we get ते the short form only as in तस्मै ते नमः &c.

नित— । समानवाक्ये एकवाक्ये इत्यर्थः, तथा च वालमनोरमा “निमित्तनिमित्त-  
नोरैकवाक्यस्थले इत्यर्थः” । निघातशब्दः अनुदात्तार्थं बोधयति, यतः युष्मदस्मदोः वां  
नावादयः आदिशाः अनुदात्ताः एव “अनुदात्तम्” इत्यस्य (४०३ सूत्रे) अधिकारसत्वात् ।  
“एकवाक्ये युष्मदस्मदादिशाः वक्तव्याः” इति अर्थे लब्धे, किमतवाक्यमिति प्रश्ने सति  
आह—“एकतिङ्वाक्यम्” । एक तिङ् ( तिङन्तक्रिया ) यस्य इति बहुव्रीहिः ।  
एतच्च वाक्यलक्षणं व्याकरणशास्त्रोपयोगि एव “ततः ओदनं पचत्व भविष्यति” इति वाक्ये  
तिङन्तइयसत्वात् तत्स्थाने युष्मदः निघातादिशः ‘ते’ इति न भवेत् । ‘शालीनां ते’ इत्यत्र तु  
स्यादेव यतः अयं एकतिङन्तयुक्तं वाक्यम् ॥ किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं  
गमयितुं पुनरुपादानमन्वादेशः इति प्रागुक्तम् । अन्वादेशे युष्मदस्मदोः आदिशाः वां  
नावादयः सदैव स्युः, अनन्वादेशे तु विकल्पेन एते आदिशाः भवन्ति इति भावः ॥

४०८ । न च-वा-हाहैवयुक्ते । ८।१।२४ ॥

द्वी— । चादिपञ्चक्रयोगे नैते आदिशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु ।

कथं त्वां मां वा न रक्षेत इत्यादि । युक्तप्रहयात् साक्षात् योगे अयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

These short अनुदात्त forms of युषद् and अस्मद् (as वां नौ &c.) are not to come in connection with the five अव्यय—च, वा, हा, अह and एव । Witness हरिस्त्वां &c., where there being च we get त्वां &c. not त्वा the short form here. This prohibition is to apply where there is direct contact with these, for the word युक्त in the Sutra suggests so, but when the contact or connection with these is indirectly implied then the short forms are to come in as in the sentence हरो हरिश्च मे स्वामी । Here च directly goes with हर and हरि, and indirectly with मे, so here being परम्परासम्बन्ध of च and अस्मद्, the short form 'मे' can come.

नित— । 'च' समुच्चये अव्ययम्, 'वा' विकल्पे ; 'हा' अङ्गुते ; 'अह' खेदे, 'एव' अवधारणे । एतेषां इन्द्रः । च बाह्यहैवाः । तेषां युक्तम् योगः, तस्मिन् सति वां नावादवः आदेशः न सुपरित्यक्तः । युज्+क्त नपुंसके भावे=युक्तं योगः—तथा च इति—'चादिपञ्चकयोगे' ॥ "न च बाह्यहैव—" सृते युक्तशब्दग्रहणात् साक्षात्सम्बन्ध-विवक्षायां अयं निषेधः गम्यते, न तु परम्परासम्बन्धे । 'हरो हरिश्च मे' इति वाक्य-चकारः हरिहरविषये साक्षात् अन्वितः न तु अस्मद्शब्देन, अतः अस्मद्शब्दस्य 'मे' इति आदेशः अत्र साक्षात्सम्बन्धसत्त्वात् स्यादेव ॥

४०६ । पश्यार्थैश्चानालोचने । ८।१।२५ ॥

दी— । अचानुपज्ञानार्थैर्वातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेत्तत्ता त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः—भक्तः तत्र रूपं ध्यायति । आलोचने (चानुपज्ञाने) तु—भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

These short forms of युषद् and अस्मद् are not used in connection with verbs not denoting चानुपज्ञान (direct vision). Thus in



चित्ता त्वाम् &c. there being no चाक्षुषज्ञान त्वाम् is used and not त्वा the short form. This prohibition holds good even when the connection of युष्मद् or अस्मद् and the verb is remote and not direct. Thus in भक्तस्तव &c., we get तव and not ते for there is indirect connection of ध्यान and तव । But in the sense of आलोचन i.e., direct optical vision we get the short form as in भक्तत्वा &c.

भित्त— । इह घातोः भावे श्रमत्यये सति 'पश्य' इति लभ्यते ; दर्शनं हि तदर्थः । पश्यः दर्शनम् अर्थः येषां तैः धातुभिः योगि अनालोचने अचाक्षुषज्ञाने अर्थे गम्यमाने एते वां नावादयः आदिशाः न स्युः इत्यर्थः ॥ 'पश्य' इत्यनेन दर्शनसामान्यमुक्तम् । आलोचनं चाक्षुषज्ञानम् तत्पुद्गलस्य अनालोचनम् ॥ इति सत्त्वात् वृत्तौ आह— अचाक्षुषज्ञानार्थेर्धातुभिर्योगि' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४१० । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६ ॥

दी— । विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोरनयोः अन्वादेशे अप्येते अदेशाः वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते समाम् । त्वामा इति वा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are optional when अन्वादेश is implied provided युष्मद् and अस्मद् come after their immediately प्रथमान्त use.

भित्त— । वां नावादयः आदिशाः अनन्वादेशे विभाषिताः, अन्वादेशे तु नित्याः इति प्रागुक्तम्—अन्वादेशेपि अत्र विकल्पार्थम् सूत्रं प्रतिप्रसूयते । 'सपूर्वायाः' इत्यत्र सह-शब्दः विद्यमानवाच्यः । विद्यमानपूर्वायाः इत्यर्थः । 'प्रथमायाः' इत्यनेन प्रथमान्तायाः इति लभ्यते तदन्तविधिना । अतः आह—'विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोः अनयो-रन्वादेशे' इत्यादि ।

४११ । सामन्त्रितम् । २।३।४८ ।

दी— । सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

आमन्वित word is that which ends in a प्रथमान् word used in सम्बोधन ।

मित—। “सम्बोधने च” इति सूत्रात् ‘सम्बोधने’ वर्त्तते । ‘सा’ इत्यनेन “प्राति-  
पदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रस्या प्रथमा परामृश्यते । ततः आह  
—‘सम्बोधने या प्रथमा तदन्तम्’ इत्यादि ॥

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२ ।

दी—। स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्ने  
इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशः, तिङन्तनिघातः, आमन्त्रितनिघातश्च  
न ॥ “सर्वदा रक्ष देव नः” इत्यत्र तु ‘देव’ इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि  
ततः प्राचीनं (पूर्वं) ‘रक्ष’ इत्येतदाश्रित्यादेशः (अस्मदस्थाने ‘नः’ आदेशः) ।  
एवम् “इमं मे गङ्गेयमुने” इति मन्त्रे ‘यमुने’ इत्यादिभ्यः प्राचीनानाम्  
(पूर्वाशाम्) आमन्त्रितानाम् अविद्यमानवद्भावेऽपि ‘मे’ शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां  
निघातः । ( “आमन्वितस्य च” इति निघातः अनुदात्तत्वमित्यर्थः ) ।

An आमन्वित word at the outset is to be regarded as non-exis-  
tent. Thus in अग्ने तव &c., देवास्मान् &c., अग्ने and देव being regard-  
ed as non-existent, the short forms ते for तव and नः for अस्मान् are  
not used, for then ते and नः will be at the beginning of a पाद ।  
The instances ‘अग्ने नय’ अग्ने इन्द्र etc are cited to show that अग्ने being  
regarded as non-existent ‘नय’ the तिङन्त word cannot be निघात i.e.,  
अनुदात्त, for it does not come after an अतिङन्त word here—अग्ने being  
अविद्यमानवत् and the word इन्द्र &c., similarly are not अनुदात्त prior  
words being अविद्यमानवत्, and thus इन्द्र &c., not coming after a पाद  
cannot be अनुदात्त । (See below). In ‘सर्वदा रक्ष देव नः’ though देव  
is as if non-existent being आमन्वित, still नः the short form is used  
for there is the word रक्ष prior to देव and thus नः is not पादादौ ।

is also in the mantra “इमं मे गङ्गेयमुने” the आत्मन्वित words prior to यमुने &c., though non-existent, still all are regarded as अनुदात्त with reference to their prior word मे here. The rule for अनुदात्त here is “आत्मन्वितस्य च” meaning an आत्मन्वित word after another word is अनुदात्त ।

मित— । पूर्वस्थितम् आत्मन्वितपदम् अविवक्षितवत् बोध्यम् इति सूत्रार्थः । तेन ‘अग्ने तव’ ‘देव अस्मान् पाहि’ इत्यत्र ‘अग्ने’ देव इति आत्मन्वितपदयोः अविवक्षितवत्त्वात् ‘देव अस्मान्’ च इति पादादौ भवन्तौ ‘ते नः’ इति पदौ तत्स्थाने नाद्रियेते । “अग्ने नय” “अग्न इन्द्र वरुण” इत्यत्र च ‘अग्ने अग्न’ पदयोः आत्मन्वितयोः अविवक्षितवत्त्वात् प्रथमोदाहरणे ‘नय’ इति तिङन्तस्य “तिङ्तिङः”— ( अतिङन्तात्पदात् परं तिङन्तमनुदात्तं स्यात् )—इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं न भवति ; द्वितीयोदाहरणे च इन्द्रादि-आत्मन्वितपदानां “आत्मन्वितस्य च”—( पदात् परम् आत्मन्वितम् अनुदात्तं भवति )—इति अनुदात्तत्वं न भवति । अतः आह—‘इह ( प्रथमोदाहरणद्वये ) युष्मदस्मदीरादेशः, ( तृतीये ) तिङन्तनिघातः, ( चतुर्थे ) आत्मन्वितनिघातश्च न भवति’ इति । निघातशब्दः अनुदात्तत्वाच्चोऽनुक्तम् ॥ ‘सर्वदा वक्ष देव नः’ इत्यादि सुगमम् ।

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१।७३ ॥

दी— । विशेष्यं समानाधिकरणे विशेष्ये आत्मन्त्रिते परे नाविवक्षितवत् स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ।

The noun word having an adjective आत्मन्वित word in the same विभक्ति following it is to be treated as not अविवक्षितवत् (non-existent). Thus in हरे दयालो &c., the समानाधिकरण adjective आत्मन्वित word ‘दयालो’ follows the noun ( विशेष्य word ) हरे, so हरे is treated as not non-existent, hence ‘नः’ is used though दयालो is अविवक्षितवत् ॥

मित—। ‘आमन्नितम् अविद्यमानवत्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘समानाधिकरणे’ एक-  
विभक्तियुक्ते इत्यर्थः । ‘सामान्यवचनम्’ इत्यनेन ‘विशेष्यम्’ गत्यते । ततः आह—  
‘विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्निते परे न अविद्यमानवत्’ ॥ ततः ‘हरे-  
दयाली नः’ इत्यत्र दयाली इत्यस्य अविद्यमानवत्तेवपि ‘हरे’ इत्यस्य विद्यमानतामाश्रित्य  
‘नः’ इति अस्यदादेशः भवति ॥

दी—। “विभाषितं विशेषवचने” (इति सूत्रम्) । अत्र (सूत्रे)  
भाष्यम्—“वहुवचनमिति वक्ष्यामि” इति । (सूत्रं व्याख्यायते—) विशेष्य  
समानाधिकरणे आमन्निते विशेषणे परे अविद्यमानवत् वा । ययं ‘प्रभवः  
देवाः शङ्खाः’, युष्मान् भजे, वो भजे इति वा । इह अन्वादेशेपि वैकल्पिका  
आदेशाः ॥

The plural विशेष्य word having its adjective आमन्नित word in the  
same विभक्ति following it is optionally अविद्यमानवत् (as non-existent).  
We say बहुवचनान्त विशेष्य word, for भाष्यकार under the rule “विभाषितम्  
विशेषवचने” (which provides optional अविद्यमानवत्ता as above) adds  
‘वहुवचनम्’ to this. So we have ययं प्रभवः ; युष्मान् वा वः भजे ।  
This optional आदेश of short forms is to be known in अन्वादेश too.

मित—। सुगमा ॥ सु शोभनी पादावस्य इति “संख्यानुसुर्वस्य” (५।४।१४०)  
इति पादशब्दस्य—अन्त्यलोपे सुपादशब्दः । अस्य सौ हलश्चादिलोपे सति—

दी—। सुपात्—सुपाद् । सुपादौ—सुपादः ॥ सुपादम्—सुपादौ ।

मित—। सुपाद् शम् इति स्थिते विशेषमाह—

४१४ । पादः पत् । ६।४।१३० ॥

दी—। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् ।  
सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गाम् इत्यादि ॥ इतिदान्ताः ।

A base technically termed as भ (i.e., when यदि वा अजादि प्रत्यय  
follows) ending in ‘पाद्’ changes its पाद् into पद् । Thus in सुपाद्

## हलन्तपु लिङ्प्रकारः

शम् (अस्), सुपाद ending in पाद is a 'भ', so here पाद changes into पद्, and the form is सुपदः । Similarly सुपदा &c.

मित— । भाधिकारः अङ्गाधिकारश्च वर्तते । तच्च 'पाद' इत्यनेन सह सम्बध्यते । तदन्तविधिरस्ति । अतः आह—'पादशब्दान्' यदङ्गं भम्' इत्यादि ॥ "निर्दिश्य मानस्य आदेशा भवन्ति" इति पादशब्दस्यैव 'पद्' इति, न तु, समुदायस्य सुपादशब्दस्य ॥ दान्तो ऽऽमादेशः बोध्यः ; तान्ते आदेशे पदान्ताभावात् 'सुपदः सुपदा' इत्यादौ दकारो न स्यात् ॥ नन्य विलोडने भ्वादौ क्रादादौच । अग्निं मन्यति मन्त्राति वा किपि अग्निमथ्, यकारान्तं प्रातिपदिकम् । किपिसति "अनिदिताम् हलः उपधायाः किति" इति नलोपः 'अग्निमथ्' इति शब्दः । अस्य सौ हलङ्गादिलोपे जश्च चत्त्वैच सति—अग्निमत्-अग्निमद् इति, तदेवाह—

दी— । अग्निं मन्थति इति अग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ—अग्निमथः । अग्निमद्भ्याम् इत्यादि ।

मित— । सुगमा ॥ इदमत्र ज्ञातव्यमस्ति—मथि द्विसायांमिति भौवादिकस्य तु इदित्वात् नलोपाभावे अग्निमथ् इति प्रातिपदिकम् ; अस्य सौ संयोगान्तलोपे अग्निमत् इति रूपम् । औङि—अग्निमथौ इत्यादि ॥

प्रकष्टमञ्जति गच्छतीति किनि 'प्राच्' इति प्रातिपदिकम् अस्य रूपं वक्ष्यन् उपन्यस्यति—किन् चात्र "ऋत्विक्दधृक्—" इत्यादि सूत्रेण सुपि उपपदे भवति इति उक्तम्, तदेव स्मारयन् आह—

दी— । "ऋत्विग्—" ( सूत्र ३७३ ) इत्यादि सूत्रेण आञ्चेः सुप्युपपदे क्तिवन् । ( ततः प्राच् इति प्रातिपदिकेजाते अस्य रूपाख्याह— )

४१५ । अनदितां हल उपधाया किति । ६।४।२४ ॥

दी— । हलन्तानाम् अनदितामङ्गनाम् उपधायाः नस्य लोपः स्यात् किति किति च । "उगिदचाम्—" इति ( अत्र ) नुम् । "संयोगान्तस्य लोपः" । नुमो नकारस्य "क्तिवन्प्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वेन डकारः । प्राङ् ॥ अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ—प्राञ्चः । प्राञ्चम्—प्राञ्चौ ॥

Of bases ending in हल् and that are not इदित् (i.e., having इ as इत् ) have their penultimate नकार elided when क्-इत् or छ्-इत् affixes follow. Thus in प्र + अच् + किन्, the penultimate न elides, for किन् is a क्-इत् affix by this rule and the result in प्र + अच् = प्राच् ॥

[ N.B.—The न् of किन् elides by the rule “हलन्त्यम्” । And इकार in किन् is for pronunciation, so the result in क् wherein क is इत् by the rule “लशक्तुर्इति” । Now व् only remains, which also elides by the rule “वेरपृक्तस्य” । So in किन् and किप् everything of the प्रत्यय elides ].

And now the base प्राच् + सु first takes नुम् by the rule “उगिदचां सर्वनामस्थाने अधातोः” when सर्वनामस्थान affixes, (i.e., first five विभक्तिप्रत्यय ) follow. So the form becomes प्राच्च from प्राच् + सु, ( सु eliding by “हल्भ्याप्भ्यो—” ), then by संयोगान्तलोप we get प्रान् and now the final nasal नकार is replaced by nasal ङकार by the rule “किन्प्रत्ययस्य ङः” (see sutra 377 ante.) So the final form of the base प्राच् is प्राङ् । In प्राच् औ there is नुम् and we get प्रान् च औ where ‘न्’ ( which is not अपदान्त ) changes into अनुस्वार for a भल्ल letter follows by the rule “नञ्पदान्तस्य भल्लि” and this अनुस्वार by परसवर्ण becomes ज् by the rule “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” ( ante. ) ; hence our author says “अनुस्वारपरसवर्णौ” । Thus the final form of प्रानच् औ is प्राञ्चौ । Similarly we get प्राच्चः, प्राच्चम्, प्राञ्चौ &c.

मित—। ‘इ’ इकारः इत्यर्थः ‘इत्’ इत्संज्ञकः येषां तानि इदित्, तेषाम् इदित्ताम् । न इदित्ताम् इति ‘अनिदित्ताम्’ । एतत् अङ्गाधिकारि सति ‘अङ्गालाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘हलः’ इत्यपि तद्विशेषणम् । ‘शान्तलोपः’ ( ६।४।२३ ) इति पूर्वपूर्वात् ‘नलोपः’ इति अनुवर्तते । ततः आह—‘हलान्तानाम् अनिदित्ताम् अङ्गानाम् नस्य लोपः’ इत्यादि ॥ हलान्तानाम् अङ्गानाम् किम् ? यास्योः । अत्र ‘नी’ इति

हलन्तधातवभावात् उपधायाः नस्य लोपः न स्यात् ॥ एवं प्राच् सु इत्यत्र “ङ्गिदचाम्—” इति नुमि सति प्रान्च् सु इति जाते हलञ्चःदिना मुलोपे, संयोगान्त लोपे च प्रान् इति जातम् । ततः “क्विन्प्रत्ययस्य—” इति कुत्वे प्राङ् इति ॥ सर्वनामस्थाने नुमि सति प्रान्च् औ इति जाते “नञ्चापदान्तस्य भलि” इति अपादान्तस्य नस्य अनुस्वारे सति प्रां च इति स्थिते “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णेः” इति परसवर्णे च सति प्राञ्च् इति, एतदभि-  
प्रेत्य दीक्षितः आह—अनुस्वार परसवर्णो इत्यादि ॥ प्रान्च् औ इत्यत्र “स्त्रोथुना—” ( ८४१५० ) इति चुत्वेन प्राञ्च् इति सिध्यति इति न वक्तव्यम् । यतः “स्त्रोथुना—” इति कृतमपि तु “नञ्चापदान्तस्य” इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् ॥

प्राच् + शस् ( अस् ) इति स्थिते आह—

४१६ । अचः । ६।४।१३८ ॥

दी— । लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

The अकार of the root अच् of which नकार has elided and which is a ‘भ’, elides. Thus in प्राच् + शस्, अच् is लुप्त नकार and is a ‘भ’, so its अकार elides and we get प्रच् + शस् ( शस् ) and we look forward—

मित— । “अल्लोपीऽनः” इत्यतः अल्लोपः अवाप्ति । ‘अचः’ इति लुप्तनकारस्य अञ्चतेः ग्रहणम् । भाधिकारस्तु वर्तते एव । ततः आह—‘लुप्तनकारस्य अञ्चतेः भस्य अकारस्य’ इत्यादि । प्राच् इत्यत्र तु प्र + अच् इति सङ्ज्ञातः । ततः अस्य स्वस्य प्राप्तौ शसि परे ‘अचः’ अकारस्य लोपे सति प्रच् + अस् इति जाते आह—

४१७ । चौ । ६।३।१३८ ॥

दी— । लुप्तनकारनकारे अञ्चतौपरे पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा, प्रागभ्याम् इत्यादि ॥ प्रत्यङ्—प्रत्यञ्चौ—प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्—प्रत्यञ्चौ । ‘अचः’ इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोपि यश्च न प्रवर्तते । “अकृतव्युहाः पाणिनीयाः—” इति परिभाषया । प्रतीचा । प्रतीचा ॥ अमुम् अञ्चति इति विग्रहे ‘अदस् अञ्च’ इतिस्थिते—

When अच् having its अकार and नकार elided follows then the prior अण् vowel (i.e., अ, इ, उ vowels) becomes lengthened. Thus in प्रच् + अस् we have अच् in प्रच् having its अकार and नकार elided, so the rule applies and the prior vowel अकार in प्र becomes दीर्घ and we get प्राच् । Similarly प्राच् &c. In शस् प्राच् becomes प्राच् and the rules 'अचः' and 'चौ' seem to be superfluous here. So a further instance of the word प्रत्यच् is being given in शस्, to show the significance of the application of the rules 'अचः' and 'चौ' । In the case of the base प्रत्यच् we get प्रत्यङ् प्रत्यङ्चौ &c. as in प्राङ्—प्राङ्चौ before. Now in प्रत्यच् + शस्, शस् not being a सर्वनाम-स्थान, लुप् by the rule "उगिदचां—" cannot come and the rule 'अचः' then should give अकारलोप in प्रत्यच्, but then the rule 'चौ' has no application here, for we cannot get a prior अण् vowel here—the form being प्रत्यच् । Apprehending this difficulty the author says that when अकारलोप of अच् is being done by the rule 'अचः' then यण् must not come in though यण् is अन्तरङ्ग । For when 'अचः' directs अकारलोप which causes यण्कार्य here, the यण्कार्य itself must not come in, for its निमित्त (cause) itself is being destroyed. And this is possible by the Paribhasa 'अकृतव्युहाः पाणिनीयाः' (i.e., निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत् प्रयुक्तं कार्यमपि न भवति) [For which see our notes under the rule—स्वरितेनाधिकारः—rule No. 46]. So in प्रत्यच् when अकार of लुप्तनकारयुक्त अच् elides by the rule 'अचः', then यण् does not come in and the form is प्रति अच् + शस् = प्रति च् + शस् then 'चौ' directing दीर्घ of prior vowel, we get प्रतीचः । Similarly प्रतीचा &c. In the case of अदस् + अच् + क्तिन्, speciality is being enumerated—



मित—। “द्वलौपि पूर्वस्यदीर्घोऽणः” इत्यतः “पूर्वस्यदीर्घोऽणः” वर्त्तते । ‘चौ’ इति चुशब्दस्य समर्थकवचनम् । ‘चु’ इति लुप्ताकार-नकारस्य अञ्चतेः ग्रहणम् । ततः आह—लुप्तनकाराकारस्य अञ्चतौ परे’ इत्यादि ॥ तेन प्रचु + अस् इत्यत्र पूर्वस्य अणः दीर्घे सति प्राचः इति, एवं प्राचा । प्राग्व्याम् इति “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् ॥ ‘प्राचः’ इत्यस्य अकृतयोरप्यतयोः सूत्रयोः सिद्धौ सत्यां प्रतीचः इत्यादि सिद्धार्थे सूत्रयोः वचनम् । अतः प्रत्यच् शब्दस्य रूपाख्याह—प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ इत्यादि प्राच्शब्दवत् ॥ ननु प्रत्यच् + शस् ( अस् ) इत्यत्र असर्वनामस्थानत्वात् असति नुमि ‘अचुः’ इति सूत्रेण अकारलोपे च प्रत्यच् इति जाते ‘चौ’ इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव न भवति । तदा सूत्रमपि व्यर्थं स्यात्, प्रत्यच् इति अनिष्टं च रूपमापद्यते । अतः आह—‘अचः’ इति लोपस्य विषये “अन्तरङ्गोपि यण न भवति” । ततः प्रत्यच् + शस् इत्यत्र ‘अचः’ इत्यनेन अकारलोपे सति यण न स्यात् प्रति च् + शस् इति च भवति । सर्वमेतत् “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषया सम्भवति । अस्य अर्थो यथा—निमित्तं विनाशोमुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यमपि न स्यात् । प्रकृते तु यणनिमित्तस्य अकारस्य ‘अचः’ इति सूत्रेण विनाशे सति अकारनिमित्तं यण अपि न स्यात् । त्वम् प्रति च् + शस्=प्रतीचः ( ‘चौ’ इति दीर्घे सति ) ॥ भाष्ये तु ‘चौ’ इत्यारम्भसामर्थ्यादेव यण न इति समाहितम् ॥ अनुसञ्चित इति किनि उपपदसमासे च अदस् + अच् इति स्थिते विशेषमाह—

४१८ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्वयचतावप्रत्यये । ६।१।६२ ॥

दी—। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वादेशः स्यात् अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे ।

Of the words विष्वक् and देव and of pronominal bases, the टि—portion is replaced by अट्ति when अच् with its affixes not heard (e.g., किन्, किप्) follow. Thus अदस् + अच् = अदट्ति अच्, when यण comes and नकार of अच् elides by the rule “अनिदिताम्—” (ante.) and the base is अदट्ठाच् । It is now being declined—

मित—। ‘अट्ति’ इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘विष्वग्देवयोश्च’ इति चकारेण “आसर्वनाम्” ( ६।१।६१ ) इति सूत्रात् ‘सर्वनाम्’ इत्यस्य समुच्चयः । ‘अप्रत्ययानो’ अशूय-

मानप्रत्ययान्ते इत्यर्थः—यथा, किन्, क्तिप् इति । अञ्चतौ वप्रत्ययान्ते इत्यपि पाठोऽत्र दृश्यते । तदा 'वप्रत्ययान्ते' वकारयुक्तप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । फलञ्च सममेव ॥ एवम् अदस् + अञ्च इत्यत्र टः अद्रि सति अदद्रि + अञ्च = अदद्राच् ( "अनिदिताम्—" इति नलोपः ) । अस्य ईपाण्याह—

४१६ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८।२।८० ॥

दी— । अदसोऽसान्तस्य दात् परस्य उदृतौ स्तः, दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्यात् ह्रस्वव्यञ्जनयोः ह्रस्वः, दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ्—अमुमुयञ्चौ—अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् ।

अमुमुयञ्चौ—अमुमुईचः । अमुमुईचा—अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात् न यण ॥ "अस्त्यवाधे अस्त्यसदेशस्य" इति परिभाषाम् आश्रित्य परस्यैव मुत्वंवदतांमते—'अदमुयङ्' ॥ "अः 'सेः' सकारस्य स्थाने, यस्य सः 'असिः' तस्य असेः" इति व्याख्यानात् "तदाद्यत्वविषये एव मुत्वं नान्यत्" इति पक्षो—अददद्रयङ् । उक्तं च भाष्ये—

अदसोऽदेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥" इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् ?—अश्वाची । अञ्चतौ किम् ?—विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् ?—विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । "अतः कृकमि—" इति सः ॥

उत् and ऊत् come after the द of अदस् not ending in स, and also its द changes into म । 'उ' in the 'sutra (e.g., दात् उ=दादु) stands for both उ and ऊ by समाहार इत् । Owing to similarity of एकमात्रोच्चारण, ऋस् उ comes for both ऋस् vowel and consonant, and दीर्घ ऊ comes for a दीर्घ vowel, owing to द्विमात्रोच्चारण । Thus in 'अदद्राच् सु with रुम् by the rule "उगिदचां सर्वनामस्थाने—" we have 'अदद्राच् सु and सु elides by "हलश्चावभ्यो—" now चकार elides by

संयोगान्तलीप and the form is: अदद्रान् ; then by कुल by the rule “किन् प्रत्ययस्य कुः” the result is अदद्राङ् । Now here अदस् being असान् its first द changes to स and its ऋस् अकार to उकार and the form is असुद्राङ् ; again द्र being a part of अदस् by ‘अद्रि’ आदेश (see previous rule ) this द changes to स and र्फ changes to उ, so the final form is असुसुयङ् । Similarly असुसुयच्चौ &c. as in प्राच्चौ । In अदद्राच्च + शस्, we have elision of अ of अलोपिअच्चु giving अदद्र इच्, here उल and मल are as before and we get असुसु इच् ; then by the rule ‘चौ’ इ becomes दीर्घ and the final form is असुसुईचः । Similarly असुसुईचा &c. In भ्याम् we get कुल and the form is असुसुयग्भ्याम् ( उल and मल being as before above ). In असुसुईचः—‘सु’ + ई should result in यण्, but here यण् does not come in by the rule “इकीयणचि” (६।६।७७), for सुल by this rule in ङार० is to be treated as अमिङ् with respect to यण् by the rule “पूर्ववासिङ्म्” (८।२।१) । Bhattoji now discusses a second view on this rule thus—the word ‘अदस्’ in the sutra should be taken as अदसः स्थाने—षष्ठी in अदसः being स्थाने षष्ठी । Then the rule “अलोऽन्यस्य” operates and then उल and मल are for the final of अदस् । But the final being सकार we do not get दात् परल for उल । Now the परिभाषा “अस्यवाधि अस्यसदेशस्य” declares that if an operation cannot come at the final owing to contradiction, then let it come near the final only, so here उल and सुल come for the final द only which is near अन्यसमीपवर्तिन्, thus in अदद्रान् final दात् परल उल comes in and we get अदसुयङ् ॥ There is a third interpretation also in this point e.g., असेः is expounded as ‘सेः’ सकारस्य स्थाने ‘अः’ यस्य स ‘असिः’, तस्य असेः । Then according to this view सुल comes only when there is अल for सकार of अदस् by

the rule “त्यादासीनामः” । Here however there being no अत् for स of अदस्, सुत् &c. does not at all come and we get अदद्राङ् । Thus the Bhashya says—“some wish separately सुत् of both of the अद्रि आदेश and of अदस् as नत् of both रेफ and चकार in the case of चली-कथ्यते by the rule “कपी रीलः” ; others wish सुत् of the word near the final i.e., of द्र portion only, others again does not wish सुत् at all, for they say it ( सुत् ) is when अत् comes in place of सकार of अदस्” ॥ Why do we say ‘विष्वग्देवयोः’ in the rule ? Witness अश्वाची without अद्रादेश for here neither विष्वक् nor देव or सर्वनाम words do come as उपपद । Why do we say ‘अच्चतौ’ in the sutra ?—Witness विष्वग्युक् । Here there being no अच्चु घातु at the end there is no अद्रादेश । Why do we say अप्रत्यये (i.e., अश्रूयमाण-प्रत्यये ) in the sutra ? Witness विष्वगञ्जनम् without अद्रादेश, for here there is श्रूयमाणप्रत्यय i.e., लुट् (अन ) at the end. Saying of अप्रत्यये in the sutra suggests this much also that in other cases when a घातु is taken in a sutra, then take तदादिविधि there i.e., a word with the घातु is to be reckoned there. Thus in the sutra “अतः कृकमि—” &c. (sutra 160) the root ‘कृ’ implies तदादिविधि i.e., a word ending with the घातु is to be reckoned there. Thus in the sutra “अतः कृ—”, the root कृ implies तदादिविधि i.e., a word ending in कृ, so we get अयस्कारः—सत् for रिसर्ग coming by this rule.

मित— । ‘असेः’ असान्तस्य ‘अदसः’ दात् उ दः सः इति सान्तव्यः सूत्रच्छेदः । ‘अदसः’ इत्यवयवषष्ठी, ‘असेः’ इति अस्य विशेषणम् च । अविवक्षितः ‘सिः’ सकारः यस्य सः ‘असिः’ । तस्य अदसः इत्यर्थः । दात् उ = दात् परस्य उ । अतः आह— ‘अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य’ इत्यादि ॥ उय ऊय ‘उ’—समाहारद्वन्द्वः नपुंसकैवचनम् “ऋसो नपुंसकेप्रातिपदिकस्य” इति ऋसत्वञ्च । अतः आह—‘उ’ इति ऋसदीर्घयोः

समाहारद्वयः । कुव 'उ' कुव वा 'ऊ' इति सन्देहे सति आह—'आन्तरस्यात् ऋस्वत्यन्नयोः' उभयोरपि एकमात्रिकयोः उच्चारणसाम्यात् 'ऋस्वः उकारः' 'दीर्घस्य' द्विमात्रिकस्य उच्चारणसाम्यात् दीर्घ उकारः इत्यर्थः ॥ अधुना अदद्राच् सु इत्यत्र सर्वनामस्थाने "उगिदचास्—" इति नुमि सति, हन्त्यादिलोपि संयोगान्तलोपि च अदद्रान् इति । ततः "क्लिप्रप्रत्ययस्य कुः" इति कुले सति अदद्राङ् इति । अधुना अदद्राङ् इत्यत्र उभयोरपि दकारयोः अदसवयवीभूतयोः मत्वे उले च सति असुमुयङ् इति सिध्यति ॥ असुमुयङ्गौ इति प्राञ्चौ इतिवत्—उत्त्वमत्वे तु पूर्ववत् ॥ अदद्राच् + शस् इत्यत्र नलोपिनोच्चते, "अचः" इति अकारलोपे सति अदद्र इच् शस् इति जाते 'चौ' इति दीर्घे सति अदद्र ईच् + शस्, पूर्ववत् उत्त्वमत्वे सति असुमुईचः इति । अत्र 'मुई' इत्यंशे यण् न स्यात् । यतः यण्विषये सुत्वम् असिद्धं वाच्यम् ॥ अत्र पुनः मतान्तरमाह—सर्वे अदसः इति स्थानषष्ठीमाश्रित्य केचित् असान्तस्य अदसः अन्त्यस्य इति व्याख्यानयन्ति । एतन्मते "अलोन्त्यस्य" इति सूत्रं तु प्रवर्तते । अन्त्यवर्णस्यात्र दात्परो न भवति । अद्रादेशे कृते तु इकारः अन्त्यः सोपि दात्परो न भवति । ततश्च अलोन्त्यपरिभाषायाः अग्रहत्वा अन्त्यस्य आदेशवाचे सति अन्तसमीपवर्तिनः एव दात्परस्य उत्त्वम्, दस्य च नः "न तु ततः पूर्वयोः" दकारतदुत्तरवर्णयोः सुत्वमित्यर्थः । एतत् सर्वं "अन्त्यवाप्ते अन्त्यस्यदेशस्य" इति परिभाषयैव ज्ञेयम् । एवमेतन्मते "अदमुयङ्" इत्येव भवति ॥ पुनश्च मतान्तरमाह—सूत्रे 'असिः' इत्येतत् एवं व्याख्यायते—'सिः' सकारस्य स्थाने 'अः' यस्य 'असिः' तस्य असिः इति । एतन्मते—अदसुस्थाने "त्यदादीनामः" इति अत्रैव सत्येव सुत्वं प्रवर्तते नान्यत्र ; ततः अत्र असति अत्रैव अदद्राङ् इत्येव सिद्धति । सर्वमेतत् अभिप्रेत्या भाष्यमेवात्र उदाहृतम्—अदसोऽद्रेरित्यादि ॥ अन्त्यः—केचित् 'अदसः' ( अदसो दकारस्य इत्यर्थः ) अद्रेः ( अद्रादेशस्य च ) पृथक् सुत्वम् इच्छन्ति, लत्ववत् ( "क्षपोरौलः" इति सूत्रेण चलीकृत्यते इत्यत्र रिफक्कारयोः उभयोः यथा लत्वमिच्छन्ति तद्वत् इत्यर्थः ) ; केचित् अन्त्यस्यदेशस्य ( सुत्वमिच्छन्ति इति शेषः ), एके ( केचित् ) न ( सुत्वं न इति वदन्ति इति शेषः ) । ( यतः एते वदन्ति—) सुत्वं असिः ( 'अः' अकारः त्यदाद्यत्वेन 'रिः' सकारस्थाने यस्य तादृशस्य अदसः ) दृश्यते हि ( नान्यत्र इत्यर्थः ) ॥

सूत्रे 'विष्वग्देवयोः' कथमुक्तम् ? अश्वाच्चै इत्यत्र तदभावात् अद्रादेशी मा भूत् इत्यर्थः ॥ सूत्रे अञ्चतौ किमर्थं गृहीतम् ?—विष्वग्गुञ् इत्यादौ असति अञ्चतौ परे यथा अद्रादेशः न स्यात् तदर्थम् ॥ सूत्रे अप्रत्यये (अशूयमाणप्रत्यये इत्यर्थः) किमर्थमुक्तम् ? विष्वग्जनम् इतिव अञ्चतेः शूयमाणप्रत्ययस्य लुठः (असः इत्यर्थः) सत्वात् अद्रादेशो यथा न स्यात् ॥ सूत्रे अप्रत्ययग्रहणम् इदमपि ज्ञापयति—अन्यत्र सूत्रे धातौ उक्ते सति तदादिविधिः ज्ञेयः इति । एवम् “अतः क्वकिम्—” इति सूत्रे ‘क्व’ इति धातुग्रहणे सति क्व-युक्तः शब्दः गृहीतव्यः । ततः अयः+कार इति स्थिते उक्तसूत्रेण सकारे सति अयस्कार इति सिद्धयति ॥

अधुना उद् + अञ्च + झिन् = उदच् इति शब्दरूपमाह—

दी— । उदङ्—उदञ्चौ—उदञ्चः (इत्यादि प्राचशब्दवत्) । शसादौ अचि (उदच् इत्यत्र ‘अचः’ इति अकारस्य लोपे प्राप्ते आह—) —

४२० । उद ईत् । दी३।१३६ ॥

दी— । उच्छब्दात् परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्भस्य अकारस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदगभ्याम् इत्यादि ।

Of अच् whose नकार has elided and which comes after the prefix उद् and which is technically termed as ‘म’ has its अकार changed into ईत् । Thus उदच् + अम् = उदीचः with अकार of अच् changed to ईत् ।

सित— । ‘अचः’ इति वर्तते । ‘अचः’ इति अञ्चतिलुप्तनकारो गृह्यते ततः आह—“उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेः” इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ सम्यक् अञ्चतौ विग्रहे सम् + अञ्च् + किन् इति जाते—

४२१ । समः समि । दी३।१३३ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् । सम्यङ्—सम्यञ्चौ—सम्यञ्चः । समीचः ; समीचा इत्यादि (प्राग्वत्) ॥

समि comes in place of सम when अच् follows as उत्तरपद and when there is no audible प्रत्यय after it. Thus सम् अच् + किन् = सम्यच् which is declined in सर्वनामस्थान affixes like प्राच् । In शस्, the अ of अच् elides by 'अवः' and then in समिच् + अस् इकार is lengthened by the rule 'चौ' and we get समीचः, समीचा &c.

मित— । “विश्वगदेवयोश्च टिरद्राञ्चतौ अप्रत्यये” इत्यतः ‘अञ्चतौ अप्रत्यये’ वर्तते । ततः आह—‘अप्रत्ययान्ते ( अयूयमाणप्रत्ययान्ते, अन्ते प्रत्ययाभावे ) लुप्त प्रत्यये इत्यर्थः ) अञ्चतौ परे इत्यादि ॥ एवं सम् + अच् + किन् = सम्यच् ॥ सर्वनामस्थाने प्राच् शब्दवत् रूपाणि ॥ शसादौ अचि सम्यच् अस् इत्यत्र ‘अवः’ इति अकारलोपे समिच् अस् इति जाते ‘चौ’ इति दीर्घे च समीचः इति स्यात् । एवं समीचा ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[ अव ‘वप्रत्ययान्ते’ इति पाठे तु ‘व’ इति किङ्किनोः सामान्यग्रहणम्—इति प्रागुक्तम् ] ॥

सह अञ्चतौति विग्रहे सह + अच् + किन् इति स्थिते विशेषमाह—

४२२ । सहस्य सभिः । ६।३।६५ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे ( सहस्य सभिः आदेशः स्यात् इति शेषः ) । सप्रत्यङ् ( इति प्राच् शब्दवत् ) । [ शसादौ अचि सप्रौचः ( समीचः इति वत् ) ] ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ तिरस् वक्रमञ्चतौति तिरस् + अच् + किप् इति स्थिते विशेषमाह—

४२३ । तिरसस्तिर्य्यलोपे । ६।३।६४ ॥

दी— । अलुप्ताकारे अञ्चतौ अप्रत्ययान्ते परे तिरसः ‘तिरि—’ आदेशः स्यात् । तिर्य्यङ्—तिर्य्यञ्चौ—तिर्य्यञ्चः । तिर्य्यञ्चस्—तिर्य्यञ्चौ तिर्य्यचः । तिरश्वा—तिर्य्यगभ्याम् इत्यादि ।

When अच् without any audible प्रत्यय follows and has its अकार not elided, the तिरस् before it as उपपद is changed into तिरि । Thus तिरस् + अच् + क्तिन् = तिरि + अच् = तिर्यच् ॥ It is declined like प्राच् in first five धिभक्तिप्रत्यय—e.g., तिर्यङ् &c. ; in तिर्यच् + अस्, the अ of अच् elides by the rule 'अचः' and in this case there is no तिरि—आदेश, for here is लुप्त अकार in अच् and we get तिरस् च + अस् yielding तिरश्चः ( स changing into श् by चुल ) ।

कित— तिरसः तिरि अलोपे इति सूत्रच्छेदः । तत्र तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । 'अविद्यमानः लोपो' अकारस्य लोपो यत्र तादृशे अक्षतौ अप्रत्ययान्ते परे इति भावः । 'अचः' इति सूत्रेण अस्य लोपो यदा न भवति तदा तिरसः 'तिरि' स्यात् इति । विश्वग-देवयोश्च— इति सूत्रात् ( ६।४।२२ ) अक्षतौ अप्रत्यये परे, इति अनुवर्तते ॥ ततः आह—अलुप्ताकारि अक्षतौ अप्रत्ययान्ते परे इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

पूजाधात् अक्षधातोः क्तिनि तु "अनिदितां हलः—" इति नलोपे प्राप्ते तन्निषेधयन् आह—

४२४ । नाञ्चः पूजायाम् । ६।४।२० ॥

दी— पूजार्थस्य अञ्चतेः उपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्त-नकारत्वात् न नुम् । प्राङ्—प्राञ्चौ—प्राञ्चः । नलोपाभावात् अकारलोपो न । ( शसि ) प्राञ्चः । प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् इत्यादि । प्राङ्खु—प्राङ्खु—प्राङ्खु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः ॥

The उपधा (penultimate) नकार of the root अच् denoting पूजा ( and not गति ) elides when क् + ङ् इत् affixes follow. Thus प्राञ्च-तौत्तिकिनि प्राञ्च् इति प्रातिपदिकम् without न लोप । In the सूत्र "उगिदचाम्—" it is explained as "नलोपिनोऽक्षतेः" but here we have अच् without नलोप, so here नुम् does not come in सर्वनामस्थान affixes, so the author says "अलुप्तनकारत्वात् न नुम्" । Then प्राञ्च् + सु = प्राञ्च् by सुलोप =



प्राच् by संयोगान्तलोप = प्राङ् with कवर्गान्तादेश by the rule “किन्प्रत्ययस्य कुः” । Then प्राच् + औ = प्राचौ & so on. In प्राच् + शस् ( अस् ) we have अच् without नलोप, so the sūtra “अच्” has no application here hence our author says “नलोपाभावात् अलोपो न” and thus अकार of अच् not eliding we get प्राचः । Similarly प्राच् &c. प्राङ्भ्याम् is got as in प्राङ् ( in सु i.e. 1st case singular ). In प्राच् सु by संयोगान्तलोप & कुल् ( see above ) we get प्राङ्क्षु (—षल् here coming by the rule “आदेशप्रत्यययोः” ) । Again in प्राङ् + सु the rule “ङणोः कुदटुकश्चरि” allows optional कुक् and we get प्राङ्क्षु ; here again क becomes optionally ख by the varttika “चयो द्वितीयाः—” ( ८४४८ ) and we get प्राङ्खु । Similarly प्रत्यङ् &c are declined when अच् is पूजार्थक ॥

भित्तम् — “अनिदितां—” इति सूवात् “उपधायाः किङिति” तथा तवैवानुवृत्तं “नकारस्य लोपो भवति” इति च वर्त्तते । तदाह—“पूजार्थस्य अक्षतेः उपधाया नस्यलोपो” इत्यादि । लोपाभावे प्राच् इति प्रतिपदिकम् । अतः च अच् नलोपि न. अतः “उगिदचाम्—” इति सूत्रेणाव सवनामस्थाने नुम् न भवति. अतः आह—“अलुप्तनकारत्वात् न नुम्” । अतः हल्ङादिसूत्रेण सुलोपे संयोगान्तलोपे च सति “किन् प्रत्ययस्य कुः” इति कवर्गान्तादेशः तेन प्राङ् इति । प्राच् + औ = प्राचौ इत्यादि ॥ प्राच् + शस् ( अस् ) इति स्थिते “अच्” इति सूत्रस्य प्रवर्त्तिरत न भवति ततः अचोः अकारलोपोपि न भवति । “अच्” इति सूत्रे लुप्तनकारस्य अक्षतेः ग्रहणात् ; प्रकृते तु अच् नलोपि न, अतः सूत्रस्याव अवकाशो न विद्यते, अतः आह—“नलोपाभावात् अकारलोपो न” । ततः प्राच् + शस् = प्राचः इत्यादि ॥ भ्यामि पदत्वात् कुल्वेन प्राङ्भ्याम् इति ॥ प्राचसु इत्यव संयोगान्तलोपे कुल्वे “आदेशप्रत्ययोः” इति षल् च प्राङ्क्षु इति स्थिते “ङणोः कुदटुकश्चरि” इति वैकल्पिकः कुक् । कुकि कृते “चयो द्वितीयाः—” इति विभाषा खः । तेन प्राङ्क्षु—प्राङ्खु—प्राङ्क्षु इति रूपवयम् ॥

क्रुञ्च कौटिल्याल्यौभावयोः । क्रुञ्जतीति किनि विशेषं वक्तव्यम्—

दी—। 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' । अस्य 'कृत्विगदधृक्—'  
 ( इति ) आदिना ( इति सूत्रेण इत्यर्थः ) नलोपाभाषोपि निपात्यते । ( क्रुञ्च इति  
 प्रातिपदिकम् । अस्य सौ ) क्रुङ् । क्रुञ्चौ—क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्याम् ॥ अत्र  
 किन्नन्तत्वात् कुत्वम्, यथा प्राङ्भ्याम् इत्यादौ ॥ ( पयः सुञ्चतीति किपि  
 'पयोमुच्' इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ 'चोः कुः' इति कुत्वम् । जश्त्वचत्वे ।  
 तदाह—) पयोमुक्—पयोमुग् । पयोमुचौ—पयोमुचः ॥ ( सुष्ठु व्रश्चतीति  
 सुपूर्वात् व्रश्चतेः किपि 'ग्रहिज्या—' इति सूत्रेण सम्प्रसारणे च सुवश्च इति प्रातिप-  
 दिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे ) "व्रश्च—" इति ( २६४ सूत्रेण )  
 षत्वम् । "स्कोः—" ( सूत्र ३८० ) इति सलोपः । ततः जश्त्वचत्वे ।  
 सुवृट्—सुवृड् । सुवृश्चौ—सुवृश्चः । सुवृट्सु—सुवृट्सु ( 'ङः सि धुट्' इति वा धुट् ) ॥

मित—। धातुपाठे 'व्रश्च' इति धातौ तु 'श्' इति सकारस्य श्रुत्वे कृते जातः ।  
 सुवश्च इत्यव चकारस्य षत्वे सति चुत्वाभावात् श्रुत्वे असति सुवस् इति जाते "स्कोः—"  
 इति स-लोपे सति सुवष् इति भवति । ततः जश्त्वेन = सुवृड् इति । चत्वेन  
 सुवृट् इति भवति । अतः आह—"व्रश्च—" इति षत्वम् । "स्कोः—" इति सलोपः ॥  
 इत्यादि ॥ इति चान्ताः ॥ अथ तकारान्ताः कथ्यन्ते—

दी—। "वर्त्तमाने पृषत्महत्-वृहत्-जगत् शतृवच्च" इति ( उणादि  
 सूत्रेण ) एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । ( ततः ) उगित्वात् नुम् ।  
 "सान्त महतः—" ( सूत्र ३१७ ) इति दीर्घः । महते पूज्यते इति महान् ।  
 महान्तौ—महान्तः । हे महन् । महतः । महता—महद्भ्याम् इत्यादि ॥

Eng.—Easy.

मित—। मन्त्रतेपूज्यते इति 'महत्' शब्द औणादिकः अतिप्रत्ययेन निपात्यते ।  
 अस्य सूक्त औणादिकसूत्रेण शटवद्भावे महत् सु इति जाते उगित्वात् "उगिदचाम्—"  
 इति सर्वनामस्थाने नुमि सति महन्त् सु इति स्थिते—"सान्तमहतः संयोगस्य" ( सूत्र  
 ३१७ ) इति अससुद्धौ सर्वनामस्थाने उपधाया दीर्घे सति महन्त् सु इत्याव महान्त्  
 सु इति जाते "हल्लङ्गावभ्यो—" इति सुलोपः । ततः संयोगान्तलोपः तेन महान्

इति सिध्यति । एवं महान्तौ महान्तः इति ॥ “सान्त महतः—” इति सूत्रे “दीर्घा-  
उसुङ्गौ सर्वनामस्थानि” इति वृत्तावृत्तत्वात् सस्वङ्गौ दीर्घाभावे—हे महन् इति ॥  
सान्तस्य तु श्रेयस् सु इत्याव नुसि श्रेयन्स् सु इति मुलीपसंयोगान्तलोपी । ततः सर्व-  
नामस्थानि दीर्घं सति श्रेयान् इति ॥

धीरस्ति अस्य इति ननुपि ‘धीमत्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ विशेषमाह—

४२५ । अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६।४।१४ ॥

दी— । अत्वस्तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् धातुभिन्नासन्तस्य च अस-  
सुङ्गौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः ।  
ततो नुम् । धीमान्—धीमन्तौ—धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ—  
महद्वत् ॥ धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमान् इवाचरतीति  
वा क्यजन्तादाचारक्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “उगिदचाम्—” इति  
सूत्रे अजग्रहणं नियमार्थम् । ‘धातोश्चेत् उगित्कार्थ्यं’ तद्धि अञ्चतेरेव इति ।  
तेन ‘सत्’ ‘ध्वत्’ इत्यादौ न । ‘अधातोः’ इति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् ।  
गोमान्—गोमन्तौ—गोमन्तः इत्यादि ॥ ‘भातेर्देवतु’ (भवत् इति प्राति-  
पदिकम्) अस्यसौ—भवान्—भवन्तौ—भवन्तः ॥ शत्रन्तस्य तु अत्व-  
न्तत्वाभावात् न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥

When सु (1st case singular) follows (—सु being not of सस्वो-  
धन—) of a word ending in the affix अतु (i.e., of a word formed  
by some affix having अतु in it) or of a word ending in अस् which  
अस् is not the part of a verbal root, we have दीर्घं of its penulti-  
mate letter (vowel). Here in धीमत् सु we have first दीर्घं and then  
नुम् by the rule “उगिदचाम्—” । But if first नुम् comes being पर  
and नित्य (being a कृताकृतविधि it is नित्य), then there will be no  
vowel in उपधा here, and this rule will be useless; so owing to the  
force and significance of the rule we have first दीर्घं of the उपधा

vowel and then नुम् । Thus here Bhattoji says, “परं नित्यं च नुम् वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः” । Now in धीमात्सु add नुम् yielding धीमान्तसु=धीमान् by सुलोप=धीमान् by संयोगान्तलोप ॥ And धीमत् औ=धीमन्त औ=धीमन्तौ &c. In सम्बोधन there being no दीर्घ we get धीमन् । In शम् etc., the base is like महत् ॥ This दीर्घविधान by the present rule comes even after अलन्त धातु । But generally अलन्त धातु is not available, so to have an अलन्त धातु the author cites the case of नामधातु after the word गोमत् । Thus गोमन्तमिच्छति or गोमानिवाचरतीति गोमत् ( नामधातु )+क्विप्=गोमत् । Now the rule “उगिदचाम्—” directs नुम् of an अधातुउगित् whereas गोमत् is a धातुउगित्, so here नुम् cannot arise at all. To solve this position Bhattoji says that ‘अच्’ in the sutra “उगिदचाम्—” is taken to make this नियम् e.g., if उगित्-कार्य is to be made after a धातु then let it be done after the root अच् only and not of other roots. So स्व+सु+क्विप्=सत् is got without नुम्—उगित्कार्य by the above नियम् being available after the root अच् only. Now it may be argued that if उगित्कार्य is to be made after the root अच् only, then let the sutra be “उगितः सर्वनामस्थाने—” (and अच् only will be covered by this उगित् here). Apprehending this argument Bhattoji following भाष्यकार says that ‘अधातोः’ in the sutra is significantly taken to imply that नुम् is to come after words that were not धातु previously. In गोमत्, the word though a धातु in नामधात्वावस्था still it was not a धातु in its still prior state, so नुम् comes after it. And it being an अलन्तधातु दीर्घ in सु comes here and we get गोमान् &c. मा+डवत् gives the base भवत् meaning ‘you.’ It is अलन्त so we get दीर्घ in सौ—नुम् comes as usual and the result is भवान् &c. But सु+शट्=भवत् becomes

भवन् in सौ । For श्वन्त words not being अलन्त, दीर्घ in सौ cannot come, but नुम् only as usual by the rule “उगिदचाम्—” comes only:

N.B.—अधातु असन्त bases also take दीर्घ in सौ by this rule. Witness वेधा: ( here अस् of वेधस् is not a धातु ) ।

मित— । ‘अतु’ इति लुतषष्ठीकं स्वतन्त्रं पदम् । तदन्तविधिना अलन्तस्य इत्यर्थः । ‘अधातोः’ इत्येत् ‘अलन्तस्य’ विशेषणम् । ‘सौच’ इति सूत्रोपात्तं सर्वमेतत् अनुवर्तते यथा—“असम्बद्धौ सौ उपधायाः दीर्घः” । ‘सौ च’ इति सूत्रे एतेषामनुवर्तनम् प्रागुक्तम् द्रष्टव्यम् । फलितमाह—“अलन्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् धातुभिन्नस्य असन्तस्य च” इत्यादि ॥ “कृताकृतविधिः नित्यं” धीमात् सु इत्यत्र नुमपि दीर्घे कृते अकृतेपि प्रवर्तते । अतः परं नित्यं च एतत् नुम् प्रथमं भवितुमर्हति । किन्तु नुमि पूर्वे कृते सति धीमन्त् सु इत्यत्र अनुपधात्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । उपधायाः अचो दीर्घविधानं च व्यर्थं स्यात् । अतः अनेन सूत्रेण वचनसामर्थ्यात् परम् नित्यमपि नुमं वाधित्वा प्रथमं दीर्घः ततः नुम भवति, तद्वह—“परं नित्यं च नुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः । ततः धीमात् सु = धीमान्त् सु = सुलोप संयोगान्तलोपाभ्यां धीमान् इति ॥ अधातोरप्यलन्तस्य दीर्घः इति उक्तम् । किन्तु धातवश्चप्रायेण अलन्ताः न । अतः अलन्तं धातुं दर्शयितुं गोमत्शब्दात् नामधातुत्वमाश्रित्य आचार क्तिवाद्यन्तात् गोमत् इति प्रातिपदिकम् । एतत् अलन्त-धातुश्च । अतोऽत्र सौ दीर्घः स्यात् । किन्तु अस्य सर्वनामस्थाने नुम् कथं स्यात् ? “उगिदचाम्—” सूत्रे ‘अधातोः’ ग्रहणात्, प्रकृते च “सनादान्ताः धातवः” इति न्यायेन आचारक्तिवन्तस्य धातुत्वात् । अधातोः उगितोऽयं नुम् विधीयते । सर्वमेतत् आशङ्क्य परिहारं वक्ष्यति—“उगिदचाम्—इति सूत्रे” इत्यादिना—अत्र सूत्रे ‘अच्’ इति नलोपिनः अक्षतेः ग्रहणम्, एतच्च नियमं बोधयति । नियमशरीरे यथा—यदि धातोः उगित्कार्यं तर्हि केवलस्य अक्षतेरेव बोध्यम् नान्यस्य धातोः इत्यर्थः । अतश्च स्वस्व भ्स्व इत्यादि उगितः धातोः क्तिपि विहितः ‘स्वत् भवत्’ इति शब्दयोः नुम् न स्यात् । एतत् सर्वं अक्षतेः उगित्वादेव सिद्धेऽपि पृथक् ग्रहणात् ज्ञापकात् बोध्यम् । एवं सति प्रकृते गोमत्शब्दं गोमत् इति नामधातुजातत्वात् कथं वा नुम् स्यात् ?

अधुना पकारान्ताः शब्दाः कथान्ते । गुप् रक्षणे + क्तिप् = गुप् इति प्रातिपदि-  
कम् । असौ सौ, सुबलुपि—

दी— । गुप् ( चत्वेन )—गुव् ( जश्त्वेन ), गुपौ—गुपः । गुव्भ्याम्  
इत्यादि ।

मित— । भ्यामादौ पदत्वात् जश्त्वेन 'प्' इत्यस्य 'व' स्यात् । तेन गुव् भ्याम्  
इत्यादि ॥

अधुना शान्ताः शब्दाः निर्दिश्यन्ते—

४२६ । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३।३।६० ॥

दी— । त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थात् दृशधातोः कञ् स्यात् । चात्  
क्विन् ।

When ह्यद् &c, as उपपद precedes the root दृश् not meaning  
'ज्ञान' ( knowledge ), the root takes कञ् also क्विन् । Then in तद्  
+ दृश् + क्विन् we look forward for the proper form—

मित—सुगमा ॥

४३० । आ सर्वनाम्नः । ६।३।६१ ॥

दी— । सर्वनाम्नः आकारोन्त्यादेशः स्यात् ह्रस्वदृश्वतुषु । कुत्वस्य  
असिद्धत्वात् 'अश्च—' इति षः । तस्य जश्त्वेन डः ; तस्य कुत्वेन गः ;  
तस्य चत्वेन पक्षे कः । ताडक्—ताडग्, ताडशौ—ताडशः ॥ 'षत्वापवाद-  
त्वात् कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्त्वाभावपक्षे 'ख' एव श्रूयते  
न तुगः ; जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्योयत्' इति निर्देशात्  
नासिद्धत्वम् इति वा बोध्यम् ॥

आकार comes at the end of सर्वनाम words when ह्रग्, दृश्, and वत्  
follows. Thus तद् + दृश् + क्विन् with आकार at the end of तद् gives  
ताडश् । In ताडश् + सु we have कुत्व by the rule "क्विन्प्रत्ययस्य कः"  
( ८।२।६२ ) and this श् becomes ख by "चयो द्वितीयाः—" । Now this

कुल is असिद्ध with regard to षत्व by the rule “ब्रश्—” ( ८२१३६ ) so the sutra “ब्रश्—” operating we get षत्व here which by जश्त्व becomes ड । And this ड now by कुल becomes ग which by चर्त्त turns into कः । So the result is ताडक्—ताडग् &c. Kaiyata and Haradatta &c, however hold that कुल by the rule “किन् प्रत्ययस्य कुः” bars षत्व by the rule “ब्रश्—”, so ताडश्+सु gives ताडस् by कुल with स् at the end, when not allowing optionality of चर्त्त by the rule “बाव-साने” ; for acc. to them कुल is असिद्ध with regard to जश्त्व by the rule “भलां जशोन्ते” ( ८२१३६ ) । But Bhattoji says that कुल is not असिद्ध with regard to जश्त्व, for this is evident from the rule “दिगादिभ्योयत्” where दिश्+आदि becoming दिक्+आदि=दिगादि (admitting of जश्त्व after कुल ) । So the forms acc. to our author is ताडक् and ताडग् in सु ।

मित—। ‘आ’ इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । “दृग्दृश्वतुषु” ( ६१३८६ ) इति सूत्रमत्र वर्तते । अलोऽन्यपरिभाषया ‘आ’ च प्रत्यादेशः स्यात् । फलितमाह—‘सर्वनामः आकारोन्त्यादेशः’ इत्यादि । एवं तद्+दृश्+किन् इत्यत्र दकारस्य आत्वे ताडश् इति । अस्य सौ ताडश्+सु इत्यत्र हल्भादिना सुलोपः, ततः ताडश् इति जाते “किन् प्रत्ययस्य कुः” इति शस्य खः । तस्य च कुलस्य असिद्धत्वात् “ब्रश्—” इति सूत्रेणात्र षः स्यात् । “भलां जशः—” इति षस्य डः । अधुना च जश्त्वसिद्धिं कुलं प्रवर्तते, ततः कुलेन ‘ड’ इत्यस्य गः । अस्य च चर्त्तेन पक्षे कः । ततः ताडग्—ताडक् इति ॥ मतान्तरमाह—षत्वापवाद इत्यादिना । “किन् प्रत्ययस्य कुः” इति सूत्रस्य परत्वात् प्रकृते ‘च किन् प्रत्ययसत्त्वात्, इदं कुलसूत्रं ब्रश्वादि षत्वविषयकं सूत्रं बाधत एव इति कैयटहरदत्तादयः । ततः एषां मते कुलेनात्र शस्य खः । खश्च जश्त्वेन गः न स्यात् कुलविषये जश्त्वस्य असिद्धत्वात् । किन्तु ग्रन्थकारस्य इदं मतं दूषयन् अखरसिनाह—“दिगादिभ्योयत्” इति निर्देशात् इत्यादिना । ‘दिगादिभ्योयत्’ इत्यात्र सूत्रकार एव दिश् इत्यात्र कुले सति जश्त्वं विदधत् कुले सति जश्-

लस्य असिद्धत्वं नाजीगणत् । अतः कुत्वे सतापि जश्त्वं स्यादेव । ततः तादृक् इताव गकारः एव ओतुं योग्यः ॥ विशतीति विश् + क्तिप् = विश् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ विशेषः आरयति—

दी— । “अश्च—” इति षत्वम् ; जश्त्वचत्वे । विट्-विड्, विशौ— विशः । विशम् । (? विड्भ्याम् इत्यादि) ।

मित— । नश्यतीति क्तिपि ‘नश्’ इति प्रातिपदिकम् । अत्र विशेषः माह—

४३१ । नशेर्वा । ८।२।६३ ॥

दी— । नशेः कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते । नक्—नग् । नट्—नड् । नशौ—नयः । नग्भ्याम्—नड्भ्याम् इत्यादि ।

Of the base नश्, कवर्ग is optionally ordered at its end when it is at the end of a पद । Thus by सुलोप we get नक्—नग् by कुत्वे, and by षत्व we get नट्—नड् &c.

मित— । “क्तिन् प्रतायस्य कुः” इति पूर्वसूत्रात् ‘कुः’ वर्त्तते “पदस्य” इत्यधिकारस्य अस्ति । तदाह—“नशेः कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते” ॥ असति कुत्वे अश्चादिसूत्रेण षत्वमपि स्यात् । तस्य जश्त्वेन डकारः इत्यादि ॥

४३२ । स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३।२।५८ ॥

दी— । अनुदके अपि उपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्—घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ—घृतस्पृशः । क्विन्प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्पि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् ।

When a सुबन्त उपपद other than the word उदक precedes the root स्पृश् then it takes क्विन् । Thus घृतं स्पृशतीति will give घृतस्पृश् with क्विन् । In सु, the form is घृतस्पृक्—घृतस्पृग् by कुत्वे by the rule “क्तिन् प्रतायस्य कुः” । In this rule if क्विन्प्रतायस्य be broken up as



किन् प्रतायः यस्मात् सः, then स्पृश् will also where with क्तिप् take कुल. for किन् is made after it under some circumstances ( as this present rule says ). Thus the base स्पृश् ( with स्पृश्+क्तिप् ) will be declined as स्पृक् &c. Here also षत्व by व्रथादि rule, डत्व by जश्त्व and 'ग' by कुल and क by चर्त्त्वविकल्प is same as in the case of ताडक् before. So Bhattoji says "षडगकाः प्राग्वत्" ।

मित—। "सुपिस्थः" इति सूत्रात् 'सुपि' वर्तते । तदाह—“अनुदके ( उदक-शब्दमिन्ने इत्यर्थः ) सुपि उपपदे स्पृशेः किन् इति । ततः घृतं स्पृशतीति किनि घृतस्पृश् इति प्रातिपदिकम्, अस्य सौ कुलने खः, व्रथादिना षः । तस्य जश्त्वेन ङः ततः कुलम् । चर्त्त्वविकल्पः ताडग्वत् । ततः घृतस्पृक्—घृतस्पृग् इति ॥ “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति सूत्रस्य “किन्प्रत्ययस्य” इति पदम् बहुव्रीहिसमासेन 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति यदि व्याख्यायते तदा निरूपपदे स्पृशेः क्तिपि सति अपि कुलं प्रवर्तते ; यतः स्पृशेः अन्यत्र उपपदे किन् भवति ॥ ततः स्पृशतीति क्तिपि स्पृश् । अस्य सौ—स्पृक् इति । अत्रापि “षडगकाः प्राग्वत्” षत्व—जश्त्व कुलचत्वाः इत्यर्थः ‘प्राग्वत्’ उक्तवत् ताडग्वत् वा ज्ञेयाः ॥

दी—। 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' ( इति धातुः ) । अस्म्यात् “ऋत्विग्—दधृक्—” इत्यादिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात् पूर्व जश्त्वेन ङः गः कः ( जश्त्वं प्रतिकुलस्य असिद्धत्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकारः, तस्य कुलने गकारः, अस्य च चर्त्त्वविकल्पेन ककारः इत्यर्थः ) । धृषोतीति दधृक्—दधृग् । दधृषौ—दधृषः । दधृग्भ्याम् इत्यादि ॥ रत्नानि मुष्णातीति ( रत्नसुप् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ रूपं यथा— ) रत्नमुट्—रत्नमुड ( जश्त्वेन षस्य ङः । चर्त्त्वविकल्पेन च टः ) । रत्नमुषौ—रत्नमुषः । रत्नमुड्भ्याम् इत्यादि ॥

मित—। अधुना नित्यबहुवचनानां षष्शब्दं रूपयति—

दी—। “षड्भ्यो लुक्” ( सूत्र २६१ ) [ अनेन जश्शसोः लुक् । ततः जश्त्वचत्वे । तदाह— ] षट्—षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । [ आसि तु ] “षट्चतुर्भ्यश्च” ( सूत्र ३३६ ) इति लुट् । ( एवं षट् नाम् इत्यत्र टुलमत्तु

स्यादेव तदाह—) 'अनाम्' इति पय्युदासात् (प्रतिषेधात् इत्यर्थः) न ष्टुत्व-  
निषेधः । 'योऽनुनासिके—' इति विकल्पं वाचित्वा 'प्रत्यये भाषायां  
नित्यम्' इति वचनात् (इत्यर्थः) नित्यमनुनासिकः ( एवं षट् नाम् इत्यत्र पदा-  
न्तस्य यरः 'ट' इत्यस्य अनुनासिके सति 'षण्' नाम् इति अस्य टुत्वेन षणाम् इति )—  
षणाम् । षट्सु—षट्सु ('डः' सि षट्' इति विकल्पात् षटि सति 'षट्सु' इति) ॥  
( 'षड्भ्यो लुक्', 'षट्चतुर्थ्य' इत्यनयोः अङ्गत्वात् तदन्तविधिरस्ति तदाह—)  
तदन्तविधिः । परमषट् । परमषणाम् ( प्रियाः षट्सु इति बहुव्रीहौ इत्यर्थः  
प्रियषष् इति प्रातिपदिकम् । अत्र षष् शब्दस्य गौणत्वात् लुगन्टौ न सः । तदाह—)  
गौणत्वे तु प्रियषष् । प्रियषषाम् ॥

Eng—Easy.

मित— । 'सुगमा ॥ पठितुमिच्छतीति सनि क्षिपि पिपठिष क्षिप् इति स्थिते  
"अतोऽलोपः" ( ६।४।४८ ) इति अकारे लुप्ते पिपठिष् इति प्रातिपदिकम् । तस्य  
सुलोपे पदत्वे सति, यत् 'ष्' इति तदादौ 'स्' आसीत् ततोऽव "ससजुषो रु" ( ८।२।६६ )  
इति रुत्वम् । इदं—रुत्वं प्रति "इण्कोः" ( ८।३।५१ ) इति कृतस्य षत्वस्य असिद्ध-  
त्वात् "समजुषो रुः" इति रुत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमुद्दिष्टाह—

दी— । रुत्व प्रति षत्वस्य असिद्धत्वात् पिपठिष् इत्यत्र "समजुषो रु  
इति रुत्वम् ।

मित— । तेन पिपठिर् इति पदे सति आह—

४३३ । वोरुपधायाः इकः । ८।२।७६ ॥

दी— । रेफान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते ।  
पिपठोः—पिपठिषौ—पिपठिषः । पिपठौभ्याम् । "वाशरि" (ससमी  
बहुवचने अपि विशेषमाह—) इति वा विसर्जनीयः ।

The penultimate इक् vowel of a verbal root ending in रेफ (र) वा व् becomes lengthened when final in a पद । Thus in पिपठिर् which ends in र् of a verbal root we get दीर्घ of the उपधा इकार and

the result is पिपठीः &c. Similarly पिपठीभ्याम् । In पिपठिष् सु we first get पिपठीष् by उपधादीर्घ, then by the rule “वा शरि” we get optional विसर्ग here. Then for षत्व of सु here it is said—

मित— । रश्च वश्च इति वौ । तयोः वौः इति । एतच्च “सिध्धातो रुवौ” इति सूत्रात् पदान्तस्य ‘धातोः’ इत्यस्य विशेषणम् । पदाधिकारोऽस्येव । तदाह— ‘रिफावान्तस्य धातौरुपधायाः’ इत्यादि । एवं पिपठीर् इति जाते विसर्गः ततः पिपठीः इति । भ्यामादौ पदान्तत्वात् अनेन सूत्रेण उपधादीर्घं पिपठीभ्याम् इति ॥ पिपठिष् सु इत्यत्र दीर्घे सति “सोः सुपि” ( ८।३।१६ ) इति विसर्जनीयः । ततः “वा शरि” इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्जनीयः । विसर्जनीयाभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वम् ततः पिपठीस्सु पिपठीः सु इति पञ्चद्वये स्थिते इष्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् “आदेशप्रतारययोः” इति षत्वे अप्राप्ते विधानमाह—

४३४ । नुम् विसर्जनीयशर्व्यवायेपि । ८।३।५८ ॥

दी— । एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इष्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्बु—पिपठीःबु ॥ ‘प्रत्येकम्’ इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्वं न—निस्त्व, निस्ते । नुम् ग्रहणं नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम्, व्याख्यानात् । तेनेह न—सुहिन्सु पुंसु । अतएव न शय्यहणेन गतार्थता ॥

A dental सकार coming after an इष् letter ( i.e., vowel and ह्य-वरल ) and after कवर्ग becomes cerebral if नुम्, विसर्जनीय and शर् each separately intervenes. Thus in पिपठीस्सु and in पिपठीः सु we get षत्व in सु though शर् + विसर्जनीय intervenes respectively. Then in the first case the previous सकार also becomes cerebral by the rule “ष्टुना ष्टुः” । So we get पिपठीष्बु + पिपठीः बु । As the explanation here is “when each of these i.e., नुम्, शर् &c. intervenes”. So when several of these intervenes simultaneously then cerebral does not come. Thus in निष्कु + निष्क्ये got from the root निस् + क्

and निंस + से respectively, both नुम् and शर् (स्) intervene between इण् vowel in नि and स्, so no cerebral here. The नुम् here does not stand for अनुस्वार in general, but for अनुस्वार in place of नुम् only, so in मुहिन्सु and in पुंसु we do not get cerebral for in the first there is no अनुस्वार in place of नुम् and in the second instance the अनुस्वार is not of नुम्। And that नुम् does not represent अनुस्वार in general is also proved from taking शर् here separately. If नुम् is for अनुस्वार, then there will be tautology; for अनुस्वार in general is included in शर् ( cp—शर्ष्वपि अनुस्वारस्य पाठात् ) ।

मित—। “इण्कोः” ( ८।३।५१ ) इति वर्तते । “अपदान्तस्य मूर्धन्यः” इत्यतः ‘मूर्धन्यः’ इत्यव्ययि । तदाह—‘एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कोक्त्या परस्य’ इत्यादि । नुमव्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्व्ववायेपि इण्कोक्त्यस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशः । व्यवय-शब्दः इदानीं सन् प्रत्येकमभिसंवध्यते । एवं प्रकृते पिपटीषु पिपटीः सु इति पञ्चद्वये सति आद्ये शर्व्ववाये षले ण्वेन पूर्व्वस्वकारः ; द्वितीये विसर्जनीयव्यवाये षले पिपटीःषु इति भवति ॥ द्विती “प्रत्येकव्यवधाने” इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्वं न स्यात् । एवं निंस्व निंस्व इत्यत्र नुम् शर् इति उभयव्यवाये सति ‘स्व’ इति ‘सि’ इति नात्र षत्वम् ॥ अत्र सूत्रे नुमग्रहणं च नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम् न तु सर्वानुस्वारग्रहणलक्षणम् । तेन मुहिन्सु (मुहिन्सुशब्दस्य सप्तमीवहुवचनम्) तुभो अनुस्वाराभावे न षत्वम् ; पुंसु इत्यत्र अनुस्वारस्य नुमस्थानिकत्वाभावाद् न चाप्यत्र षत्वम् । यदि च नुमग्रहणेन अनुस्वारमात्रं गृह्यते तदा नुमः पृथकग्रहणम् अनावश्यकम्, यतः अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठात् शरग्रहणेनैव गतार्थता स्यात् ; अतः आह—“अतएव न शरग्रहणेन गतार्थता” इति ॥ कर्तुमिच्छति इति सनि क्तिपि “अतोलोपः” इति सूत्रेण अलोपे चिकीर्ष इति प्रातिपदिकम् । “हलिच” ( ८।२।७७ ) इत्युपधादीर्घः । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे “रात्सस्य” ( ८।२।२४ ) इत्येतत् प्रति “इण्कोः” ( ८।३।५७ ) इति षत्वस्यासिद्धत्वात् षलोपे “खरवसानयोः विसर्जनीयः” ( ८।२।१५ ) इति विसर्जनीये ऋति ‘चिकीः’ इति भवति । एतत् सर्वं उद्देशीकृत्याह—

दी—। “रातुसस्य” (सूत्र २५० इति (चिकीर्ष इत्यत्र) सलोपे विसर्गः  
 ( “खरवसानयोः—” इति विसर्गः ) । चिकीः, चिकीर्षो, चिकीर्षः । [ एवं  
 चिकीर्षाभ्याम् इत्यत्र पदत्वे षलोपे सति चिकीर्षाभ्याम् इति ॥ चिकीर्षुं सु इति स्थिते च  
 षलोपे “इष्कोः” इति षत्वे, सुपि परे रोरेव इति “रोः सुपि” इति सूत्रे नियमात्  
 रेफस्य विसर्जनीयः न । ततः चिकीर्षु इति सिध्यति । तदेवाह— । “रोः सुपि”  
 इति नियमात् न विसर्गः—चिकीर्षु ॥

( दोषशब्दरूपं वक्ष्यति— ) “दोषेडोष” इति ( उणादिसूत्रम् ) । द्वित्वसाम-  
 थ्यात् टिलोपः ( दोष् इति ) । ( अत्र ) षत्वस्यासिद्धत्वात् स्त्वविसर्गो  
 ( “ससजुषो रुः” इति रुत्वे सति विसर्गः—ततः— ) दोः दोषौ दोषः । “पह्नो—”  
 इति सूत्रेण वा दोषच् ( शसादौ ) । दोष्णाः । दोष्णा । दोषः । दोषा ॥  
 ( विविच् शब्दं निरूपयति— ) ‘विश् प्रवेशने’ । सद्गन्तात् किप् । [ वेष्टु मिच्छ-  
 तीति विश् + सन् + लटति = विविश् + सति = विविष् + सति ( ब्रश्चादि सूत्रेणात्र  
 भलपरत्वात् सस्य प्रकारः ) = विविक् + सति ( “षटोः कः सि” इति सूत्रेण षस्यकः =  
 विविक्षति ( सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् “आदेश प्रत्यययोश्च” इति षत्वम् । अस्मात्  
 विविक्षधातोः किपि विविक् इति प्रातिपदिकम् । अस्यसौ विविक्स् इत्यत्र हल्ब्यादिना  
 सुलोपे “षटोः कः सि” ( ८२।४१ ) इति विहितस्य कत्वस्य असिद्धत्वात् प्रकारस्य  
 संयोगान्तलोपः । संयोगान्तलोपे सति कत्वस्य निमित्ते लुप्ते कत्वं न स्यात् । ततः  
 ब्रश्चादिसूत्रेण षत्वं पुनः प्रवर्तते ततः जश्त्वचत्वं—विविट्—विविड इति । एतदभि-  
 प्रत्याह— ]

कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । “ब्रश्च—” इति षः । जश्त्वचत्वं ।  
 विविट्—विविड् । विविक्षौ—विविक्क्षः इत्यादि ॥

( “तच्च तनूकरणे” इति धातोः किपि तच् इति प्रातिपदिकम् । अस्यसौ हल्-  
 ब्यादिना सुलोपे “स्कोः—” इति कलोपे च षस्य जश्त्वत्वेन डः, तस्य चत्वं विकल्पश्च,  
 ततः तट्—तड् इति । अतः आह— ) “स्कोः—” इति कलोपः ; तट्—तड्  
 तक्षौ, तक्षः । तड्भ्याम् इत्यादि ॥

( भाः रचतीति किपि गोरच् इति प्रातिपदिकम् । तच्चत् इप्स् ; तदाह— )

गोरट्—गोरड्, गोरज्ञौ, गोरज्ञः ॥ ( तच् + णिच्, रच् + णिच् इति तच्चि रच्चि धात्वोः क्तिपि “क्षिरनिटि” इति णिलोपे तच् रच् इति प्रातिपदिकद्वयम् । एतयोः सौ हल्ङादिना सुलोपे सति “स्त्रोः संयोगाद्योः—” इति चकारलोपो न भवति । तदाह— ) तद्धिरक्षिभ्यां एयन्ताभ्यां क्विपि तु “स्क्रोः—” इति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ( “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वात् इत्यर्थः ) । “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति त्विह नास्ति । “तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वण्यत्वेषु” इति निषेधात् । तस्मात् ( “स्क्रोः—” इत्यस्य अप्रवृत्तेः ) संयोगान्तलोप एव । ( ततः अन्यस्य षकारस्य लोपे सति— ) तक्—तग् । गोरक्—गोरग् ॥

( सन्नलस्य पचधातोः सति पिपच् लटि इति स्थिते “चोः कुः इति कुत्वे पिपचति । अस्य क्तिपि पिपच् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिलोपे “स्त्रोः—” इति कलोपो न स्यात् । यतः चकारस्थानिकं कुत्वं “स्त्रोः—” इति कलोपं प्रति असिद्धमेव । ततः संयोगान्तलोपे सति पिपक्—पिपग् इति । अतः आह— ) “स्क्रोः—” इति कलोपं प्रति ( चकारस्थानिकस्य ) कुत्वस्य असिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः पिपक्—पिपग् ॥ ( एवं विवच्, दिधच् इति प्रातिपदिकयोः रूपाणि तदाह— एवं विवक्, दिधक् इति ॥ इति धान्ताः ॥ ( अथ सकारान्ताः कथयन्ते— ) पिस गतौ । छष्टु पेसवीति ( क्तिपि सुपिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपे “ससजुषो रुः” इति रुत्वे “वोरुपधायाः—” इति दीर्घः सुपीः इति तदाह— ) सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसा, सुपीभ्याम् । सुपीषु—सुपीषु ( पिपठोःषु—पिपठौष्व इत्यादिवत् ) । एवं छतुः । तुस खाडने ( इति धातोः क्तिपि सुतुस् इति प्रातिपदिकम् । सुपिस्वत् रूपम् इति शेषः ) ॥ ( अदादि ज्ञानार्थकस्य विदधातोः वेतीति शवादिशे “विदः शतुर्वसुः” इति सूत्रेण वस्वादृशे विद्वन् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ ङगित्वाग्नम्, “सान्तमहवः—” इति सर्वनामस्थाने नकारस्य उपधादीर्घः । सुलोपसंयोगान्तलोपो—विद्वान् इति । तदाह— ( विद्वान् विद्वांसौ—विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम्, विद्वांसौ ।

नित—। विहस् + शस् इत्यत्र शसि सर्वनामस्थानत्वाभावात् भस्ञायासाह—

४३५। वसोः सम्प्रसारणम् । ६।४।१३१ ॥

दी—। वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपम्, षत्वम् ; विदुषः । विदुषा । “वसुञ्चसु—” (सूत्र ३३४) इति दत्वम् । विद्व-  
ञ्चथाम् इत्यादि ।

Of a word ending in वसु ( i.e. affix having वसु in it ) and be-  
coming a “भ”, सम्प्रसारण comes in ; thus in विहस् + शस् (अस्), विहस्  
ends in वसु and is a “भ” । So here the final “व” by सम्प्रसारण  
becomes उ and the form is विदु अस् which by the rule “सम्प्रसारणाच्च”  
takes पूर्वरूप and becomes विदुस् then there is षत्व by the rule “आदेश-  
प्रत्यययोश्च” and we get विदुष which with the addition of अस् turns  
into विदुषः । Similarly विदुषा । Now in विहस्भ्याम्, the वस्वन्त word  
विहस् being पदान्त takes final द् by the rule “वसुञ्चसु—” ( rule 334 )  
and the form is विहङ्गाम् &c.

सित—। ‘वसोः’ वस्वन्तस्य इत्यर्थः । भाषिकारो वर्त्तते । ततः आह—  
‘वस्वन्तस्य भस्य’ इत्यादि ॥ एवम् विहस् + अस् इत्यत्र सम्प्रसारणेन वकारस्य उत्वे  
विदु अस् + अस् इति स्थिते “सम्प्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपे सति विदुस् + अस् इत्यत्र  
प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे च विदुषः इति ॥ विहस्भ्याम् इत्यत्र विहस् इत्यस्य पदत्वात्  
“वसुञ्चसु” इति दत्वे विहङ्गाम् इति एवं विहत्सु ॥

सदधातोः “भाषायां सदवसयुवः” इति लिटः कसुः इति सद + कसु = सेदिवस्  
इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ उगित्वाद्भुमि सति “सान्तसहतः—” इति सर्वनामस्थाने  
दीर्घः ; हल्ङादिना सुलोपः, संयोगान्तलोपः, ततः सेदिवान् इति एतत् सर्वमभि-  
प्रेत्य आह—

दी—। सेदिवान्, सेदिवांभौ—सेदिवांसः । सेदिवांसम् । सेदिवांसौ ।  
( सेदिवस् + (शस्) अस् इति स्थिते “वसोः सम्प्रसारणम्” इति सेदि उ अस् इति जाते

पूर्ववत् पूर्वस्ये पत्वे सेदि उस् अस्=सेदुषः इति स्यात् । किन्तु सेदुषः इत्येव युक्तं रूपम् । तदेव समर्थयितुमाह— ) अन्तरङ्गेऽपि इडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते । “अकृतव्युहाः—” इति परिभाषया । सेदुषः [ सेदिवस् + अस् इत्येव इडागमस्य वसमाश्रित्य भवति, सम्प्रसारणेन वसोः वकारस्य नाशात्, निमित्ते विनष्टे तदाश्रितकार्यमपि नश्यति इति इडागमोऽपि निवर्तते ततः सेद उस् + अस् = सेदुषः । एतच्च “अकृतव्युहाः पाणिनीयाः” इति परिभाषया भवति इति प्रागपि व्याख्यातम् । “निमिच्छापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायमेव “अकृतव्युहा—” इति परिभाषा वदति । ] सेदुषा । सेदिवद्भ्याम् इत्यादि ( विदस् शब्दवत् ) ॥ ( सु + हिंस + क्तिप् = सुहिंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङादिना सुलोपः । संयोगान्त सस्य लोपः ततः “नञ्पापदानस्य भलि” इति भल्ल् सकारमाश्रित्यप्रवर्त्तितो-नुस्वारः निमिच्छापायात् स्वयं निवर्त्तते ततः सुहिन् इति । अत्र “सान्तमहतः” इति दीर्घस्तु न स्यात् कारणमाह— ) “सान्तमहत—( सूत्र ३७१ ) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात् ( प्रकृते तु सुहिंस् इत्येव सान्तसंयोगस्तु धातोः अतः न दीर्घः ) । सुष्टु हिनन्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्त्सु—सुहिंस्सु ( “नञ्” इति सूत्रेणात्र वैकल्पिको घुट् स्यात् ) ॥ ( ध्वस् + क्तिप् = “अनिदिताम्—” इति नलोपः, ध्वस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सोर्लोपे “वसुस् सुध्वस्” इति पदान्ते दः । ततः ध्वत् इति । तदेवाह— ) ध्वत्—ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः । ध्वद्भ्याम् ॥ एवं स्रत् ॥

Eng—Easy.

मित— । पूज् प्रवने इति धातोः “पूजो ङुम्सुन्” इति उणादिसूत्रेण ङम् सुन् प्रत्ययेः । ङ—न—उकाराः इतः । ङित्वात् अस्यस्यापि टिः लोपः । ततः पुंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सर्वनामस्थाने विशेषमाह—

४३६ । पुंसोऽसुङ् । ७।१।८६ ॥

दी । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । असुङ् उकारः उच्चारणार्थः । ‘वहुपुंसो’ इत्यत्र ‘उगितश्च’ इति ङीवर्थं कृतेन “पूजो



डुम्सुन् इति प्रत्ययस्य उगित्वेनैव तुम् सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् ।  
पुमांसौ--पुमांसः । पुंसः । पुंसा पुम्भ्याम् । पुम्भिः ॥ इत्यादि । पुंसि,  
पुंषु ॥

When सर्वनामस्थान affix is being intended then असुङ् is ordered at the end of the base पुम्स् । Here उकार of असुङ् is for उच्चारण and not for उगित्कार्य as old commentators suppose. In the बहु-ब्रीहि--वहवः पुमांसः यस्याः we by सुवल्गुक् get बहुपुंसु + डीप् by the rule "उगितश्च" = बहुपुंसौ । Here डीप् comes because the affix डुम्सुन् is उगित् and in डीप्, असुङ् has no प्राति at all for it is not सर्वनामस्थान affix and तुम् also by the rule "उगिदच्चां—" comes for the affix डुम्सुन् is उगित् ; so उ of असुङ् is for its pronunciation and not for उगित् कार्य । Thus in पुम्स् सु ; we by असुङ् at the end get पुमन् सु and by तुम् we get पुमन् स् सु now by "सान्त्वमहतः—" the उपधा of नकार become दीर्घ and we get पुमान् स् सु । Now by सुलोपसंयोगान्तलोपौ we have पुमान् । In हे पुमन् the rule "सान्त्वमहतः—" has no application for सम्बुद्धि is not a सर्वनामस्थान affix ; and so on.

मित-- । "इतोऽतु सर्वनामस्थाने" इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने वर्त्तते । तदाह--  
'सर्वनामस्थाने विवक्षिते' इत्यादि ॥ असुङ् उकार उच्चारणार्थः न तु उगित् कार्यार्थः यतः वहवः पुमांसः यस्याः इति बहुब्रीहौ सुवल्गुकि डीपि च बहुपुंसौ इति जायते । अत्र डीप असर्वनामस्थानत्वात् असुङ् प्रातिरेव नास्ति, किन्तु "पूजोः डुम्सुन्" इति प्रत्ययस्य उगित्वादेव "उगितश्च" इति ङीप् सिध्यति । अतः असुङ् उकारः उगित्-कार्यार्थः न । एवं तुमपि अत्र प्रत्ययस्य उगित्वादेव भवति तदाह--"बहुपुंसौ" इत्यत्र 'उगितश्च' इति ङीवर्थं कृतेन, इत्यादि ॥ पुम्स् सु इति स्थिते असुङ् । पुमन् सु इति जाते "उगिदच्चां—" इति तुमि पुमन्स् सु । सुलोपसंयोगान्तलोपौ । ततः पुमान् इति । 'हे पुमन्' इत्यत्र सम्बुद्धेः सर्वनामस्थानात्वाभावात् असति दीर्घे सिध्यति ॥

अधुना उशनस् शब्द रूपयितुमस्य सौ विशेषः वक्ष्यति--

दी । “अदुशनस्—” ( सूत्र २७५ । ७।१।६३ ) इत्यनङ् ( ततः उशनन्  
स् इत्यत्र हल्ङादिना सुलोपे प्रातिपदिकान्त नलोपे उपधादीर्घे च सति )  
उशना ; उशनसौ—उशनसः । “अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः”  
( वार्त्तिक ) । हे उशनन्—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्याम् इत्यादि ॥  
( न ह्रस्वते नित्यत्वात् इति वाक्ये “नञि ह्रन् एह च” इति असिः एहादेशश्च ।  
अनेहस् इति प्रातिपदिकम् कालवाचि । अस्य सौ यथा—) अनेहा ( “अदुशनस्—”  
इति अत्र अनङ् ) । अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्याम् इत्यादि ॥  
( विदधाति इति “विधाञो वेध च” इत्यसिः वेधादेशश्च ; वेधसशब्दस्य सौ यथा— )  
वेधाः ( “अलसन्तस्य चाधातोः—” इति दीर्घः ) । वेधसौ, वेधसः । हे वेधः ।  
वेधोभ्याम् इत्यादि । ( “अत्वसन्तस्य—” इति सूत्रे ) ‘अधातोः’ इति  
उक्तेः न दीर्घः ( इति प्राग्व्याख्यातम् ) ॥ सुष्ठु वस्ते इति सुवः ( अत्र अस्-  
भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः ; इति प्रागुक्तं “अलसन्तस्य—” इति सुव्याख्यानवसरे ) ।  
सुवसौ, सुवसः ॥ पिण्डं यसते इति ( किपि पिण्डयस् शब्दः । अस्य सौ )  
पिण्डयः ( अवापि अस्—भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः ) । पिण्डयसः ( इत्यपि ) ।  
“ग्रह ग्लस्र अदने” ।

Eng.—Easy.

नित— । सुगमा ॥ अदसशब्दं वदति । अस्य सौ लयाद्यत्वे प्राप्ते आह—

४३७ । अदसः औ सुलोपश्चः । ७।२।१०७ ।

दी— । अदसः औकारः अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे सुलोपश्च । ‘ततोः  
सः सौ—’ ( सूत्र ३५१ ) इति दस्य सः । असौ । ( अकचि अदकम् शब्दात्  
सौ विशेषमाह— ) “औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च”  
( वार्त्तिक ) । प्रतिषेधसन्नियोगपिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ—  
असुकः । ( अदम् औ इत्यत्र प्रक्रियामाह— ) त्यदाद्यत्वं । पररूपम् । वृद्धिः ।  
“अदसोऽसे—” इति मत्वोच्चे । अमू ॥ ( जसि रूपं वक्ष्यति— ) । “जशः  
श्री” ( सूत्र २१४ ), आद्गुणः ( सूत्र ३६ )—

## हलन्तपु लिङ्प्रकारम्

औकार is ordered at the end of the base अदस् when; सु follows and सु elides as well. Thus in अदस् सु we get अदौ (with औकारादेश and सुलोप) । This rule prohibits ल्यदायत्व here in सु । Then by the rule “तदोः सः सौ—” we get स for द and the form is असौ । In अदस् + अकच् however we get the base अदकस् and its speciality is being said by the Varttika “औत्वप्रतिषेधः &c.,” though by the present rule अदस् includes अदकस् also. The Varttika says that “in अदकस्, औत्व is optional in सु, and when there is no औत्व there is उत्त्व after स” । When औत्व is done there is no उत्त्व after स, the reason is “उत्त्व which is in connection with औत्वप्रतिषेध cannot come when there is औत्व owing to the dictum “सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ।” Thus in औत्व the form is असकौ and in औत्वाभाव the form is असुकः ॥ In अदस् + औ there is ल्यदायत्व yielding अद अ औ which by पररूप becomes अद औ which again by वृद्धि being अदौ, lastly there is मत्व of द and उत्त्व of औकार by the rule “अदसौ असोः दादु दो मः” ( सूत्र ४१६ ) and we get असू । In अदस् + जस् we get first ल्यदायत्व then we get अद ई by “जसः शीः” this by the rule “आदगुणः” becomes अदे and we look forward—

मित— । अलोन्त्यपरिभाषया औत्वं च अख्यसादेशः स्यात् । अदौ इति जाते “तदोः—” इति सः असौ इति ॥ “अव्ययसर्वनामासकच् प्राक् टेः” इति अदस् + अकच् = अदकस् शब्दस्य सौ विशेषमाह वार्तिकेन “औत्वप्रतिषेध” इत्यादिना । औत्वाभावे मादुलं, औत्वे सति मकारात् उत्त्वनं । कुतो एतत् लभ्यते ? तदाह— “सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः” इति न्यायात् । प्रकृते च औत्वप्रतिषेधसन्नियोगे मादुलं उक्तम् ‘तदभावे’ औत्वप्रतिषेधाभावे तु मादुलं न प्रवर्तते । ततः औत्वाभावे दस्य सत्वे सकारात् अकारस्य उत्त्वे ल्यदायत्वे पररूपे, रुत्वे विसर्गे च असुकः इति । औत्वे सति सुलोपे दस्य सत्वे असकौ इति ॥ असुक इति तु पृथक्

अत्यन्तपन्न शब्दः ॥ अदम् औ इत्यत्र ल्यदायत्वे अद अ औ इति जाते, पररूपत्वम् अद औ इति स्थिते वृद्धौ च अदौ इत्यत्र “अदसौ असेः—” इति सूत्रेण औकारस्य उत्वे दस्य च मत्वे ‘अम्’ इति ॥ अदस् जम् इत्यत्र ल्यदायत्वे अद+जस् इत्यत्र ‘जसः शी’ इत्यनेन अद ई इति भुगेन च अदे इति स्थिते आह—

४३८ । एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१ ।

दी— । अदमो दातृपरस्य एत ईतृयात् दस्य च मो बहुवचनौ । अमी ॥ “पूर्वत्रासिद्धम्” इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे । अमूम्, अम्, अमून् । मुत्वे कृते विषंज्ञायाम् नाभावः ।

एकार after द of the stem अदम् becomes ईकार and the द becomes म when बहुवचन is implied. Thus in अदे, the एत् after द turns into ई and we get अदौ, now द becoming न gives अमी । In अदम् अम् by ल्यदायत्वे we get अद अम्—here उत्त्व and मत्व due by the rule “अद-सोऽसेः—” ( ८।२।८० ) is असिद्ध with regard to the rule “अमिपूर्वः” ( ६।१।१०७ ) which is a विभक्तिकार्यं । And विभक्तिकार्यं is to come even when उत्त्व and मत्व are done. Now the question is which of these विभक्तिकार्यं or उत्त्वमत्व is to operate first ? On this the answer is “let first विभक्तिकार्यं come and then उत्त्वमत्व operate owing to the force of the rule “पूर्वत्रासिद्धम्” । Thus in अद अ we get first पूर्वरूप yielding अदम्, now by उत्त्व and मत्व the form is अमूम् । So we get अमू and अमून् । In अदस् टा we get first ल्यदायत्वं giving अद आ, then मत्व (and so later उत्त्व coming in we get the form अम् आ । Here अम् is a चिसंज्ञक word by the rule “शेषो च्यसखि” (see ante.) and so आ comes for आ here by the “आङो नास्त्रियाम्” । But it is said that मत्वोत्त्व is असिद्ध with regard to विभक्तिकार्यं; then how मत्वोत्त्व operate here first ? The answer on this is in the next rule which sanctions सिद्धता of मत्व with regard to चिसंज्ञा ।

मित—। “अदसोऽसिः—” इति पूर्वसूत्रात् अदसो ‘दात् दोमः’ इति च वर्तते ।  
ततः आह—‘अदसो दात् परस् एतद्वत् दस्य सः’ इत्यादि ॥ अदे इत्यत्र ईत्वे मत्वे  
च अमी ॥ अदम् अम् इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे अदअम् इति भवति । अत्र ‘अदसोऽसिः—’  
( ८।२।८० ) इति कृते सति उत्वं मत्वञ्च “अमिपूर्वः—” ( ६।२।१०७ ) इत्येतत् प्रत्य-  
सिद्धम् । ततः कृतयोरपि उत्त्वमत्वयोः विभक्तिकार्यं प्रवर्तते । यद्येवं कृतमाभ्यां  
प्राक्कृताभ्यां एतदेवाह—‘पूर्ववासिद्धम्’ इति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात् उत्त्वमत्वे ।  
ततः अदम् इति विभक्तिकार्येण जाते उत्त्वमत्वेन असुम् इति ॥ एवं अम् अमून्  
इत्यादि ॥ अदम् टा इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे अद आ । ततः उत्वे सुत्वे च सति असु आ  
इत्यत्र ‘असु’ इत्यस्य धिन्ज्ञायाम् “आङो नाऽभिव्याम्” इति नाभावः स्यात् । विसंज्ञां  
प्रति सुत्वस्य सिद्धतां वाञ्छन् आह—

४३६ । न मु ने । ८।२।३ ॥

दी—। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना  
अमूभ्याम् ( ल्यदाद्यत्वेन अदाभ्याम् इति स्थिते उत्वं मत्वं च ) । अमूभ्याम्  
अमीभिः ( ल्यदाद्यत्वेन अदभिस् इति स्थिते “नेदमदसोरकोः” इत्यस्य भावनिषेधे “बहु-  
वचने भाव्येत्” इत्येत्वम् । अदेभिः । ततः मत्वोत्वाभ्याम् अमीभिः ) । अमुष्मै  
अमीभ्यः ( अमीभिः इति यथा भवति ) । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः  
अमीवाम् ( यथा अमीभिः सिध्यति ) । अमुष्मिन् । अमीषु ॥ इति सान्ताः  
हलन्ताः पुल्लिङ्गाश्च ॥

So in this case सुत्व operates first and  
then विभक्तिकार्यं comes. Thus अमुआ = अमुना । In अदस् भ्याम् we  
have ल्यदाद्यत्व = अद भ्याम् = अदाभ्याम् as in रामाभ्याम् = अमूभ्याम् by उत्त्व and  
मत्व । Similarly अमीभिः is got thus :—अदम् भिस् = अद भिस् by ल्यदा-  
द्यत्व = अदेभिः (see note above) = अमीभिः by ई for एत्व and मत्व for द  
and so on.

मित—। मय्य उय्य इति सु इति समाहारद्वन्द्वनिर्देशः । 'ने' इति न इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । 'ने' नाभावे कर्त्तव्ये कृते वा इत्यर्थः ॥ ततश्च प्रकृते नाभावे कर्त्तव्ये सुत्वस्य सिद्धत्वात् घेः परत्वात्सन्नाभावः निर्वाधः, अतएव अमुना इत्यादि ॥ अन्यत्-सुगमम् ॥

इति हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

## ॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

४४० । नहो धः । ८।२।३४ ॥

दी—। नहो हस्य धः स्यात् ऋलि पदान्ते च उपानत्—उपानद्, उपानहौ, उपानहः । उपानङ्गाम् । उपानत्सु ॥

The ह्कार of the root नह becomes ध when a ऋल् letter follows or when at the end of a पद । Thus the 'base उपानह्' is got from उप नह + क्तिप् with दीर्घ of the पूर्वपद by the rule "नहिद्वितिद्विष्यधि-रुचिसहितनिष कौ" ( ६।३।११६ ) । In its सु we get उपानध् with षल् of ह्कार which by जश्ल् and चत्त्वं yields उपानत् and उपानद् in सु ( सु eliding by "हल्ङावभ्यौ" &c. Similarly उपानङ्गाम् and उपानत्सु &c.

मित—। "होदः" इत्यतः हो वर्त्तते । तदाह—'नहो हस्य धः' इत्यादि । ततः उप + नह वक्ष्यने + क्तिप् इत्यत्र "नहिद्वितिद्विष्यधिरुचिसहितनषु द्वौ" इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति उपानह् इति शब्दः । अस्य सौ सुलोपे पदान्तत्वात् हस्य धकारे सति उपानध् इति । ततः जश्ल्चत्त्वेन च उपानत्—उपानद् इति ॥ एवं भ्यामि पदत्वात् धत्वे जश्ल्वे च उपानङ्गाम् । एवं उपानह + सु इति हस्य धत्वे 'शरिच' इति चत्त्वं उपानत् सु इति ॥ उदपूर्वात् सिद्धधातोः क्तिन् उद + सिद्ध + क्तिन् = उदसिद्ध इति शब्दः "कृत्विगुदधृक्—" इति सूत्रेण सिध्यति । अस्य रूपं दर्शयति—

दी—। उत्पूर्वात् ‘ष्णिह प्रीतौ’ इत्यस्मात् “ऋत्विग्—” आदिना क्विन् । (अस्मादेव) निपातनात् दलोपवत्त्वे । क्विन्नस्तत्वात् कुत्वेन हस्यधः ; जश्त्ववत्त्वे । (ततः) उष्णिक्—उष्णिग्, उष्णिगौ, उष्णिहः । उष्णिग्यभ्याम् । उष्णिञ्चु ॥ (इति हान्ताः) ।

(स्त्रीलिङ्गदिव्शब्दमाह—) द्यौः (सौ “दिवश्चौत्”) ; दिवौ, दिवः । (पदान्ते “दिवञ्चत्” इति) द्युभ्याम् । द्युपु ॥ (रैकान्तिगिर्शब्दमाह—) गृणाति अनया इति क्तिप् सम्पदादिः । “ऋतेद्वातोः” (७।१।१००) इति इर् । ततः गिर् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ मुलोपे “वोरूपधायाः दीर्घः—” इति दीर्घः । ततः— गीः गिरौ—गिरः ॥ एवं पूः । (पिपत्तिं पारयति इति क्तिप् “उदोष्ठापूर्वस्य” (७।१।१०२) इत्युत् रपरः । ततः पुर इति प्रातिपदिकम्) ॥ चतुरः चतस्रादेशः ( “विचतुरोः स्त्रियाम्” इति सूत्रेण इति शेषः ) । चतस्रः (चतस्र—आदेशस्तु परः । ततः एतत् “चतुरनङुहोः—” इति आनं वाधित्वा प्रवर्तते । चतस्र + अस् = चतस्रः ) । चतस्रः । चतस्र्याम् ( “न तिष्ठचतस्र” इति दीर्घ-प्रतिषेधः ) ॥ इति रेफान्ताः ॥

(अथ हान्ताः आरभ्यन्ते) (किम् कः इति) किम् कादेशे टाप् । का—के—काः । सर्वावत् ॥ (अथ इदम्शब्दस्य स्त्रियां विशेषं वक्तव्यम्—)

Eng.—Easy.

४४१ । यः सौ । ७।२।११० ।

दी—। इदमो दस्य यः स्यात् सौ । “इदमो मः” (सूत्र ३४२) [इति मकारस्य मकारे कृते । अनेन सूत्रेण दस्य च यत्वे सति—] इयम् ॥ [औङि] त्येदाद्यत्वं (? पररूपत्वम्), टाप् । “दश्च” (सूत्र ३४५) इति मः । इमे—इमाः । इमाम्—इमे—इमाः । अनया । ‘हलि लोपः’ (इद् इत्यस्य लोपः) आभ्याम् । आभिः । अस्यै (स्याडागमः) । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम्—अनयोः—आस । अन्वादेशे तु । एनाम्—एने—एनाः । एनया एनयोः ॥ इति हान्ताः ॥

The द of इदम् is replaced by च when सु follows. [This order is in feminine gender only ; for in masculine we have the special rule “इदीय पुंसि” and in neuter सु &c. being elided there is no अङ्गकार्य at all]. Thus इदम् + सु = इदम् + सु by the rule “इदमा मः” = इदम् with हलङादिना सुलोपः । In इदम् + औ, we have त्यदायत्न yielding इद अ + औ = इद + औ by पररूप = इदा + औ by टाप् in feminine = इदा + शी by the rule “औङ आपः” = इदे by “आदगुणः” = इमे by म for द by the rule ‘दश्’ ॥ In इदम् + आ = इद + आ by त्यदायत्न = अना आ by the rule ‘अनायकः’ = अनया by एत् (see ante. under masc. इदम्) ॥ In भ्याम् &c. we have ‘इद’ लोप् by the rule “हलि लोपः” &c. as in masculine and so on. अस्वत् अस्वैः, अस्वाम् &c. as in सर्वस्वैः, सर्वस्वाः &c. In अन्वादेश एन is ordered for द्वितीया, त्रयाः singular and 6th and 7th case dual and the declension is like the base रमा ।

नित— । “इदमो मः” इतिसूत्रात् इदमः वर्त्तते । “दश्” इतिसूत्रात् ‘दः’ इति षष्ठान्तमप्यस्ति । तदाह—‘इदमो दस्व यः स्वात् सौ’ ॥ “इदीय पुंसि” ( ७।२।१११ ) इत्युत्तरसूत्रे पुंसि इति विशिष्टवचनात्, नपुंसके च सौ; लुका लुक् अङ्गकार्यभावात् स्त्रियामयं विधिः इति बोध्यम् ॥ इदम् + सु ( “इदमो मः” इतिसूत्रेण मकारस्य मत्वे = ( अनेन सूत्रेण दस्व यत्वे ) इयम् इति ॥ औङ् त्यदायत्ने इदमऔ इति जाते पररूपे टापि सति इदा + औ इति भवति । ततः “औङ आपः” इति शौभावे गुणे च सति ‘दश्’ इति दकारस्य मत्वे च इमे इति ॥ त्यदायत्ने इद + आ इति जाते “अनायकः” इति अना आ इति स्थिते एत् अनया इति ॥ हलादौ इदमो इदमो इदो लोपे = पुंलिङ्गवत् आभ्याम् इत्यादि भवति ॥ अस्वै अस्वाः, अस्वाम् इत्यादौ स्वाङामादि सर्वावत् ॥ अन्वादेशे ‘एन’ इति जाते रमावत् रूपाणि ॥

दो— । “ऋत्विग्-दधृग—” ( इति सूत्रेण ) सृजेः क्विन् अभागमश्च निपात्यते । ( ततः सृज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ किन्ननत्वात् कुले जर्शत्वे चत्वे सति—) सृक्—सृग । सृजौ—सृजः । सृग्-भ्याम् । सृजु ॥ इति जान्ताः ॥



(त्यदशब्दमाह—) त्यदाद्यत्वम् टाप । :स्य—त्ये—त्या । एवं तद  
यद् । एतद् ॥ इति दान्ताः ॥

(वक्तौति कर्तरि क्तिप् । “क्तिवचि—” (वार्तिक) इति दीर्घः असम्प्रसारणं  
च; वाच् इति प्रतिपदिकम् । अस्य सौ, हलङ्यादिना मुलोपः । ‘चोः कुः’ इति कुलम् ।  
जश्ल्वचर्त्वं । तदाह—) वाक्—वाग्, वाचौ—वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्नु ॥  
(आप्नोतीति औणादिके क्तिपि “आप्नोतेर्ज्ञस्वश्च” इति ऋस्वः । अप् इति) अपशब्दो  
नित्यं बहुवचनान्तः । “अपतृन्—” (सूत्र २७७) इति दीर्घः (सर्वनामस्थानि)  
आपः । अपः ।

Eng.—Easy.

मित—। अप् भिस् इति स्थिति आह—

४४२ । अपो भि । ७।४।४८ ।

दी—। अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भिः ।  
अद्भिः । अपोम् । अप्छ ॥ (इति पान्ताः) ॥

The final of अप् is changed to तकार when an affix beginning  
with भ follows. Thus अद्भिः, अद्भिः &c. In अवभच्चः we do not get  
त at the final for here भादि प्रत्यय does not follow but भादि  
word only.

मित—। “अचः उपसर्गान्तिः” इति सूवात् ‘तः’ वक्तव्ये । ‘भि’ इति भादि  
प्रत्यये परे इत्यर्थः ॥ अत्यत् सुगमम् ॥ दिश्+किन् कृत्विगादित्वेष=दिश् । अस्य  
सौ “वश्च—” इति षः । तस्य जश् “त्वेन डः”, तस्य “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुलम्  
जश्ल्वचर्त्वं । तदाह—

दी—। दिक्—दिग्, दिशौ—दिशः दिग्भ्याम् दिक्षु ॥ (दृश्यन्ते अर्थाः  
अनया इति विग्रहे सम्प्रदादित्वात् दृशेः क्तिपि सति अपि कुलम् स्यात् । तदेवाह—)  
“त्यदादिषु—” (सूत्र ४२६) इति दृशेः क्तिवन् विधानात् अन्यत्रापि कुत्वम् ;  
क्तिवन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुवचनपक्षयोः इत्यर्थः । दृक्—दृग्, दृशौ—दृशः ॥

(त्वेषतीति त्विषः क्तिप् । त्विष् इति प्रातिपदिकम्) त्विट्—त्विड्, त्विषौ—  
 त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विटत्सु—त्विट्सु । (“डः सिधुट्” इति पाचिकोष्ठः) ।  
 सहजुषते इति (सजुष् शब्दः । असा सौ “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । “वीरु-  
 पधायाः” इति दीर्घः । अतः आह—) सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् ।  
 सजूष्व—सजूः षु ॥ (आशासनम् इत्याशास्तेः क्तिप् । “आशासः कावुपसंङ्ग्रा-  
 नम्” इत्युपधायाः इत्वम् । “शासिवसिघसीनाच्च” इति षत्वम् । अस्य षत्वस्य असि-  
 ज्जत्वात् रुत्वम् । ततः मुलीपे “वीरुपधायाः” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह—)  
 षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् । आशीः—आशिषौ—आशिषः । आशीभ्याम् ।  
 आशीभिः ॥ (स्त्रीलिङ्ग अदस शब्दनाह—) असौ (पुंलिङ्गप्रकरणं द्रष्टव्यम्) ।  
 त्यदादात्वं टाप् । औः शी । उत्त्वमत्वे । अमूः, अमूः । अमूम् ।  
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम्,  
 अमूभ्यः । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमुषुः ।  
 (सर्वत्र पुंलिङ्गप्रकरणं सर्वाशब्दरूपं च द्रष्टव्यम्) ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

Eng—Easy.

## “अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी— । (सु शोभनाः अनङ्वाहः यसा कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनङ्गशब्द-  
 नपुंसकेनाह—) “स्वमोर्लुक्” (लुकास्तत्वात् “सावनङ्गुहः” (७।१।८२) इति  
 तुम् न) । (पदान्तत्वात्) दत्वम् । स्वनङ्गुत्—स्वनङ्गुद् । स्वनङ्गुही (नपुंस-  
 काच्च” इति औः शोभावः) । “चतुरनङ्गुहोः—” (सूत्र ३३१) इत्याम्  
 (सर्वनामस्थानि । नपुंसकस्य प्रथमा द्वितीया बहुवचनम्—“शि” सर्वनामस्थानम् इति  
 प्रायुक्तम् । “नपुंसकस्य भलचः” इति तुम् । तस्य “नश्च” इति अनुस्वारि सति—)  
 स्वनङ्गुवाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुं वत् ॥

[ विमलः द्यौः आकाशः यस्य अङ्गः इति विग्रहे—विमलदिव् शब्दमाह—  
“दिव उत्” ( पदान्ते ) । अहर्विमलदुः ॥ ( विमलदिव् + शौ = विमलदिवी ।  
अतः “दिव्” शब्दस्य पदान्ताभावात् “दिव उत्” इत्यत्वं न स्यात् । तदाह—  
अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य एव उत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां  
प्राप्तायाम् “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः” ( वार्त्तिके ) इति प्रत्यय-  
लक्षणं न । विमलदिवी विमलदिवि ॥ अपदादिविधौ किम् ?—दधि-  
सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कुत्व ( कर्त्तव्ये )  
तु न ( पदत्वं नास्ति इत्यर्थः ) ॥

Eng—unnecessary.

मित— । विमलदिव् + शौ इत्यत्र “विमलदिवी” इति रूपं वक्ष्यन् उपन्यस्यति ।  
“विमलदिवी” इत्यत्र समुदायस्य सुबन्ततया पदत्वम् अस्ति, न तु केवलस्य दिव्शब्दस्य,  
अतः “दिव उत्” इति न प्राप्नोति । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” इति लुप्तां  
दिङ्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वं वाच्यम् । “न च लुका  
लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणम् इति वाच्यम् ; पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन  
अत्र “न लुमता—” इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ  
पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यात्” सर्वमेतत् आशङ्क्य आह—“अन्तर्वर्त्तिनीम् विभक्तिमा-  
श्रित्य” इत्यादि । अत्र प्रत्ययलक्षणं वारयति च वार्त्तिकमेतत् । वार्त्तिकस्यार्थो  
यथा—“समासो उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायाम् ‘अन्तर्वर्त्तिविभक्तिलोपे प्रत्यय-  
लक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा” । ततश्च “दिव्” इत्यस्य उत्तरखण्डस्य  
प्रत्ययलक्षणे प्रतिषेधे दिव् इत्यस्य पदत्वं नास्ति, “दिव उत्” इति च न प्रवर्त्तते ततः  
विमलदिवी ; विमलदिवि ( शौ भलन्तत्वाभावात् तुम् न ) ॥ अपदादिविधौ इति  
वार्त्तिके किमर्थमुक्तम् तदाह—दधिसेचौ इति । सेच् इति क्तिवन्तमेतत् । दध्नः  
सेचौ दधिसेचौ । अत्र समासो उत्तरखण्डस्य शेषो लुप्तां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य  
‘सेच्’ इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया “सात्पदायोः” इति सूत्रेण षत्वनिषेधः  
इष्टः । तथा च बालभनोरमा “उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः” इत्येतावति उक्ते तु  
‘सेच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च

( त्व षतीति त्विषः क्तिप् । त्विष् इति प्रातिपदिकम् ) त्विट्—त्विट्, त्विषौ—  
 त्विषः । त्विङ्भ्याम् । त्विटत्सु—त्विट्सु । ( “ङः सिधुट्” इति पाक्षिकोष्ठट् ) ।  
 सहजुषते इति ( सजुष् शब्दः । अस्य सौ “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । “वीरु-  
 पधायाः” इति दीर्घः । अतः आह— ) सजुः, सजुषौ, सजुषः । सजुभ्याम् ।  
 सजुष्व—सजुः षु ॥ ( आशासनम् इत्याशास्तेः क्तिप् । “आशासः कावुपसंङ्ग्रा-  
 नम्” इत्युपधायाः इत्वम् । “शासिवसिघसीनाच्च” इति षत्वम् । अस्य षत्वस्य असि-  
 ङ्ङत्वात् रुत्वम् । ततः सुलोपे “वीरुपधायाः” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह— )  
 षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् । आशीः—आशिषौ—आशिषः । आशीभ्याम् ।  
 आशीभिः ॥ ( स्त्रीलिङ्ग अदस् शब्दमाह— ) असौ ( पुंलिङ्गप्रकरणं द्रष्टव्यम् ) ।  
 त्यदादात्वं टाप् । औः शी । उत्त्वमत्वे । अमूः, अमूः । अमूम् ।  
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम्,  
 अमूभ्यः । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषः ।  
 ( सर्वत्र पुंलिङ्गप्रकरणं सर्वाशब्दरूपं च द्रष्टव्यम् ) ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

Eng—Easy.

## “अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी— । ( सु शोभनाः अनङ् वाहः यस्या कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनङ्गुशब्दं  
 नपुंसकेनाह— ) “स्वमोर्लुक्” ( लुकाङ्गुत्वात् “सावनङ्गुः” ( ७।१।८२ ) इति  
 नुम् न ) । ( पदान्तात्वात् ) इत्वम् । स्वनङ्गुत्—स्वनङ्गुः । स्वनङ्गुः ( नपुंस-  
 काच्च ” इति औङः शोभावः ) । “चतुरनङ्गुः—” ( सूत्र ३३१ ) इत्याम्  
 ( सर्वनामस्थानि । नपुंसकस्य प्रथमा द्वितीया बहुवचनम्—श्चि सर्वनामस्थानम् इति  
 प्रागुक्तम् । “नपुंसकस्य कलचः” इति नुम् । तस्य “नश्च” इति अनुस्वारसति— )  
 स्वनङ्गुः । पुनस्तद्वत् । शेषं पुं वत् ॥

[ विमलः द्यौः आकाशः यस्य अङ्गः इति विग्रहे—विमलदिव् शब्दसाह—)  
 “दिव उत्” ( पदान्ते ) । अहर्विमलदुः ॥ ( विमलदिव् + शी = विमलदिवी ।  
 अत्र ‘दिव्’ शब्दस्य पदान्तत्वाभावात् “दिव उत्” इत्युत्वं न स्यात् । तदाह—)  
 अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य एव उत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां  
 प्राप्तायाम् “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः” ( वार्त्तित्र ) इति प्रत्यय-  
 लक्षणं न । विमलदिवी, विमलदिवि ॥ अपदादिविधौ किम् ?—दधि-  
 सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्ताव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कुत्व ( कर्त्ताव्ये )  
 तु न ( पदत्वं नास्ति इत्यर्थः ) ॥

Eng—unnecessary.

मित— । विमलदिव्+शी इत्यत्र ‘विमलदिवी’ इति रूपं वक्ष्यन् उपन्यस्यति ।  
 ‘विमलदिवी’ इत्यत्र ससुदायस्य सुवन्ततया पदत्वम् अस्ति, न तु केवलस्य दिव्शब्दस्य,  
 अतः “दिव उत्” इति न प्राप्नोति । न च “सुपीधातुप्रातिपदिकयोः” इति लुप्तं  
 दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वं वाच्यम् । “न च लुका  
 लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणम् इति वाच्यम् ; पदसंज्ञायाः सुवन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन  
 अत्र “न लुमता—” इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ  
 पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यात्” सर्वमेतत् आशङ्क्य आह—“अन्तर्वर्त्तिनीम् विभक्तिमा-  
 श्रित्य” इत्यादि । अत्र प्रत्ययलक्षणं वारयति च वार्त्तिकमेतत् । वार्त्तिकस्यार्थो  
 यथा—“समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायाम् ‘अन्तर्वर्त्तिविभक्तिलोपे प्रत्यय-  
 लक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा” । ततश्च ‘दिव्’ इत्यस्य उत्तरखण्डस्य  
 प्रत्ययलक्षणे प्रतिषेधे दिव् इत्यस्य पदत्वं नास्ति, “दिव उत्” इति च न प्रवर्त्तते ततः  
 विमलदिवी ; विमलदिवि ( शी भलन्तत्वाभावात् तुम् न ) ॥ अपदादिविधौ इति  
 वार्त्तिके किमर्थमुक्तम् तदाह—दधिसेचौ इति । सेच् इति क्तिवन्तमेतत् । दध्नः  
 सेचौ दधिसेचौ । अत्र समासे उत्तरखण्डस्य शेषो लुप्तं विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य  
 ‘सेच्’ इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया “सात्पदायोः” इति सूत्रेण षत्वनिषेधः  
 इष्टः । तथा च बालमनोरमा “उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः” इत्येतावति उक्ते तु  
 ‘सेच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च

## सिद्धान्तकौमुदी

सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्वनिषिधो न 'अपदादिविधौ' इति उक्तम् । षत्वनिषिधस्य पदादिविधितया तस्मिन् णिप्रतिषिधभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'सेच्' इत्यस्य पदान्तत्वात् तत् पदायोः" इति षत्वनिषिधोनिर्वाधः । ननु 'सेच्' इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे स्यात्" । अतः आह—'चकारस्य कुत्वे तु न' । अस्यार्थः यथा—'सेच्' इत्यस्य पदत्वं नास्ति । कुत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिनं कर्त्तव्यं प्रत्ययलक्षणप्रतिषिधसत्वात् पदत्वाभावात् इति बोध्यम् ॥

शान्तं वार—शब्दमाह :—

वाः, वारी, अक्षलन्तत्वात् न नुम्—वारि ( अक्षलन्तत्वाभावात् नुम् न इत्यर्थः ) । वारा—वाभ्याम् इत्यादि । ( वार्ङ्ग इत्यत्र 'रोः' यमात् न विसर्जनयः ) ॥ ( चतुर्शब्दः नित्यवहुवचनान्तः । अतः इत्वारि ( 'शि' इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् "चतुरनेङुहोः—" इति किम् शब्दमाह । किम् सु इत्यत्र सोर्लुकि लुप्तत्वात् "किम् कः" न, एतदेवाह— ) न 'लुमता' इति कादेशो न । किम्, के, एवं ) । इदम् इमे, इमानि ॥

"अन्वादेशे नपुंसके एनद्रुक्त्वयः" ( वार्त्तिक ) । एनत् ।  
॥ एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

"द्वितीया टौस्त्रेन" इत्यस्यैव । तत्र अमर्थमेवैतत् वार्त्तिकम् । त्विसिद्धम् । वस्तुतस्तु "द्वितीयाटौस्त्रेन" इति सूत्राङ्गे सति, नपुंसके नतसिध्यति । 'एनम्, एनौ एनान्' इत्यादयस्तु त्वदायत्वेन सिध्यति इति ॥

वहन् शब्दमाह—

वह, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा हे मह्यन् हे ब्रह्म ॥

वहति । अत्र सर्वनामस्थानत्वाभावात् लुका च लुप्तत्वात् उपधावङ्गिः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपः । ब्रह्मनीति सर्वनामस्थानत्वा-

भावात् नोपधायावृद्धिः, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति सूत्रं द्रष्टव्यम् । 'व्रज्जाणि इति भलन्तत्वाभावात् न नुम् । इति सर्वमेतत् हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणे राजन्शब्दरूपे द्रष्टव्यम् ॥ अहन् सु इत्यत्र लुप्तता लुप्ते सुप परत्वाभावात् 'रोऽसुपि' इति रः,— एतदेवाह—

दी— । "रोऽसुपि" ( सूत्र १७२ ) इति ] अहर्भाति । "विभाषा द्विशयोः" सूत्र २७१ ) इति अह्नी, अहनी, अहानि ( अत्र भलन्तत्वाभावात् नुम् नः किन्तु सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः ) ॥

सित— । सुगमा ॥ भ्यामादौ हलि अहन्शब्दस्य विशेषमाहः—

४४३ । अहन् । १।२।६८ ।

दी— । 'अहन्' इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते । अहोभ्याम् अहोभिः । इह "अहः" "अहोभ्याम्" इत्यादौ रत्वस्त्वयोः असिद्धत्वात् नलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलापाभावं निपात्य द्वितीयेन रुविधेयः । तदन्त-स्यापि रत्वस्त्वे । दीर्घाणि अदाणि यस्य स दीर्घाहा निदाधः । इह हलङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षण्येन 'असुपि' इति निषेधात् रत्वाभावे रुः तस्य असिद्धत्वात् नान्तलक्षणे उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाधः ( "हृषिच" इति सन्धौ उत्त्वम् ) । दीर्घाहाणौ, दीर्घाहाणः । दीर्घाहा । दीर्घाहोभ्याम् इत्यादि ॥

'रु' is ordered at the final of the base अहन् when at the end of a पद । Thus अहन् + भ्याम् = अहरुभ्याम् = अह उ भ्याम् = अहोभ्याम् by the rule "हृषिच" (ante.) Similarly अहोभिः । In अहः and अहोभ्याम् रत्वं and रत्वं respectively are treated as असिद्ध, so नलोप by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" is due here ; this however does not take place owing to bringing of 'अहन्' in this sutra ; so by one 'अहन्' there is absence of नलोप here and by the second 'अहन्' of the sutra रु is being enjoined. As 'अहन्' is said in original in this

sutra, so र comes even after words having अहन् final. Thus we get दीर्घाहाः निदाघः । Here in दीर्घाहन् सु, when सु elides by the rule “हल्ङावभ्यो—”, then resorting प्रत्ययलक्षणत्वं here “असुपि” prohibits रत्वं but we get रत्वं yielding दीर्घाह र=दीर्घाहाः and here this र being as if not taken place we have उपधादीर्घ for it ends in न (owing to असिद्धत्वं of र) । In सम्बोधन the form is दीर्घाहः and so on.

मित— । “ससजृषो र” इत्यतः ‘रः’ वक्तुं । फलतः पादान्ताधिकारस्तु अर्थे व । ततः अह—‘अहन्’ इत्यस्य रः स्यात् इत्यादि ॥ अत्र ‘अहन्’ इति लुप्तषष्ठीकः प्रकृतिनिर्देशः । तेन सौ लाक्षणिकस्य अहन्रूपस्य न रः किन्तु र एव ॥ “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्येतत् प्रति अहः अहोभ्याम् इत्यादिषु कृतं रत्वं रत्वं चासिद्धम् । तेन प्राप्तोति नलोपः । ‘अहन्’ इति सूत्रे नकारान्त निपातात् ( पुनः ‘अहन्’ इत्यनुवर्तनात् ) न भवति । अन्यथा नलोपं कृत्वा अह इति निर्दिश्येत । एवं च ‘अज्ञो नलोप-प्रतिषेधः’ इति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यमिति इति निश्कर्षः ॥ अन्यत् सर्वम् सुगमम् ॥

दी— । [ दग्धिन् सु इत्यत्र सुलुक् । नलोपः— ] दग्धि, ( अत्र उपधा दीर्घस्तु न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्, लुका च लुप्तत्वात् ) । दग्धिनी, दग्धिनी । दग्धिभ्याम् इत्यादि ॥ स्रग्वि, स्रग्विनी स्रग्वीणि ( दग्धिभवत् ) ॥ वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि ॥ बहुवृत्रहं, बहुवृत्रघ्नी ( अललोपे कृत्वे च सति रूपम् ) —बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि ( श्रेः सर्वनामस्थानत्वात्, तस्मिन् सति अल्लोपाभावात् “इन् हन्—” इति उपधादीर्घं “एकाजुत्तरपदेषः” इति शतम् इति बोध्यम् ) ॥ ( वहः पूषाणः यव इति बहुपूषन् ) बहुपूष, बहुपूषणी ( श्याम् अल्लोपे रूपम्, —(तदभावे) बहुपूषनी, बहुपूषाणि ॥ ( एवम् ) बहुवृत्र्यम्, बहुवृत्र्यम्नी—बहुवृत्र्यमणी, बहुवृत्र्यमाणि ॥ ( नञ्पूर्वात् सृजधातोः सम्प्रदादित्वात् किप् अस्मज् इति रक्तपठ्यायः । अस्म सौ नपुंससकौ स्वमोर्लुकि विशेषमाह— ) असृजः पदान्ते कृत्वम् :सृजेः क्विचनः विधानात् ( “किन्प्रत्ययस्य क्तः” इति सूत्रे किन्प्रत्ययः यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् ) । विश्वसृडादी तु न । “सृजिदेशोः—” इति सूत्रे रक्तजुसृडभ्याम् इति भाष्य-प्रयोगात् ( सर्वमेतत् पुलिङ्गप्रकरणे उक्तम् ) । यद्वा “नञ्श्च—” आदिसूत्रे सृजि-



यज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः ( एतयोः षत्वं कुलं वाधित्वा वर्तते इत्यर्थः ; ततश्च भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ) । सग् कृत्विग्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । ( ननु तदा असृक् शब्दोऽपि कुत्वापवादं षत्वं इति चेत् तन्न । इत्येदवाह ) असृक्-शब्दस्तु अस्यतेरौघादिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः ( ततः “त्रथै—” इति सूत्रस्याविषयत्वात् “चोः कुः” इति कुले सति असृक्, असृग्, इति—) असृक्—असृग्, असृजी, असृज्जी । “पहनो—” इति सूत्रेण वा असन् । असानि । असृजा—असृना, असृगम्याम् असृम्याम् इत्यादि ॥ ( ऊर्जयति इति ऊर्जं प्राणने किन् ऊर्जं इति प्रातिपदिकम् ) ऊर्क—ऊर्ग, ऊर्जी, ऊर्जि । नरजानां संयोगः ॥ । बहूर्ज-शब्दे अन्यात् अचः ऊकारात् उपरि नुमः प्रतिषेधः स्यात्, किन्तु अन्यात् वर्णात् पूर्वोऽनुम् वा स्यात् इति वार्त्तिकद्वयनाह—) “वहूर्जि नुम् प्रतिषेधः” । अतन्त्यात्-पूर्वो वा नुम् ( वार्त्तिकः । वहूर्जि—वहूर्जि वा कुलानि ॥ त्यत् । लकाल्प-त्वात् त्यदाद्यत्वं सत्वं च न ) त्यद्, त्ये, त्यानि ॥ तत्—तद्, ते, तानि ॥ यत्—यद्, ये, यानि । एतत्—एतद्, एते, एतानि । अन्वादेशे तु एनत् ॥ वेभिद्यतेः क्विप् ( वेभिय इति यङ्लुगन्तधातोः अतो लोपे यलोपि च वेभिद् इति ) । वेभित्—वेभिद्, वेभिदो । ( जश्शसोः स्थाने यः शिः तन्मिन् ) सौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अमलन्तत्वात् न नुम् । अजन्तलङ्गणस्तु नुम् न ; स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् ( स्थानिसूतस्य अल्लोपस्य स्वस्य विधौ कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न सम्भवति इत्यर्थः ) । वेभिदि ब्राह्मणकुलानि ॥ ( एवं ) चेच्छिद्दि ॥

Eng.—Unnecessary (only Sanskrit Note is given along with Dikshita) ; for here forms are almost everywhere in the light of masculine declensions.

नित— । सुगमा ॥ गामश्चतीति किन् । अवडि गवाच् ; पूजायां ( “नाश्च पूजायाम्” इति नलोपाभावात् ) “एङः पदन्तात् अति” इति पूर्वरूपे गोच् ; पूजायाम् गोच् । प्रकृतिभावे गोअच्, पूजायाम् गोअच् इति षट् प्रातिपदिकानि । एषां रूपाणि वक्ष्यन् श्लोकद्वयेन रूपसंस्थानि निर्णयन् आह—

दी—। गवाकश्चब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवङ् पूर्वरूपैर्नवाधकशतं मतम् ॥

स्वमूषुष्ट नव. षट्भादौषट्के स्यु स्त्रीणि जसंशसोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

In the neuter gender the base गवाक् with difference of meaning in the root अच् e.g., worship and motion, and by प्रकृतिभाव, अवङादेश and पूर्वरूप in सन्धि in each case takes 109 forms in its declensions. Thus it has 9 forms in each of सु, अस् and सुप्, has six forms in the six भादि case affixes ( e.g., भ्यामवय. भिस्, भ्यस्वय ), has three each in जस् and शस् । And in rest ten विभक्तिप्रत्यय it has four forms in each. So altogether it has 109 forms in its declension in the neuter. This is now being illustrated—

मित—। सुगमा ॥ स्त्रीकोक्तमेव उदाहरणेन उपपादयति—

दी—। तथाहि—गामञ्चतीति विग्रहे “अत्विग—” आदिना क्त्विन् ।  
गतौ ( “अनिदितां—” इति ) नलोपः । “अवङ् स्फोटायनस्य” इत्यवङ् ।  
गवाक्—गवाग् । “सर्वत्रविभाषा गोः” इति प्रकृतिभावे—गो अक्, गोश्च ग् ।  
( ‘एङ् पदान्तात् अति’ इति ) पूर्वरूपे गोक्—गोग् । पूजायाम् ( “नाच्चेः  
पूजायाम्” इति नलोपाभावे ) नस्य कुत्वेन ङः—गवाङ्, गोश्चङ्, गोङ् ॥ अमि  
अपि एतान्येव नव ॥ “औङ् शी ; ( अस्य ) भत्वात् “अचः” इत्यल्लोपः  
—गोच्ची । पूजायान्तु—गवाञ्ची, गोश्चञ्ची, गोञ्ची ॥ “जशशसो शः” ।  
शेः सर्वनामस्थानेत्वात् तुम् । गवाञ्चि, गोश्चञ्चि, गोञ्चि ; गतिपूजनयोः  
त्रीत्येव ॥ गाच्चा—गवाञ्च्चा—गोश्चञ्च्चा—गोञ्च्चा ॥ ( गत्यर्थे ) गवाग्-  
भ्याम्—गोश्चगभ्याम्—गोगभ्याम्—। ( पूजायाम् ) गवाङ्भ्याम्—गोश्चङ्-  
भ्याम्—गोङ्भ्याम् इत्यादि ( एवं भिसि भ्यस्वद्वयेपि बोध्यम् ) ॥ सपि तु  
ङान्तानां, पक्षे “ङणोः कुक् टुक् शरि—” इति कुक् । गवाङ्चु—गोश्चङ्चु-  
गोङ्चु—गवाङ्चु—गोश्चङ्चु—गोङ्चु, गवान्चु—गोश्चचु—गोचु । न चेह

“चथो द्वितीयाः—” इति पञ्चे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् ; चत्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पञ्चे तु तस्य असिद्धत्वात् जश्त्वाभावे पञ्चे द्वितीयादेशात् त्रीणि रूपाणि वधन्ते एव । ( सूत्रकारमतेन नवाधिकशतं रूपाणि, स्वमते अधिकमुक्तम् इत्यर्थः ) । ऊह्यमेवां द्विवचनानुनासिकावकल्पनात् । रूपाण्यश्वाजिभूतानि ( ५२७ ) भवन्तीति मनोविभिः ॥

मित— । सुगमा ॥ ऊह्यमेषामिति । सौ नवानां रूपाणामन्यवर्णस्य ‘अनचिच’ इतिद्वित्वे तदभावे च अष्टादश रूपाणि इत्यनेन अन्यत्रापि द्विवचनादिबोद्धव्यम् इति विस्तरभयात् व्यवहारकाले अप्रकृतत्वाच्च सुगमत्वाच्च व्याख्यानमनावश्यकमेव ॥

अधुना तिर्य्यक्शब्दमाह । तिरः अङ्गतीति “कृत्विगदधृक्—” आदिना क्तिन् । गतौ “अनिदिताम् हलः—” इति नलोपः । ततः नपुंसके सौ सोर्लोपः । कुत्वम् । जश्त्वचत्वे । अतः आह—

दी— । तिर्य्यक्—तिर्य्यग्, तिरश्ची ( अङ्गः श्या भत्वात् ‘अचः’ इति अलोपः ) ; तिर्य्यञ्चि । पूजायां तु—तिर्य्यङ्, तिर्य्यञ्ची, तिर्य्यञ्चि । ( शेषं पुंवत् ॥ यकृत्, यकृती, यकृन्ति । “पहन्तो—” इति वा यकन् । यकानि । यकना—यकृता ॥ शकृत्, शकृतो, शकृन्ति । ( पान्निक शकन् आदेशे सति— ) शकानि । शकना—शकृता ॥ ( दा + शङ् = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाणाह— ) ददत्, ददती ।

मित— । ददत् + शि इति स्थिते शौ “नाभ्यसाच्छतुः” इति नित्यं नुमनेषिषे प्राप्ते विधानमाह—

४४४ । वा नपुंसकस्य । ७।१।७।६ ।

दी— । अभ्यस्तात् परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम वा स्यात् सर्वनामस्थाने । ददन्ति-ददति ॥ तुदत् ।

Neuter base ending in the शङ् come after a duplicated root ( अभ्यस्तात् ) takes नुम optionally in the सर्वनामस्थान affix. Here शि is a सर्वनामस्थान affix, so ददत्+शि takes नुम् optionally and we get

ददन्ति + ददति । Now the base तुदत् ( derived from तुद + श्ठ ) is being declined and we look forward—

मित— । “नाभ्यस्तात् शतुः” इति वर्त्तते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च ऋस्ति । तदाह—“अभ्यस्तात् परो यः शता” इत्यादि । नटु-सकस्य जश्शसीः स्थाने शिः सर्वनामस्थानत्वात् पाचिके तुमि सति ददन्ति—ददति इति । अधुना तुद + श्ठ = तुदत् इति अस्य रूपमाह । सोर्लुका लुप्तत्वात् तुदत् इति । औङः श्वा भवात् तुमि अप्राप्ते वैकल्पिकं विधानमाह—

४४५ । आच्छीन्नद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी— । अवर्णान्तात् अङ्गात् परो यः शतुरवयवः तदन्तस्य अङ्गस्य नुम वा श्यात् शोनद्योः परतः । तुदन्ती—तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती—भाती, भान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then नुम is optional after bases ending in श्ठ come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्व is to be understood of roots taken along with श-विकरण । Thus in तुद + श्ठ, तुद is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकरण, so this ending in श्ठ takes optional नुम in शी and when the fem. affix डीप् follow. Thus तुदत् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदत् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षण नुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly नुम in शी is optional after अवर्णान्त अदादि roots like भा, या &c. So we get भान्ती and भाती in शी of the stem भात् and so on. Now we see the peculiarity of the base पचत् got from भ्वादि root-पच with श्ठ added.

मित— । पूर्वसूत्रात् ‘वा’ इति वर्त्तते । ‘आत्’ इति पञ्चमी अवर्णान्तात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाभ्यस्तात् शतुः” इत्यतः शतुः वर्त्तते । तदाह—“अवर्णान्तादङ्गात् परः यः शतुरवयवः” इत्यादि । प्रकृते तु तुद इत्यस्य शि अवर्णात् नुम वा स्यात्,

अत्र अङ्गत्वं तु तदादि ग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । ततः तुदन्ती—  
तुदती इति ॥ तुदन्ति इत्यत्र तु 'उगिदच्चाप्' इति सर्वनामस्थानि नुमि सति रूपम् ॥  
अदादौ लुकि अवर्णान्तात् धातोर्नुम् वा, तदाह—भात्, भान्ती—भाती इत्यादि ॥  
'भान्ति' इति 'तुदन्ति' वत् बोध्यम् ॥ अदादौ अन्यत्र अवर्णान्तत्वाभावे घत्, घती,  
घन्ति इत्यादि नुमभावे सिध्यति । अतः "निःश्वसन्ती विशालम्" इत्यपप्रयोगः यतः  
'श्वस' अदादौ पठितः ॥ 'पचत्' इत्यत्र शवविकरणस्यापि "आच्छीनायोः—" इत्यनेन  
सूत्रेण नुमो वैकल्पिकत्वे सति आह—

४४६ । शपश्यनोर्नित्यम् । ७।१।८१ ॥

दी । शपश्यनोरात् परो यः शतुरवयवः तदन्तरस्य नित्यं नुम् स्यात्  
शीनद्योः परतः । पचन्ती, पचन्ति ॥ दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥

नुम् is obligatory when शी and नदी i.e. fem. affix डीप्, follow.  
after base ending in शृह coming after अवर्ण of शप् (भादि) or श्यन्  
(दिवादि) विकरण । Thus in पचत्, पच ends in अवर्ण with शवविकरण.  
so here नुम् is नित्य and we get पचन्ती in शी । Similarly दीव्यन्ती ॥  
पचन्ति+दीव्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ॥

सित— । "आच्छीनायोर्नुम्" इति वचते । "नाभ्यस्तात्—" इत्यतः 'शतुः'  
अप्यस्ति । तदाह—'शपश्यनोरात् परो यः' इत्यादि । ततः 'पच' इति शवविकरण-  
विशिष्टस्य अवर्णस्य परो शतुरवयवस्य नुम् नित्यं भवति श्यां सत्याम् । एवं 'दीव्यत्'  
इत्यस्यापि बोध्यम् ॥ पचन्ति दीव्यन्ति' इत्यादि तु तुदन्तिवत् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥  
फलितं यथा—तुदादौ शि अवर्णान्तात् शृह ; नुम् वा शीनद्योः । अदादौ लुकि अवर्णा-  
न्तात् धातोर्नुम् वा । भादौ शपि अवर्णान्तात् शृह । नित्यं नुम् । दिवादीश्यानि  
अवर्णान्तात् शृह । नित्यं नुम् । नित्यमेव नुम् । तेन "मोह्निनान्तरव्रतगुरियं मुच्य-  
माना । विभाति गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्" इति चिन्त्यम् । अन्यत्र  
जुहोत्यादौ श्रौ शतरि "आभ्यस्तयोरातः" (६।४।११२) इत्यादन्तानामाकारलोपे  
नावर्णान्तात् परः शता । नुमभावश्च ॥ सादौ श्रौ नावर्णान्तात् शृह । नुमभावः । ततः

“अदर्शयन् वक्तुमशक्तु वन्त्यः” इत्यपपाठः ॥ रुधादौ अस्मि अवर्णाभावः । नुम् न । तनादौ उकारि नावर्णः ; न नुम् ॥ क्रादादौ अप्रत्यये “आभ्यन्तयोः—” इत्याकारलोपि अवर्णाभावः, नुमपि न ॥ चरादौ णिचि शपि नित्यं नुम् ॥

मुशीभनाः आपो यस्मिन् इति समासे “ऋक्पूर्वध्—” इति समासान्तश्च न स्यात् ‘न पूजनात्’ इति निषेधात् ततः ‘स्वप्’ इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपाग्राह—

दी । स्वप्—स्वव्, स्वपी ॥ ( स्वप् + शि इत्यत्र विधानक्रममाह— ) नित्यात् परादपि नुमः प्राक् “अप् तृन्—” ( सूत्र २७७ ) ( “अपृत्न—” इति मते दीर्घस्य अप्रशब्दमुच्चयविहितत्वात् ) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् । ततः नुम् । स्वाम्पि ॥ ( निरव काशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम् ” इति पक्षोऽस्ति । तदा “अपृत्न—” इति दीर्घस्तु निरवकाशो न भवति, आपः इत्यत्र सावकाशत्वात् । ततश्च पूर्वं नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमागमे सति दीर्घः न स्यात् । इति सर्वमेतत् स्वीकृत्य आह— ) “निरवकाशत्वं प्रातिपदोक्तत्वम् ” इति पक्षो तु प्रकृते तद्विरहात् नुमेव । स्वाम्पि ॥ स्वपा । “अपोभि”, इति स्वद्भ्याम्, स्वद्भिः इत्यादि ॥

Eng—Easy.

दी— । “अस्तिपृवपि—” इत्युणादिसूत्रेण धनेरसु । ( ततः प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे धनुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्मात् स्वमोर्लुक् । ततः वकारस्य असिद्धत्वात् “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । एतदेवाह— ) षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम्—धनुः । धनुषो । ( धनुस् जम् इत्यत्र गुप्तस्ये शि ; नुम् । ततः धनुन्स् इ इति जाते— ) ‘सान्तमहतः—’ ( सूत्र ३१७ ) इति दीर्घः । “नुम् विसर्जनीय—” ( सूत्र ४३४ ) इति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा, धनुभ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पिपठिषते, क्विप् । “वोरुपधायाः—” इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । ( पिपठिष् + शि इत्यत्र विधानमाह— ) अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् भलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् अजन्तलक्षणोपि नुम् न । पिपठिषि ( वेभिदि’ इत्यादौ सर्वमेतत् उक्तम् ) । पिपठीभ्याम् इत्यादि पुं वत् ॥ पयः ( लुका लुप्तत्वात् “अल्लसन्तसु” इति :

दीर्घः) । पयसो, पयांसि । पयसा. पयोभ्याम् इत्यादि ॥ (सु शोभनः पुमान् यस्य कुलस्य इति श्रियहे सुपुम्सु शब्दः । अस्मात् स्वमोलुक् । संयोगान्त-लोपः ततः सुपुम् इति । एतदेवाह—) सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि (शे सर्वनाम-स्थानत्वात् “पुंसोऽसुङ्” इति असुङ् ॥ अदस् स् इत्यव सोर्लुका लुतत्वात् न औ । नापि ल्यदाद्यलम् । ततः) अदः ।

(औङि रूपमाह—) विभक्तिकार्यम् (ल्यदाद्यत्वादिकम् इति यावत् । (“पूर्ववासिङ्गम्—” इति विभक्ति कार्यान्तरं) उत्त्वमत्वे । (ततः) अम् । (शौ, ल्यदाद्यलं, पररूपलं अजन्तत्वात् नुम्, उपधादीर्घश्च. ततः उत्त्वमत्वे इति—) अमूनि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥

Eng —Easy.

॥ इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ॥

## ॥ अथाव्ययप्रकरणम् ॥

४४३ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३१ ॥

दी । स्वरादयो निपाताश्च अव्ययसंज्ञाः स्युः ।

Words beginning with स्वर, etc ( to be enumerated below ) and words technically called in grammar as निपात (cp-the rule “प्राची-श्रान्निपाताः”, “चादयोऽसत्त्ववचने”, “प्रादयः”; “उपसर्गाः क्रियायोगे” &c ) are all called अव्यय ।

नित— । स्वर आदि येषां ते स्वरादयः । स्वरादयः च निपाताश्च इति स्वरा-दिनिपातम्. समादारब्धः । निपाताः यथा—“प्राचीश्रान्निपाताः” इत्यधिकृत्य “चादयोऽसत्त्ववचने”, “प्रादयः”, “उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्यादि सूत्रविहिताः

( प्राग् व्याख्याताश्च ) । अत्र वालमनोरमा द्रष्टव्या यथा—“स्वरादीनां चादीनां पृथक् पाठस्तु “निपाता आद्यादाताः” इति स्वरभेदाद्यैः । चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाव्ययत्वम् । स्वरादीनान्तु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाञ्च तत् इति व्यवस्यार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो वक्तव्यन्ते—

दो— । स्वरः, प्रातरः, पुनरः, सनुतरः ( सनुतरः इत्यन्तर्धाने ; सनुतश्चौरो गच्छति ), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक् ( इति सत्ये । ऋधवदन्ति विद्वांसः ), ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम् ( इति सुखसौनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास् ), तूष्णीम्, वहिस्, अवस्, ( इति वहिरर्थे ; अवो गच्छति ), समया ( इति समीपमध्ययोः । त्वां समया आस्ते ; यामं समया आस्ते याममध्ये इत्यर्थः ), निकषा ( इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्घ्यां निकषा इनिष्यति ), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नजः, हेतौ ( इति निमित्ते ), इद्धा ( इति प्राकाश्ये । समिद्धमिद्धं शमहो दधासि ), अद्धा ( इत्यवधारणे । अद्धा प्रियं प्रत्यर्पयिष्यति ), सामि ( इत्यङ्गुल्ययोः । सामिसन्धीलितानः ; सामिकृतमङ्गत्वं स्यात् ), ‘वत्’ [ “तेन तुल्यं क्रियाचङिति” ( ५।१।१५ ) ] इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्ततां प्रदर्शयन्नाह— ] ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् ( इति वत्यन्तोदाहरणे ), सना ( इति नित्ये ), उपधा ( इति भेदे ), सनत्, सनात् ( इति नित्ये ), तिरस्, अन्तरा अन्तरेण, उयोक् ( इति कालभूयस्त्वे । ज्योष् जीवस्तः ) । कम् ( इति दाविमूर्द्ध सुखनिन्द्याव्योमसु । कञ्च पञ्चम् ), शम् ( इति दुःखोपशमे । शङ्करः, शम्भुः ), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, औषट्, वौषट् ( एते हविर्दाने ) अन्यत् ( इत्यन्यार्थे ), आस्ति ( इति सत्तायाम् विडन्तप्रतिरूपकम् अव्ययम् । उपांशुः ( अप्रकशोच्चारणे ), क्षमा ( क्षान्ती ), विहायसा ( आकाशे ) दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुक्म् ( इति समकाले ) [ ‘प्रवाहिका—इति षाठान्तरम् ], आर्य्यं हलम् ( इति प्रसन्नार्थे । आर्य्यहलं गृह्णाति ), अभीक्ष्णम्, साकम्, साद्धम्, नमस्, हृहक् ( इति वर्जने ), धिक्, अथ, अम् ( इति शीघ्रार्थः ) ;



आम् ( इत्यङ्गीकारः ), प्रताम् ( इति खानौ ), प्रशान् ( इति समासार्थः ), मा, माङ् । आकृतिगणायम् ॥

N. B.—This खरादि list is an open one ( आकृतिगण ) and not a closed one.

मित— । “प्रागोश्चरान्निपाताः” । तव चादय उपसर्गाः गतयः कर्मप्रवचनीयाश्च निपतन्ति । चादयश्च—

दौ— । च, वा, ह ( इति प्रसिद्धौ ), अह ( पूजायाम् । गणकारस्तु ‘ह अह’ इति विनायोगे । त्वं ह गानं गच्छ अयमहारण्यं गच्छतु ) । एव, एवम्, नूनम्, शश्चत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सूयत् ( इौ प्रथे प्रशंसायाम् च ), कुवित् ( भूर्यर्थे ), नेत् ( शङ्कायाम् ), चेत् चन ( चेदर्थे ), यत्र नह ( इत्यारम्भे ), कच्चित् हन्त, माकिर्, माकिम् नकिर् ( वयः वर्जने ), माङ् नञ् यावत् तावत् त्वै विशेष वितर्कयोः ), द्वै ( वितर्के ), भ्वै ( पाठान्तरम् ), रै ( दाने ) श्रोषट् वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् ओम्, तुम् ( इति तुङ्गारि । गुरुं तुङ्ग्य ), तथाहि खलु- किल अथ स्रष्टु स्म, आदह ( उपक्रमहिंसा कृतसनेषु ); “उपसर्गे विभक्ति स्वरप्रतिरूपकारश्च” ( गणतत्त्व )—[ तव उपसर्गप्रतिरूपकेषुदाहरणं ‘अव इति ] अवदत्तम् ( उपसर्गे तु ‘अचः उपसर्गात्तः इति प्राप्नोति । अथवा उपसर्गेपि “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तादिकर्मेण । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चिन्त्यते—” इत्यत्र निपातनात् अवत्तम् अवदत्तम् इति दावपि ॥ विभक्तिप्रतिरूपकेषु सुविविभक्तेरहम् इत्युदाहरणम्— ], अह्युः ( सुवन्ते तु खरलोपः स्वात् ॥ तिङविभक्तेः—अस्तीति ), अस्तिज्ञाता ( तिङन्ते तु बहुव्रीहिर्नस्यात् ॥ खरप्रतिरूपकान्तावत्— ) अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ ( आ इति वाक्यस्वरणयोः । इतरे सन्बोधने ) पशु ( समासार्थः ) शुक्म् ( श्रेष्ठः ) यथाकथा च ( अनादरे ), पाट् प्याट् अङ्ग है हे भोस् अये ( सप्त सन्बोधने ) द्य ( हिंसा प्रतिलोभ्य पादपूरणेषु ), विषु ( नानार्थः ), एकपदे ( अकस्मादित्यर्थः । कथनेकपके निहन्त्यरीन् ), यत् ( कृतसायाम् ) आतः ( इतोपि इत्यर्थः ) । आदिराकृतिगणः ॥

Eng—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अधुना स्वरादि-चादिभिन्नानि अव्ययानि कथयन् परिगणनं करोतिः—

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

दी—। यस्मात् सर्वा विभक्तिः नोत्पद्यते स तद्धितान्तः अव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्—तसिलादयः प्राक् पाशप् । शस्प्रभृतयः प्राक् समा-  
सान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाञौ इति ।  
तेनेह न—पचतिकल्पम् पचतिरूपम् ।

A तद्धितान्त word after which all the विभक्तis do not arise is called an अव्यय । Enumeration on the point (to remove doubt) is necessary. Affixes beginning with तसिल् and ending with all up to the sutra “द्विषोश्च धसुञ्” i.e., all affixes from तसिल् but falling prior to पाशप्. Affixes शस् etc. and ending with “डाच् in the rule “अव्यक्तानुकरणा—” that is before समासान्त affixes: अम् enjoined by the rule “असु च चन्दसि”, and आम् enjoined by “किनेत्तिङ् अव्ययघात् आम् अद्रव्यप्रकर्षे” ; The affixes कुलसुच्, सुच् and धा : The affixes तसि, वति, [ N. B. The reading here वत् is questionable. Affixes ना and नाच् by the rule “विनञ्भ्यां नानाञौ न सङ्”—words ending with these affixes are अव्यय । Thus the enumeration being complete अव्ययत्व does not arise in पचतिकल्पम् got by the rule “ईषदसमाग्नौ कल्पवद्देश्य देशीयर,” and in पचतिरूपम् got by the rule “प्रशंसायां रूपम्” ।

मित—। ‘असर्वं विभक्तिः’ इति बहुव्रीहिः । अव्ययमानाः सर्वाः विभक्तयः यस्य इत्यर्थः ॥ तथा च इति: “यस्मात् सर्वा विभक्तिः नोत्पद्यते” इत्यादि । अति-  
व्यप्ति अव्याप्ति परिहाराय परिगणनं कृतम् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४४९ । कृन्मेजन्तः । १।१।३९ ॥

दी । कृद् यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मार स्मारम् । जीवसे, पिषद्धै ( इत्यादि वैदिकप्रयोगः ) ।

A word ending in a कृद that has म् वा ए the end, is an अव्यय as स्मार् स्मार्म्, जीवसे &c.

मित—। कृत् सृजन्तः इति कृदः । म् च एव सृजन्तौ तौ अन्ते यस्य ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४५० । कृत्वातोसुनकुसुनः ११।१।४० ॥

दी । एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः ; विसृपः ( एतो ईौ वैदिकप्रयोगौ ) ।

A word ending with the कृत् affixes क्वा तोसुन् वा कसुन् is an अव्यय ।

मित । सुगमा ।

४५१ । अव्ययीभावश्च । १।१।४१ ॥

दी—। अधिहरि ।

An अव्ययीभावसमानान्त word is also an अव्यय, as अधिहरि &c.

मित—। सुगमा ॥ हरी इत्यर्थे अधिहरि. विभक्तये अव्ययीभावः ॥

४५२ । अव्ययात् आप्सुपः । २।४।८२ ।

दी—। अव्ययात् विहितस्य आपः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र श्याला-  
याम् । अथ विहितविशेषणात् ( अव्ययात् विहितस्य इति व्याख्यानात् इत्यर्थः )  
नेह—अत्युच्चैस्सौ ( उच्चैः उच्चस्थम् अतिक्रान्तः इति “अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीया”  
इति समासि अत्युच्चैस् शब्दः । अस्य अव्ययत्वं नास्ति । यतः सुप् अव न अव्ययात्  
विहितः किन्तु अत्युच्चैस् शब्दात् । स्वरादिगणे केवलः उच्चैःशब्दः पठितः ) ।  
अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि नः गौणे । ( अव सत्वे )  
“आप्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्” ( नात्तिक ) [ अव्ययानां लिङ्गं नास्ति, अतः  
नूत्वे आप्ग्रहणं व्यर्थम् । अव्ययानां लिङ्गाभावे प्रमाणमाह— ]

दो—। “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वांश्च च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु  
यन्नव्येति तदव्यम्” ॥ इति भोष्याक्ता ऋ तिलिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥

[ अयं प्रसङ्गादाह— ]

वष्टि भागुरिरन्लोपमवाप्यौपसर्गयोः ।

आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाहः—अवगाहः पिधानम्—अपिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

[ तेन “पूर्वापरौ तयोनिधौ वगाहः” इति “भुजङ्गपिहितद्वारं पातलमघितिष्ठति”  
इत्यादि प्रयोगः सङ्गच्छते ] ॥

Eng.—आप् and सुप् that are to be made after an अव्यय elide.  
Thus in तत्र शालायाम् आप् (fem. affix) and सुप् after the अव्यय word  
तत्र elide. As the explanation here is “अव्ययात् विहितस्य” so in अलुच्चेस्  
the सुप् that is due after अलुच्चेस् comes for it is not done after उच्चेस्  
the अव्यय, but after अलुच्चेस् which is not अव्यय ; and उच्चेस् the अव्यय  
is subordinate here ( गौण ) so तदन्तविधि though ordinarily due after  
अव्यय words cannot come here. Taking of आप् in the sutra is un-  
necessary, for अव्यय are said as without लिङ्ग (gender). Thus it  
is said “An अव्यय (indeclinable) is that which does not change  
and is same in all the genders in all the numbers and in all  
‘विभक्ति’ । Owing to this saying of भाष्यकार, अव्यय have no gender,  
case-endings, number &c. Immediately it is to be noted that—  
according to Prof. Bhaguri the initial अ of the उपसर्ग अव and अपि  
optionally elides and आप् optionally comes after हलन्त words like  
वाचः निशः and दिशः &c. Thus both वगाहः and अवगाहः, so पिधानम् and  
अपिधानम् are correct.

## ॥ अथस्त्रीप्रत्ययाः ॥

४५२ । स्त्रियाम् । ४।१।३

दी— । अधिकारोयम् । 'समर्थानाम्' इति यावत् ॥

This is an अधिकार सूत्र and its jurisdiction goes up to the sutra "समर्थानां प्रथमाद्वा" ( ४।१।८२ ) ।

मित— । "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति यावत् ये प्रत्ययाः कथिताः ते स्त्रीप्रत्यया एव इति भावः ।

४५४ । अजाद्यतष्टाप् । ४।१।४ ।

दी— । अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिः ङीषो ङीषो बाधनाय ।—अजा । अतः—खट्वा ॥

टाप् is the affix when femineness is to be spoken of after अजादि words and after अकारान्त words. अज, अश्च &c. that are read in the अजादि list take टाप् being अदन्त, why then does the necessity arise to mention the अजादि list separately ? On this the author says that आप् after अजादि list comes in the matter of ङीप् or ङीष् to come after these words by the rule "जातिरस्त्रीविषयात् अयोपशब्दम्" and "वयसि प्रथमे" &c. ;—that टाप् bars ङीप् and ङीष् due after the words of the अजादि list. Thus fem. of अज is अजा ; the instance of अकारान्त word taking टाप् in feminine is that खट्वा becomes खट्वा ।

मित— । 'अजः' अजशब्दः आदिष्वेषां ते अजादयः । ते च अत् च इति समाहारे 'अजादयः' ; तस्य 'अजादयः' । "ङ्राप् प्रातिपदिकात्" इति सूत्रात् 'प्रातिपदिकात्' इति वर्तिते सति तच्च षष्ठ्या विपरिनते 'अजादयः प्रातिपदिकात्' इति ।

लभ्यते । एवं च तदन्तविधिश्च वक्तव्यः । “शुद्धा चामत्पूर्वा जातिः” इति वचननाम  
तदन्तविधिश्च विज्ञायते । ततः आह—‘अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत्  
स्त्रीत्वं तवद्योत्ये’ इत्यादि ॥ ननु अजादीनाम् अदन्तत्वादेव टापि सिद्धे किमर्थम्  
पृथग्वचनम् ? अत्रोत्तरमाह—“वयसि प्रथमे” इति ङीष् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति  
ङीप् च बाधित्वा अजादी च टावेव यथा स्यात् तदर्थम् अजादीनाम् पृथगुक्तिः ।  
अतः आह—‘अजाद्युक्तिः ङीषो ङोपश्च बाधनाय’ । त्वे “अजाद्यतः” इत्यस्य  
‘अजादिभ्यः अतः’ इत्यादि व्याख्यानं न युक्तम्, अजादीनाम् इति स्त्रीत्वमेव सम्बन्धयति,  
तदेवाह—

दी— । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात् नेह । पञ्चाजी । “द्विगोः”  
(सूत्र ४१६) इति ङीप् । अत्र हि समासार्थसमाहारानिष्ठं स्त्रीत्वम् ।  
(अजादीनाह—) अजा । एडका । अश्वो । चटका । मुषिका । एषु  
जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः ( स च न भवति ) ; वाला, बत्सा, होड़ा, मन्दा,  
विलाता, एषु “वयसि प्रथमे” इति ङीप् प्राप्तः ।

As the word ‘अजादि’ qualifies स्त्रीत्व, so in the case of पञ्चाजी we  
get ङीप् and not टाप् (for here स्त्रीत्व is not of अजादि word but of  
समाहार in the समास—पञ्चानाम् अजानां समाहारः) । In पञ्चाजी, ङीप्  
comes by the rule ‘द्विगोः’ ( see infra. ). Here स्त्रीत्व is dependent  
on the समाहार of समासार्थ, so ङीप् comes. Now the अजादि list is  
being enumerated—अजा, एडका अश्वा चटका मुषिका,—of these words  
ङीष् by the rule “जातेरस्त्रीविषयात्” is due and is barred by टाप् ; so  
वाला, बत्सा होड़ा, मन्दा विलाता of अजादि list takes टाप् barring ङीष् by  
the rule “वयसि प्रथमे” ।

मित— । इत्थौ व्याख्यानालम्बनेन अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात्, पञ्चाजी  
अजानाम् समाहारः इति समाहारद्विगौ “द्विगोः” इति ङीपि पञ्चाजीशब्दे स्त्रीत्वं न  
अजादीनाम् विवक्षितं किन्तु समासार्थनिष्ठसमाहारस्य अतः अत्र टाप् न । अजादीनाम्  
मध्ये अतः इति व्याख्यानं तु पञ्चाजीशब्दे टावेव स्यात् । अतः एतद्व्याख्यानमयुक्तम् ।

अजादीनाह । एषां मध्ये अजा एङकादिपञ्चशब्दानां जातिलक्षणो ङीप् टापा वाच्यते ; एवं वाला वत्सादिशब्दे “वयसि प्रथमे” इति प्राप्तः ङीप् टापा वाच्यते ॥

दी— । “सम्भस्त्राजिनशणपिशडेभ्यः फलात्” (वार्त्तिक) । सम्पला । भस्त्रफला । (अत्र) “ङ्यापोः—” इति ह्रस्वः ॥ “सदच्क्काण्डप्रान्तशते-केभ्यः पुष्पात्” (वार्त्तिक)—सत्पुष्पा । प्राक् पुष्पा । प्रत्यक् पुष्पा ॥ ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (वार्त्तिक) ; पुंयोगे तु शूद्री ; अमहत्पूर्वा किम् ?—महाशूद्री ॥ (अधुना अपि अजादीनेवाह—) ऋच्चा, उष्णिहा, देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेपि । कोकिला ॥ “मूला-न्नजः”—अमूला ॥

मित— । “पाककर्णपणपुष्पफलसूलवालोत्तवप्रदाञ्च” (४।१।६४) इति सूत्रभाष्ये पठितं वार्त्तिकं यथा—“सम्भस्त्राजिन—” । अवापि ङीर्षं वाधित्वा टावेव भवति इति तदर्थमेव इदमत्र अजादिगणव्याख्याने एव पठितम् । सम्भस्त्रा अजिन शण पिण्ड— एतेभ्यः परः यः फलशब्दः तस्मादपि टावेव इति वार्त्तिकार्थः । समृद्धानि फलानि यस्याः इति सम्पला । भस्त्रे वफलानि यस्याः इति भस्त्रफला । भस्त्राशब्दः नित्यस्त्रीलिङ्गः न तु भाषितपुंसकः तत्कथमस्य पुंवत्वम् ? अवोत्तरमह,—अत्र “ङ्यापोसंज्ञाच्छब्दोर्वहुलम्” इति ह्रस्वः ॥ “सदच्क्काण्ड—” इति वार्त्तिकमपि, एतेभ्यः परः यः पुष्पशब्दः तस्मात् “पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीर्षं वाधित्वा टापं प्रवर्तयितुम् अत्र पठ्यते ॥ महाशूद्री इति । महती च सा शूद्रा च इति कर्मधारये पुंवत्वे आत्वे च महाशूद्री इति । अत्र महत्पूर्वत्वात् न टापः ॥ ऋच्च् इत्यस्य स्त्रियास्=ऋच्चा, एवम् उष्णिह=उष्णिहा—अत्र अदन्तत्वाभावात् अप्राप्तं टापम् विधीयते । अत्र वट्टिभाशुरितरिति वार्त्तिकम् अपि अर्थात्थम् तेन हलान्तानां विकल्पेन टाप विधीयते ॥ ज्येष्ठादिशब्दानाम् पुंयोगलक्षणं ङीर्षं वाधित्वा टावर्थमेव अत्र पाठः ॥ “पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीर्षं वाधितुं वार्त्तिकं यथा—“मूलान्नजः” ॥ दंष्ट्राशब्दोपि अजादौ पठ्यते । अजादिरा-कृतिगणः ॥

दी— । “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (सूत्रं ३०३—प्रागुक्तम् व्यख्यातं च) । कूर्शी । दण्डिनी ।

चदन्त and नास्त् words take डीप् in the feminine.

मित— । सुगमा ।

४५५ । उगितश्च । ४।२।६ ।

दी— । उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । “शप्श्यनोः—” इति नुम् ( ? नित्यम् ) ॥ “उगिदचाम्—” इति सूत्रे अजग्रहणेन “धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि अञ्चतेरेव” इति नियम्यते । तेन इह न—उखास्रत् । क्विप् । “अनिदिताम्—” इति नलोपः । पर्णध्वत् ॥ अञ्चतेस्तु स्यादेव—प्राची ; प्रतीची ॥

After a crude word ending in उगित् (affix or otherwise) takes डीप् in the feminine. Thus भू + शठ् + डीप् = भवन्ती ; so also पचन्ती etc. In these cases नुम् is compulsory when डीप् follows, by the rule “शप्श्यनोर्नित्यम्” (ante.). In the sutra “उगिदचाम्—” the taking of अच् i.e., the root अञ्च् implies this injunction that—if उगित्कार्यं is to be recognised of roots then अञ्च् only will be taken into consideration. Thus in उखायाः स्वं सते इति उखा + स्वं सु + क्विप् = उखास्रत् we are not to take स्वं सु as उगित् to attach fem. डीप् after it. Similarly in पर्णात् ध्वं सते इति पर्ण + ध्वं सु + क्विप् = पर्णध्वत्, the root is not to be regarded as उगित् for attaching fem. डीप् here by this rule. In उखास्रत् and पर्णध्वत् the न elides when क्विप् follows by the rule “अनिदिताम् हलः—” (ante.). But as the root अञ्च् is regarded as उगित्, so प्राच् and प्रतीच् etc. take डीप् in the fem. ( उगित्त्वात् डीप् ) yielding प्राची and प्रतीची ।

मित— । उक् इति प्रत्याहारः । ‘उक् इत्’ लुप्तं यस्य तस्मात् । “अजायतः—” इति स्त्ववत् अत्रापि “प्रातिपदिकात्” इति वसति । उकितः प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । अत्रापि तदन्तविधिरस्ति ; समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधेऽपि उगित्यहणे तदन्त-



विधिरस्ति, तथा च वार्त्तिकम्—“उगिद्वयग्रहणवर्जम्” इति । ततः आह—“उगिदन्तात् प्रातिपदिकात्” इत्यादि ॥ भवन्ती पचन्ती इति शप्-विकरणस्य डीप् “शप्स्यनीर्निव्यम्” इति नियं नुमि सति सिध्यति ॥ धातुविषये अच्चेत्तेरेव उगिच्च याज्ञस्म, ततः “उखा-सत्” इत्यादि सन्सुधातोः क्तिप् सति उगितुलक्षणो डीप् न स्यात् । किन्तु प्राची प्रतीची इत्यादि अच्चेत्तेः सिद्धे सति डीप् तु भवत्येव ॥

४५६ । वनो र च । ४।१।७ ॥

दी— । वन्नन्तात् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिंश्रं डीप् स्यात् । रश्च अन्तादेशः । वन् इति ङुनिप्-क्वनिप्-वनिपां सामान्यग्रहणम् । “प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तस्य विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्” (परिभाषा) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात् तदन्तान्तमपि लभ्यते । घृत्वानमतिक्रान्ता अतिघृत्वरी ; अतिधीवरी ; शर्वरी ॥ ‘वनो न ह्रश्च’ इति वक्तव्यम् (वार्त्तिक) :— ह्रशन्तात् धातोः विहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् न डीप् रश्च न इत्यर्थः । ‘ओण् अपनयने । वनिप्’ “विङ्-वनोः—” इत्यात्त्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ “बहुव्रीहौ वा” (वार्त्तिक) :—बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे (डीप्—रत्वाभावपक्षे) डाव्भवत्येते ॥

After a प्रातिपदिक ending in वन् or after a word ending in a वन्नन्त word डीप् comes in the fem. and र comes at the final of these. By ‘वन्’ the affixes ङुनिप्, क्निप् and वनिप् are taken. “By an affix” the word after which it is enjoined and the affix itself both these are taken into account. So ‘वन’ qualifying a प्रातिपदिक gives वन्नन्त and वन्नन्तान्त words also. Thus अतिसूत्वरी and अतिधीवरी take डीप् and रादेश for these are वन्नन्तान्त word, सु+ङुनिप्=सुत्वन् and धा+क्निप्=धीवन् । शर्वरी is also got from the वन्नन्त word शर्वन् (शृ+वनिप्) ॥ Now the Varttika “वनो न ह्रश्च” directs that वन्नन्त and वन्न-

सान्त words are not to take ङीप् and रादेश in fem. if these are got from a root ending in a हश् latter (i.e. a letter covered by .हश् प्रत्याहारः) । Thus ओण्+वनिप्=ओ आ (आ by the rule “विङ्वनोः—”) वन्=अवावन् । Here ङीप् and र in fem. do not come for the root ओण् ends in a हश् letter. Similarly राजयुष्वा is got in fem. for the root युष् ends in a हश् letter. Lastly the Varttika “वहुव्रीहौ वा” directs that the original rule “वनो र च” is optional in the case of बहुव्रीहि समास । Thus बहुधीवरौ and बहुधीवा । ‘बहुधीवा’ while not taking ङीप् and र in the fem., then it optionally takes ङीप् after it by the rule “डातुभाभ्याम्—” (rule No. 461 below).

मित— । ‘वनः र च’ इत्यवसृते ‘र’ इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘वनः’ इति पूर्ववत् ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तेन तदन्तविधिः लभ्यते । एवं “प्रत्ययग्रहणे—” इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणात् ‘वन्’ ग्रहणेन वन्नन्तं वन्नन्तान् च लभ्यते । तदाह—‘वन्नन्तात् तदन्तात् च प्रातिपदिकात्’ इत्यादि ॥ “स्यजोङ्निप्” इति सु + ङनिप् = सुवन् ; तथा धा + कनिप् = धीवन् ; शृ + वनिप् = शर्वन् । अन्यत् सुगमम् ॥ “वनो न हश्” इति वार्तिकेन च सूत्रोपात्तौ ङीप् रादेशौ हश्नन्धातोः यो वन् तदन्तात् न विधीयते ; ‘हश्’ इति प्रत्याहारः ॥ ओण् + वनिप् = ओ आ + वन् = अवावन् । अत्र धातोः हश्नन्तात् स्त्रियां ङीप् रादेशश्च न । एवं राजयुष्वा इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ “वहुव्रीहौ वा” इति वार्तिकेन च “वनो र च” इति सूत्रगतः विधिः बहुव्रीहिसमासे विकल्प्यते । “अनो बहुव्रीहिः” इति सूत्रगतस्य निषेधस्यायमपवादः ॥ बहवः धीवानः यवसः इति बहुव्रीहिः । ङीव् रादेशाभावापत्ते तु “डातुभाभ्याम्—” इति वक्ष्यमानसूत्रेण ङाप् वा स्यात् ॥

४५७ । पादोऽन्यत्रस्याम् । ४११८ ॥

दी— । पाच्छब्दः कृतसमासान्तः तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीव्रां स्यात् । द्वपदी—द्विपात् ।

After a प्रातिपदिक ending in the word पाद् that is formed as समासान्त (with अकारलोप). डीप् optionally comes in the feminine. Thus ह्री पादौ यस्य इति बहुव्रीहौ “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादशब्दस्य अकारलोपे ‘पाद्’ इति जायते । And now when डीप् come after it, it is a ‘भ’ so पाद् becomes —

पद् and we get द्विपदी ( डीपि भच्चात् पादः पत् इति ) । द्विपात् ।

मित— । सुगमा ॥

४५८ । टावृत्ति । ४।१।६ ॥

दी— । ऋक् वाच्यायाम् पादन्तात् टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥

( पूर्वसूत्रात् ‘पादः’ वर्त्तते ॥ उभयोदाहरणे टापि भच्चात् पादः पत् ) ।

When ऋक् is signified or qualified then टाप् comes after a प्रातिपदिक ending in the word ‘पाद्’ ( i.e. कृतसमासान्त पाद् ) । Hence we get द्विपदा or एकपदा ऋक् ॥

मित— । सुगमा— ॥

दी— । “न षट्स्वस्त्रादिभ्यः” ।—पञ्च । चतस्रः ॥ ‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृतेपि ‘षण्णान्ताषट्’ इति षट्संज्ञां प्रति ‘नलोपः सुप्स्वर—’ ( सूत्र ३५३ ) इति नलोपस्य असिद्धत्वात् “न षट्स्वस्त्रादिभ्यः” इति न टाप् ।

षट्संज्ञक words and words like खञ्ज &c as enumerated before do not take feminine affixes डीप् or टाप् । Why do you say टाप् also here ?—For in पञ्च, नलोप is done ( and it in अदन्त ) but पञ्चन् being a षट्संज्ञक word by the rule “षण्णान्ता षट्” नलोप is असिद्ध here by the rule “नलोपः सुप्स्वर—” ( ante ) so पञ्च being अदन्त, टाप् ( i.e. अदन्तलक्षणाटाप् ) is due after it. And this टाप् is being prohibited by the rule “न षट्—” so both डीप् and टाप् अनुवृत्ति in this rule are necessary.

मित—। इदं बालमनोरमागतमत स्मर्त्तव्यम्—” ननु “नषट्स्वसादिभ्यः” इति  
वेव निषिध्यताम्, किं टावनुव्रत्त्या । नान्तत्वात् टापः, प्रसक्तेरभावेन तन्निषिध्यैव-  
त् इति ?... नान्तलक्षणं ङीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोर्लुकि नलोपे कृते अदन्त-  
त् प्राप्तस्य टापः प्रतिषेधार्थमिह टावनुव्रत्ति—रावश्यकी इति यावत्” । सर्वमतत्  
भेदेत्य दीक्षितो वदति—‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृते’ इत्यादि ॥

५६ । मनः । १।१।११ ॥

दी—। मन्तन्तात् न ङीप् । सीमा—सीमानौ ॥

Eng—Easy.

मित—। मनः इत्यत्र पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः ॥ “नषट्—” इति पूर्वसूत्रात्  
इति वक्तव्ये । ‘कन्नेभ्यः’ इति अतः ङीप् अस्ति ॥ ततः आह—“मन्तन्तात् न  
प्” इति ॥ एवं सीमन्शब्दे नान्तलक्षणे ङीपि निषिद्धे राजवत् रूपम् ॥

६० । अनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२ ॥

दी—। अन्तन्तात् बहुव्रीहेः न ङीप् । बहुयज्वा—बहुयज्वानौ ।

Eng.—Easy.

मित—। ‘अनः’ इति अनेन पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः । अनुव्रत्तिस्तु पूर्व-  
त्वदेव । तदाह—“अन्तन्तात् बहुव्रीहेः” इत्यादि ॥ बहुव्रीहौ ङीपि निषिद्धे,  
बहुयज्वन् इति राजवत् रूपम् । ततः बहुयज्वा बहुयज्वानौ इत्यादि ॥

६१ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३ ॥

दी—। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाव्वा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ ।  
दामा, दामे—दामानौ । ‘न’ पुं सि दाम” इत्यमरः ॥ बहुयज्वा, बहुयज्वे—  
बहुयज्वानौ ।

डाप् optionally comes after words as are got by the previous  
two rules e.g. “मनः” and “अनो बहुव्रीहेः” । Thus सीमा, सीमे—  
सीमानौ &c. Similarly दामा, दामे—दामानौ &c. The word दामन is

not used in the masculine, But in the neuter and fem?—so says Amara. The base बहुयज्न् hence takes डाप् in the fem. optionally and gives बहुयज्वा—यवहुयज्न् &c. ( like तला ०: रमा ) ।

मित— । “मनः” इति “अनो बहुव्रीहिः” इति च सवद्वयेनेष्टात् सन्नन्तात् अन्नन्तात् बहुव्रीहिश्च विकल्पेन डाव् भवति इति सूत्रार्थः ॥ अत्र सूत्रे “अन्यतरस्याम्” ग्रहणं निरर्थकम् । यतः “मनः” इत्यादिना डौपनिषेधे पुनः “डाबुभभ्याम्” इति डाव्विधाने एव विकल्पसिद्धिः “अनतरस्याम्” इति वचनम् न युक्तम् भाति किन्तु स्पष्टार्थम् इति केचित् । भयकारस्तु विकल्पार्थम् “अन्यतरस्याम्” इति न व्याचर्त्तः किन्तु “अन्यतरस्याम्” इत्यस्य योगविभागमप्रयित्य “बहुव्रीहिं वा” इति “वनोरच” इति सूत्रस्थं वार्तिकम् प्रत्याख्यातवान् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४६२ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

दी— । अन्नन्ताद्बहुव्रीहिरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पक्षे डाप्—डीप् निषेधौ । बहुराज्ञी—बहुराजा । बहुराज्ञौ—बहुराजे—व, राजानौ ।

A बहुव्रीहि ending in अन् which अन् elides its उपधा when a “म”, optionally takes डीप् in the fem. optionally here डाप् ( by the previous rule ) and डीप् निषेध by the rule “अनो बहुव्रीहिः” also operate. Thus in the बहुव्रीहि—बहुराजन्, the word ends in अन् which is उपधालोपिन् so the rule applying we get बहुराज्ञी ( with डीप् ) बहुराजा ( with डाव् ) and बहुराजन् ( with डीप् निषेध ) ।

मित— । “बहुव्रीहिरुधत्तौ डीप्” इति सूत्रात् “बहुव्रीहिः” वर्तते ; “संख्या-  
व्यादिः डीप्” इति सूत्राच्च डीप् अस्ति । “प्रातिपदिकात्” च वर्तते एव । फलित—  
माह—“अन्नन्तात् उपधालोपिनः बहुव्रीहिः इत्यादि ॥ अत्र अन्यतरस्याम् ग्रहणेन  
पक्षे डाव्, डीप्निषेधश्च भवति । अतः वीणि रूपानि यथा—बहुराज्ञी, बहुराजा-  
बहुराजन् इति ॥

६३ । प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्युसुपः । ७।३।४ । ॥

दी— । प्रत्यास्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्यात् आपि परे स आप्ठपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् ?—नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ?—शक्नोतीति शका । अष्टपः किम् ?—बहुपरिव्राजका नगरी । कात् किम् ?—नन्दना । पूर्वस्य किम् ?—परस्य मा भूत् कटुका । अतः इति तपरः किम् ?—राका । आपि किम् ?—कारकः ॥ “मामकनरकयोरुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक —मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥ “त्यक्त्यपोरच” (वार्त्तिक) —दान्तिणात्यिका । इदित्यिका ॥

The अकार which is just prior to a ककार which ककार is of a प्रत्यय, becomes इकार when आप् (the fem. affix) follows this आप् being not after a सुप् । Thus सर्वा + अकच् = सर्वका = सर्विका in the fem. by this rule ; so also क्क + खल् ( अक ) = कारक = कारिका in the fem. by this rule. Why do we say ‘अतः’ in the rule ? Witness नौका ( नौ + स्वार्थक ) । Here औकार is ककारात् पूर्व and not अकार, so इ does not come here when टाप् follows. Why do we say प्रत्ययस्थात् in the sutra ? Witness शक्नोतीति शका ( शक् + पचाद्यच् + टाप् ) ; here का is not प्रत्ययस्थ but a धात्ववयव, so इत्वं does not come here ; why so we say ‘असुपः’ in the sutra ? Witness the example बहुवः परिव्राजका यस्याम् इति बहुपरिव्राजका नगरी, here when टाप् follows the अकार before ककार does not take इकार, for here आप् comes after सुप् which though elided is regarded as existent by प्रत्ययलक्षण । Why do we say कात् in the sutra ?—Witness the example नन्दना, here इकार cannot come in place of अकार, for it is not before ककार । Why do we say ‘पूर्वस्य’ in the sutra ?—This is because the पूर्व अकार from क is to take इकार and not पर अकार । Thus in

कटुका the अकार after ककार does not take इकार when टाप् follows. Why do we say अतः in the rule with “अ” after it? Witness राका (रा धातु + क औणादि), here आकार is ककारात्पूर्व and not अकार. so इकार does not come for आकार here when टाप् follows. Why do we say आपि in the sutra? Witness कारक, ककारात्पूर्व अकार does not take इकार for here आप् does not come in. The Varttika “मामक—” directs इकार for अकार prior to ककार in मामक् and नरक when आप् follows yielding मामिका & नरिका । In both क is not प्रत्ययस्य so the present rule not providing इङ्ग for अकार here in the fem. the Varttika provides that; lastly ल्यगन्त and ल्यवन्त words ending in “क” ( i.e. प्रत्ययककार ) are to take इकार for their अकार, before ककार । This दाक्षिणात्यिका &c.

मित— । ‘प्रत्ययस्थात् कात्’ इत्यत्र कात् इति ककारात् अकारः उच्चारणार्थः । सूत्रे ‘असुपः’ इति व्याख्यायते—“स आप् सुपः परो न चेत्” इति ॥ सूत्रे अतः इति किमर्थम् उक्तम् ? ‘नौका’ इत्यत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्वं यथा न स्यात् एतदर्थम् ॥ ‘प्रत्ययस्थात्’ इति वचनात् ‘शका’ इत्यत्र ककारस्य धात्वव्यवत्वात् प्रत्ययस्थत्वाभावात् पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न प्राप्नोति ॥ ‘असुपः’ इति सूत्रे उक्तत्वात्, बहुवः परिब्राजकाः यस्याम् इति समासे बहुपरिब्राजका नगरी इत्यत्र आपः प्रत्ययलक्षणं सुपः परत्वात् ककारात्पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘कात्’ इति वचनम् असति ककारे यथा न स्यात् तदर्थम्, यथा नन्दना इति ॥ सूत्रे ‘अतः’ इति तत्परकरणात् राका इत्यत्र पूर्वस्य आकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘आपि’ किम् ?—कारकः इत्यत्र आवाभावात् अकारस्य इत्वं यथा न स्यात् तदर्थम् ॥ मामक+टाप्, नरक (नर+कै+क) टाप् इत्यत्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् आपि सति ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारे अप्राप्ते तद्विधानार्थं वार्तिकमाह—“मामकनरक—” इति ॥ “उदीचामातः स्थाने” इति वक्तृमात्रसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते “त्यक्त्यपीञ्च” इति वार्तिकम् तदुपवादादर्थम् । “दाक्षिणापचात् पुरस्तत्यक्” इति त्यक्, ततः स्तार्थिक-कः ; अधुना टापि सति

दाक्षिणात्यिका । एवं इह+त्यप् (‘‘अव्ययात्तप्’’) + क = इहत्यक । ततः टापि इहत्यका । त्यगन्तत्यवन्तयोश्च ककारात् पूर्वस्य अकारस्य नित्यम् इकारार्थम् वार्त्तिकम् ॥

४६४ । न यास्योः । ७।३।४५ ।

दी— । यत्तदोरस्य इन्नः स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ ‘‘त्यकनश्च’’ निषेधः ( वां ) ( इत्वं स्त्रियां निषिध्यते )—उपत्यका, अधि-  
यका ॥ ‘‘आशिषिबुनश्च न’’ ( इत्वं न इत्यर्थः ) [ वां ]—जीवका, भवका ॥  
‘‘उत्तरपदलोपे न’’ ( इत्वं न इति शेषः )—( देवदत्तिका इति उत्तरपदलोपा-  
भावे )—देवका ॥ ‘‘क्षिपकादीनाञ्चन’’ ( वां )—क्षिपका, ध्रुवका, कन्यका,  
चटका ॥ ‘‘तारका ज्योतिषि’’ ( वां ) ; अन्यत्र तारिका ॥ ‘‘वर्णका  
तान्तवे’’ ( वां ) ; अन्यत्र वर्णिका ॥ ‘‘वर्त्तिका शकुनौ प्राचाम्’’ ( वां ) ;  
उदीर्चा तु वर्त्तिका ॥ ‘‘अष्टका पितृदेवत्ये’’ ( वां ) ; अष्टिका अन्या ॥  
‘‘सुतका पुत्रका वृन्द्धारकाणां वेति वक्तव्यम्’’ ( वां ) इह वा अ इति छेदः ।  
( पुत्रिकाशब्दे क्त्वापूर्वस्य अकारादेशो वा इत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे डीनः  
इवर्णास्य पक्षे अकारः । अन्यत्र ( सुतकादिशब्दे ) इत्त्ववाधानार्थम् अकार-  
स्यैव पक्षे अकारः । सुतिका—सुतका इत्यादि ॥

The अकार prior to ककार in the case of bases यद् and तद् does not take इकार when आप् follows. Thus we get यका, यकाम्, सका, सकाम् etc. In the case of त्यकन् प्रत्ययान्त words this इत्वं when टाप् ( आप् ) follows is barred, so we get उपत्यका &c. Similarly the affix बुन् ( अक् ) does not change its prior अकार to इकार when this बुन् is in the sense of आशिष । Then we get जीवका, and not जीविका and so on. When an उत्तरपद of a word elides then its prior अकार does not change to इकार ; so we get देवका when the उत्तरपद—‘दत्त’ has elided, so our author gives the other example देवदत्तिका as well here. Words like क्षिपका, कन्यका



चटका, etc are without इत् in fem. The form is तारका in the sense of जोतिष् (luminary or eye-pupil), otherwise the form is तारिका (with इत् in the fem.) Similarly we get वर्तका without इत् in the sense of 'pertaining to तन्तु' । Otherwise the form is वर्तिका with इत् in the fem. So acc. to early scholars वर्तका is formed without इत् in the fem. to denote शकुनि (bird). Acc. to later scholars the form is वर्तिका in the very sense. Similarly अष्टका is formed in the fem. in the sense of some rites addressed to the manes &c. otherwise the form is अष्टिका (as referring to पाणिनीयाष्टाध्यायी) । In the Varttika "सूतकापुत्रिका" &c. the splitting is वा अ । This अकार is optionally ordered before 'क' । So (owing to this अस्वविधान ) in the word पुत्रिका, अकार is optional for इकार (got from डीन् by the rule "शाङ्गवाद्यजोडीन्"—see below rule 527). But in the case of other two words mentioned in the above Varttika अकार is made for अकार to bar इकार due in these. So we get सूतिका—सूतका, पुत्रिका—पुत्रका &c.

नित— । 'या' इत्येतस्य "उदीचामातः स्थाने—" इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोप-  
मिति-न्यासे उक्तम् । तदुक्तम्—यतः, 'आतः स्थाने' इत्यंशस्य अत्र अभावो विद्यते,  
अननुवर्तनात् । 'या सा' इति यत्तदीरुपलक्षणम् । इत्याशयेनाह—"यत्तदीरस्य इत्  
स्थान्" इति ॥ आशिषि इति :—"आशिषि यो वुन् तस्य योऽग्रमकारादेशः तद्वकारस्य  
"प्रत्ययस्थात्—" इति इत्वं न इति वार्तिकार्थः । एवं इत्वनिषेधः अव्यक्तापि वार्तिके  
विज्ञेयः । जीवधातोः "आशिषि च" इति वुन् ततः जीवका इति एवं भवका (भू-  
धातोः आशिषि वुनि गुणावादेशौ) ॥ देवदत्तशब्दे उत्तरपदस्य दत्तशब्दस्य "अनजादौ  
च विभाषा लोपो वक्तव्यः" इति लोपः । अतः देवका इत्यत्र इत्वं न । दत्तशब्दलोपं  
दर्शयितुमेव देवदत्तिका इति उदाहरणमुपन्यस्तम् ॥ चिपेरिगुपधलक्षणः कः । ततः  
अज्ञाते कन्—चिप्रका इति । चटमेदने पचाद्याच्च, ततः क चटका इति ॥ ज्योतिर्न-

ज्वलं, नेत्रकनीनिका च तारका ॥ वर्णका इति प्रावारविशेषः ततश्च तान्त्व एव । तन्तुनौ  
विकारः तान्त्वः—‘ओरञ्च’ इति अङ् । वर्णिका इति तु ग्रन्थविशेषश्च व्याख्या, स्रोत-  
कर्त्री च ॥ वर्त्तका इति शकुनौ गम्ये भवति इति इत्वं न । अन्यार्थे तु नित्यमित्वम् ॥  
पितरश्च ताः देवताश्च पित्र्यदेवताः तदर्थं कर्म पित्र्यदेवत्यम् “देवतान्तात् तादृशो  
यत्” इति यत् । अन्नानि ब्राह्मणा यस्याम् सा अष्टका । एवं पित्र्यादि कर्मणि  
अष्टका इति भवति । अन्यत्र पाणिन्यष्टधाव्यां तु अष्टौ परिमाणमस्याः इति  
“संख्यायाः अतिशदन्त्याः” कन् । ततः स्त्रियामष्टिका इति ॥ सूतकादि वार्त्तिके  
मुलिका इति इकारमध्यः पाठः, पुत्तशब्दस्य शाङ्करवादि ङीनन्तत्वात् इति भावः । अतः  
आह—“इह वा अ इति छेदः” इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

४६५ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६ ।

दी— । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्य इद्वान्  
स्यात् आपि परे । ‘केयाः’ ( सूत्र ८३४ ) इति ह्रस्वः । आर्थिका—आ-  
र्थिका । चटकका—चटकिका । आतः किम्—साङ्काशये भव साङ्काशिका ।  
‘यक—’ इति किम् ?—अश्विका । ‘स्त्रीप्रत्यय—’ इति किम् ?—शुभ  
यातीति शुभंयाः । अञ्जाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ ‘धात्वन्तयकोस्तु  
नित्यम्’ ( वां )—सुनयिका ; सुपाकिका ।

The अकार which comes in place of the fem. affix आकार just preceded by य or क, optionally takes इकार in its stead being anterior to ककार । Thus आर्था एव with स्वार्यिकक gives आर्थिका and आर्थिका । Here आर्था + क first yields आर्थिक with आकार being क्स by the rule “के इणः” (rule 834 under बहुव्रीहि समास) । Then when the fem. affix comes इत्वं is optional yielding both अर्थिका and आर्थिका । Similarly चटकका and चटकिका । Why do we say आतः in the rule ? Witness साङ्काशिका with नित्य इत्वं, for here अकार after यकार is not in place of आकार of a स्त्रीप्रत्यय ॥ Why do we say यक-

पूर्वायाः in the sutra ?—Witness अश्विका with नित्य इत् for here though अकार is in place of आकार still it is not preceded by either य or क । Why do we say स्त्रीप्रत्ययाकारस्य ? Witness शुभंयिका with नित्य इत्, for here आकार after य is धात्ववयव and not of स्त्रीप्रत्यय । And on this the Varttika runs “the अकार on य or क which is a धात्वन्तावयव takes इत् always when fem. affix आप् follows.” Thus we get सुनयिका and सुपाकिका where य and क are अवयव of the roots नी and पच ; so इत् is नित्य here by the rule “प्रत्ययस्थात् कात्—” (ante.)

ति त—। यस्य कश्च इति इत् । तौ पूर्वौ यस्याः इति ‘यकपूर्वायाः’ । एतत् ‘आतः’ इत्यस्य विशेषणम् । “प्रत्ययस्थात् कात्—” इति सूत्रमवानुवर्तते । ततः आह—“यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने” इत्यादि । ‘स्थाने’ इत्येतत् “षष्ठीस्थान-योगा” इत्यनेनैव लब्धं, ततो व्यर्थमेव सूत्रे स्थाने ग्रहणेन—इति चेत् । मैवमस्तु यतः अनुवादे परिभाषणाम् उपस्थितिः न स्यात् इति ज्ञेयम् । स्थानियहणम् अत्र एतत् ज्ञापयति ॥ आर्थ एव इति स्वार्थिके काप्रत्यये ततः पूर्वस्य आकारस्य ‘किंशः’ इति सूत्रेणङ्गस्य सति पुनः टापि सति—आर्थिका-आर्थिका इति अनेन सूत्रेण विकल्पेन सिध्यति, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ सूत्रे ‘आतः’ इति किमर्थमुच्यते ? साङ्काश्रयं नाम नगरम् ; तत्र भवा इति ‘साङ्काश्रयिका’ । अत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावात् इत्त्विकल्पो यथा न स्यात् तदर्थम् ‘आतः’ इति सूत्रे उच्यते ॥ सूत्रे यकपूर्वायाः कथमुक्तम् ?—अश्विका इत्यत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि तस्य यकपूर्वत्वाभावात् नित्यम् इत्वं न तु विकल्पः ॥ इत्तौ स्त्रीप्रत्ययाकारस्य इति कियर्थमुक्तम् । शुभंयिका इत्यादि धात्ववयवाकारस्य अत्रे सति इत्त्विकल्पो ना भूत् इत्येतदर्थम् ॥ तथा एतत् पच्ययमेव वार्त्तिकमाह—“धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्” इतिमिति भावः । नी धातोः पच-याचि नय इति । सु नयः यस्या इति सुनया ततः स्वार्थे कः, ‘किंशः’ इतिङ्गस्य; ततः टापि सति सुनयिका इति ; अत्र उक्तवार्त्तिकेन इत्वं नित्यम् । एवं सु शोभनः पाकः यस्या इत्यादौ सुपाकः शब्देऽपि उक्तप्रक्रियया सुपाकिका इति भवति उभयत्र यकारक-कारयोः धात्ववयवत्वात् आकारस्थानिकस्य अकारस्य इत्त्विकल्पो न स्यात् इति ॥

४६६। भस्त्रैषाज्जाज्ञास्त्रा नञपूर्वानामपि । ७।३।४७ ।

दी—। स्वेत्यन्तं सुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोनेत्वम् । अन्तर्वर्तिर्नी विभक्तिमाश्रित्य 'अस्यपः' इति प्रतिषेधात् । अनेषका ; पचमेषका ; अद्वके ; परमद्वके । स्वग्रहणं सञ्ज्ञोपसर्जनार्थम् ? इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । न तु द्वैषथोरसम्भवात् । नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारात् । स्वशब्दस्तु अनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वात् भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विक्का ; परमस्विकेति नित्यमेवेस्वम् । निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका ; एषका—एषिका ; कृतपत्वंनिर्देशात् नेह विकल्पः—एतिके—एतिकाः । अजका—अजिका ; जका—जिका ; द्वके—द्विके ; निःस्त्रका—निःस्त्रिका ॥

The first compound in the sutra, e.g., भस्त्रैषाज्जाज्ञास्त्रा ending in स्त्रा, is a इत् समास with the षष्ठीविभक्ति elided after it. The अकार of these preceding ककार becomes optionally इकार when टाप् follows in the feminine. Here owing to अङ्गत्व there is तदन्तविधि and so words ending in भस्त्रैषा &c. also take इत् for अकार in the fem. still 'नञपूर्वानामपि' is stated in the sutra to clear all doubt here. The base भस्त्रा is fem., so इत्वविकल्प here will be established by the sutra "अभाषितपुंस्त्राञ्च", hence taking of भस्त्रा here implies that words having भस्त्रा as उपसर्जन (subordinate) are to be taken here ; (such words being बिलिङ्ग, the rule "अभाषितपुंस्त्राञ्च" will not apply and there will be necessity of इत्वविकल्प by this rule) ; so our author says: "भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्" । Other words ending in

## स्त्रीप्रत्ययाः

भस्त्रा however where भस्त्रा is not उपसर्जन being feminine, the rule “अभाषित” will apply and give इत्वविकल्प so take उपसर्जन ‘भस्त्रा’ in the present rule. But in the case of एषा and हा this इत्वविकल्प is not of words having पूर्वपद before एषा and हा i.e., here in इत्वविकल्पविधि. एषा and हा alone are to be taken. The reason is that owing to अनुवर्तन (coming down) of अनाम्यसुप्; here, there will be सुप् before टाप् in एषा and हा ; if these are preceded by some other पद, the लुप्त विभक्ति in the पूर्वपद before एषा and हा by प्रत्ययलक्षण will be taken as having सुप् before टाप्. So in this rule mere एषा and हा are taken for इत्वविकल्प ; and in अनेषका परमेषका, अद्वके परमद्वके we do not get इत्व at all, there having सुप् here before टाप् with reference to the elided intermediate विभक्ति of the पूर्वपद. And the word स्व is taken here when it denotes संज्ञा or is subordinate in a समास. For the अनुवर्त ‘आतः स्थाने’ qualifies the अकार of स्वशब्द i.e., this इत्वविकल्प is of स्व when there is अकार for its आकार. Now if अनुपसर्जन सर्वनामस्वशब्द is taken there will be no आतः स्थाने अत्, but if स्व is संज्ञामृत or is उपसर्जन it not being a सर्वनाम will not take अकच् but क ; thus स्वा + क = स्व + क by the rule ‘केषः’ = स्वका by addition of टाप् again ; so here स्व has आतः स्थाने अत्. Hence our present rule applies.

[N.B.—Remember that meaning ज्ञाति and धन, स्व is not सर्वनाम by the rule “स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्” । It is सर्वनाम meaning आत्मा and आत्मीय ; in this meaning स्व + अकच् + टाप् yields स्विका only with नित्य इकार for अकार, for here is no आतः स्थाने अत् in स्व । This अनुवर्त of आतः स्थाने however does not qualify हा and एषा; for these being of सर्वाद्यन्तर्गण and being specified with त्यदाद्यत् and सत् &c., are taken as सर्वनाम हा and एषा with अकच् after these (and in that case

these cannot be taken as उपसर्जन, for then सर्वाद्यन्तर्गणकार्यं will not come after these) and thus in these there can be no आतः स्थाने अत् । Again आतः स्थाने cannot qualify the word भस्त्रा &c., for in these the words not being सर्वनाम does not take अकच् but कप्रत्यय come after these ; then these fem words will take ऋस् for their आप by the rule 'केणः' and we will inevitably in these words get आतः स्थाने अत्, so further qualification after these is unnecessary, so the author says "नाप्यनीषाम् अव्यभिचारात्" । Again as आतः स्थाने qualifies the base स्त्र here, then in स्त्रिका where अनुपसर्जन स्त्र meaning आत्मीय is सर्वनाम takes अकच्, so here there being no आतः स्थाने अत् in स्त्र, the form is स्त्रिका only without इत्वविकल्प, so the author says, "स्त्रशब्दः अनुपसर्जनमात्मीयवाची आकजहः" । But in other meanings it is not feminine at all. So स्त्र while denoting संज्ञा or is उपसर्जनीभूत, then it takes क् and we get the examples under this rule with इत्वविकल्प । Meaning आत्मीय and when अनुपसर्जन then the form is स्त्रिका परमस्त्रिका only without इत्वविकल्प ( अत अकचि सति आतः स्थाने अकारस्त्रालाभात् ) । Now the instance of this sutra are being एषः—निर्भस्त्रिका—निर्भस्त्रिका ( भास्त्रायाः निर्गता इति उपसर्जने ऋस्, टापि, कप्रत्यये च ततः 'केणः' इति ऋस् सति निर्भस्त्रिका इति, पुनः टापि निर्भस्त्रिका—निर्भस्त्रिका इति ) । Similarly एषका—एषिका ; here as sutra says एषः क् प्रत्ययः अत् attached, so in एषिके from ( एते + अकच् ) and एषिकाः we get एषिका as नित्य । So also अजका—अजिका । जका—जिका । ( ई + अकच् = ) इषिके ; निःस्त्रिका—निःस्त्रिका ( the word is formed as in निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रिका ) ॥

अतः— । भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, हा, स्त्रा,—एषां इत्त्वः । ततः षष्ठाः सांवा

अतः आह—“स्त्रेत्थन्तं लुप्तपठौकीं पदम्” । अनुवृत्तिस्त्व न प्रदर्शिता, किं

## स्त्रीप्रत्ययाः

अनुपदमेव स्फुटीभवति ॥ 'कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः', 'आतः स्थाने' इति वर्त्तते, किन्तु का अनुवृत्तिः कुवास्ति कुव न वा इति उत्तरव स्फुटीक्रियते ॥ अङ्गाधिकारत्वात् अत्र तदन्विधौ सति भस्वादिशब्दानाम् इति लामेपि सूत्रे "नञ्पूर्वनाम् अपि" वचनं स्पष्टार्थम् न तु नियमार्थम् । नियमे सति निर्भस्विका इति न सिध्यति ॥ ततः आह—“लटार्थम्” इति ॥ केवलभस्वाशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काच्च” इति उत्तरतृतेणैव इत्वविकल्पे सिद्धे, अत्रसूत्रे “भस्वाग्रहणम् उपसर्जनार्थम्” इति वदति । एवमस्य उपसर्जनत्वे विलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कात्वेन “अभाषितपुंस्काच्च” इति सूत्रस्य अप्राप्तौ वचनम् सार्थकम् । अन्यस्य उपसर्जनभिन्नस्य भस्वाशब्दस्य तु नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काच्च” इति पात्तिकम् इत्वं तु स्यादेव । ततः परमभस्वका—परमभस्विका इति भवतः ॥ किन्तु एवम् “एषाहा एतयोस्तु सध्रुवयोः न इत्वम्” । कथमेतत् ज्ञायते ? इत्यत्रोत्तरमाह—“अनाप्यसुपः” इति अत्र वर्त्तते । ततः सध्रुवयोः “एषा हा” इत्येतयोः पूर्वपदस्थयाः लुप्तायाः विभक्तिः प्रत्ययलक्षणेन सुध्रुमाश्रित्य, आपः सुपः परत्वात् इत्वं न स्यात् एतदेवाह—“अन्ववर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य असुपः इति प्रतिषेधात्” । ततश्च अनेषका परमैषका, अद्वके परमद्वके—इति इत्वाभावः ॥ स्वशब्दस्य तु “स्त्री ज्ञाता-वात्मनि स्वं विष्वात्मीये स्त्रीऽस्त्रियां धने” इति कोषात् ज्ञातावात्मनि पुंस्त्वम् । आत्मीये विशिष्यनिघ्नस्त्रिलिङ्गः । धने तु पुंनपुंसकलिङ्गः । यदा तु स्त्रीविशेषस्य संज्ञा तदापि स्वशब्दः स्त्रीलिङ्गः । आत्मीयवाचिनः सर्वनामता साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति ; “संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” इति वचनात् । ततश्च आत्मीयायां वाच्यायां सर्वनामत्वात् अकचि टापि “प्रत्ययस्थात्कात्—” इति भित्तिनित्वे स्त्रिका इति भवति ; ननु अत्र “भस्वैषा—” इति इत्वविकल्पः कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—“अत्र स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम्” । प्रकृते तु अनुपसर्जनत्वात् स्त्रिका इति नित्यविकल्पः । अत्र कारणञ्च उपन्यस्यति—इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् इति । पूर्वसूत्रात् ‘आतः स्थाने’ अनुवृत्तं सत्स्वशब्दमेव विशेषयति नान्यम् । ततश्च अर्थोलभ्यते—स्वशब्दस्य आतः स्थाने अकारस्य इहा स्यात् । ‘आतः स्थाने’ इत्यनुवृत्तं कथं अन्यानशब्दानव न विशेषयति ? इत्याह—“न तु द्वौषयोः असम्भवात्” । ‘एषाहा’ इति सर्वाद्यान्तर्गण्यदाद्यादिप्रयुक्तसंवात्स-

निर्देशेन सर्वनामत्वस्य आवश्यकत्वात् । ततश्च अत्र अकचि सति 'आतः स्थाने' अकाराभावः स्फुटः एव । भस्त्राजादिशब्दानां असर्वनामत्वात् कप्रत्यये सति "केऽणः" इति ऋस्ते पुनः टापि च सति ( निर्भस्त्रकादौ यथा ) आतः स्थाने अकारस्य नियत-सत्त्वात् आह—“नायान्येषाम् अव्यभिचारात्” इति ॥ अनुपसर्जनात्मीयवाची स्त्रशब्दस्तु सर्वनामत्वात् अकजहं, तस्य आतः स्थाने अकाराभावात् इत्वविकल्पः न स्यात्, किन्तु नित्यत्वम्—‘स्त्रिका, परमस्त्रिका’ इति । एवं च “हंसं तनौ संनिहितं चरन्त्वं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम्” इति श्रीहृषीकेशे “भस्त्रे वेति” वैकल्पिकम् इत्वम् इति व्याचक्षाणाः उपेत्या इति भावः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह हरदत्तः—“अत्रातः स्थाने इत्येतत् स्त्रशब्दस्य विशेषणम् । सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः, सतोः ॥ द्विषयोः सम्भवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता । सर्वनाम्नः स्त्रशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत्” ॥ प्रकृते उदाहरणान्याह—निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका इत्यादि । भस्त्रायाः निष्क्रान्ता इति “निरादयः क्रान्त्यर्थे द्वितीयया” इति समासि, ऋस्त्वेष, पुनटापि कप्रत्यये च “केऽणः” इति ऋस्ते निर्भस्त्रकाशब्दात् पुनटापि निर्भस्त्रकाशब्दः । इत्व-विकल्पे रूपवयम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ “भस्त्रैतत्तज्ञाः” इति वक्तव्ये एषेति कृतफलनिर्देशात् औजसादिषु अकचि सति फलाभावात् इत्वविकल्पो न स्यात् । तेन एतिके—एतिकाः इति ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । उदाहरणमपि तादृशम्—अजका—अजिका इत्यादि सुगमा । निःस्त्रका—निःस्त्रिका इत्यादौ प्रक्रिया तु निर्भस्त्रकादिवत् ज्ञेया ॥

४६७ । अभाषितपुंस्काच्च । ७।३।४८ ॥

दी—। एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात् । गङ्गाका—गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषित पुंस्कत्वात् ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्विका । शेषिके तु विकल्पः एव ।

अकार in place of आकार of an अभाषितपुंस्का word becomes option-ally इकार when fem affix टाप् ( आप् ) follows. “ Thus गङ्गा एव इति स्वार्थे के सति ( “केऽणः” इति ) ऋस्ते च भवति गङ्गाका—गङ्गिका । A बहुव्रीहि co-



mpound is a भाषितपुंल्ल, so इत् under above conditions is नित्य after it by the rule “प्रत्ययस्यात् कात् ।” Thus अविद्यमाना खट्वा यस्याः इति अखट्वा ; ततः “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्व” इति ऋस्, ततः टापि, अज्ञातार्थके सति, “केऽणः” इति ऋस्, पुनः टापि अखट्टिका । But when there is क् here in the बहुव्रीहि by the rule “शेषादिभाषा” ( see under बहुव्रीहि समास ) then इत् is optional here, yeilding अखट्टिका + अखट्वाका ( for reasons see मितभाषिणी below. )

मित—। “उदीचामातः स्थाने—” इति वर्त्तते । यकपूर्वायाः इति तु नास्ति एव । भाषितः पुमान् अनेन इति भाषितपुंल्लः, न तादृशः ; तस्मात् । तदाह—“एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने” इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात् कः । ततः “केऽणः” इति ऋस्-सति आतः स्थाने अकारस्य सत्वात् इत्वविकल्पः—गङ्गाका—गङ्गिका इति ॥ “अनेकमन्यपदार्थे” इति सूत्रात् बहुव्रीहौ शब्दस्तु विलिङ्गविशेष्यविभ्रत्वात् भाषितपुंल्ल एव, ततः अस्य भाषितपुंल्लत्वात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात् कात्—” इति नित्यमित्वम् एव । अविद्यमाना खट्वा यस्याः इति “नञोऽन्त्यर्थानाम्—” इति वार्त्तिकेन बहुव्रीहौ कवभावे अखट्टशब्दः । अखट्टशब्दे “गोस्त्रियोः—” इति ऋस् । ततः स्त्रीविशेषणत्वात् टापि सति, सुपिच, “केऽणः” इति ऋस्, पुनश्च टापि अखट्टिका । अत्र बहुव्रीहौ अखट्टशब्दस्य भाषितपुंल्लत्वात् इत्वविकल्पो न स्यात् ॥ “शैषिके कपि” इति—अत्र वालमनोरमा एव द्रष्टव्या यथा “न स् खट्टस् इत्यवस्थायां कपि, सुवलुक् । प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुवन्तत्वात् ‘नञोऽन्त्यर्थानाम्—’ इति बहुव्रीहिसमासः । ‘समासान्तः’ इत्यन्वर्थसंज्ञावलात् कवन्तस्यैव समासत्वम् । ततश्च अखट्टाकशब्दे अखट्टा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् ‘गोस्त्रियोः—’ इति ऋस् न भवति । नापि “केऽणः” इति ऋस्, “न कपि” इति निषेधात् ; किन्तु ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति ऋस्विकल्पः । तत्र खट्वाशब्दात् विहितस्य प्राग्वर्त्तिनः टापि अभाषितपुंल्लत्वात् विहितत्वेन तत्स्थानिकऋसाकारस्य अयम् इत्वविकल्पः भवत्येव । ‘आपो—’ इति ऋसाभावपक्षे तु अखट्टाक इत्येव ; अतश्च दीक्षितः आह—“शैषिके कपि तु विकल्प एव” ।

४६८। आदाचार्य्याणाम् । ७।३।४६ ॥

दी—। पूर्वसूत्रविषये आह्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुःस्कात्  
गुञ्जिका ।

Eng.—Easy.

मित—। ‘पूर्वसूत्रविषये’ इत्यादि—अभाषितपुंस्कात् विहितस्य आतः स्थाने  
अतः आत् वा स्यात् इत्यर्थः ; ततः गङ्गाका स्यात् ॥ शुभशब्दः भाषितपुंस्का एव ततः  
टापि के च सति, “केऽणः” इति ऋस् च सति पुनः टापि शुभिका । अत्र भाषित-  
पुंस्कात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात्कात्—” इति अतः नित्यमितमेव ।

४६९। अनुपसर्जनात् । ४।१।२४ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् । “यूनः तिः” इत्यभिव्याप्य ( अधिकारो-  
यम् ) । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

This is an अधिकार सूत्र and its अधिकार ( jurisdiction ) goes up  
to the sutra. “यूनस्ति” ( Sutra 531 ). This rule indeed implies  
तदन्तविधिं in स्त्रीप्रत्यय ( i.e., in the matter of feminine affixes )—thus  
says भाष्यकार । ‘अनुपसर्जनात्’ here implies that स्त्रीप्रत्यय comes after  
when the word is उपसर्जन also, in the prior rules ; so also in the  
rule “वनो रच” we get तदन्तविधि । Generally however the varttika  
“समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिः प्रतिषेधः” does not allow तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय ।

मित—। सुगमम् ॥

४७०। टिड्ढाणञ् द्वयसजदघ्नञ् मात्रचतयप् ठक्ठज्कञ् क्वरपः ।

४।२।१५ ॥

दी—। अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम् ततः  
स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । नदट्—नदी । उपसर्जनत्वात् नेह—वहु-  
कुरुचरा ॥ वक्ष्यमाणा इत्यत्र टित्वात् उगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यद्दो

ङित्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं' नादेशानाम् ( परिभाषा ) इति ज्ञापनान्न भवति । शनः शानचः शित्वेन क्वदिनुबन्धकार्येपि 'अनलविधौ' इति निषेधज्ञापनं द्वा । सौपण्यी ; ऐन्द्री ; श्रौत्सी । ऊर्ध्वयसी ऊर्ध्वी—ऊरमात्री, पञ्चतयी, आक्षिकी, लावणिकी, यादृशी, इत्वरी । "ताच्छीलिके-  
लेपि"—चौरी । "नञस्तञ्जीककृत्युस्तद्वत् तलुनानामपसंख्यानम् ( वां )—  
स्त्रैणी, पौस्नी, शाक्तिकी, याष्टीकी, आढ्यङ्कुरणी, तरुणी—तलुनी ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक (crude word) which is not an उपसर्जन (i.e., not subordinated in a बहुव्रीहि समास mainly) and which ends in the affixes having ट इत् or ढ or अण् or अच् &c., takes डीप् in the feminine. Thus कुरुचरी with डीप् in the feminine for here we have ट-इत् प्रत्यय । Similarly नदट् + अच् = नदी with डीप् in the fem.

In case of the word वक्ष्यमाणा, डीप् is due in the fem., for शानच् here coming in place of लट् is by स्थानिवत्त्व, ट-इत् and उगित् as well. But we do not get डीप् here for स्थानिवत्त्व cannot be counted in such cases. The reason is in the rule "यासुट् परस्मै पदेषु उदात्तो ङित्"; specification of ङित् of यासुट् coming in place of लिङ् which is already ङित् implies that here स्थानिङत्व does not take place, for then further ङित्वविधान would have been unnecessary, thus the परिभाषा "लाश्रयम् अनुबन्धकार्यं आदेशानां न भवति"—i.e., enjoining with reference to अनुबन्ध in the matter of ल i.e., tenses, is not to come in place of their आदेश as well—prohibits टित् or उगित् of शानच् coming in place of लट् । Further शित्वविधान of शानच् coming in place of आ which is already शित् by the rule "हलः अ शानञ्भौ" implies that there is prohibition of स्थानिवत्त्व in the matter of अनुबन्धकार्य by 'अनलविधौ' in the rule "स्थानिवदादेशोऽनलविधौ" । So in वक्ष्यमाणा we get अजादिलक्षणे टाप् and not डीप् ॥ Then सौपण्यी being ढक्-

प्रत्ययान्त by the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” takes ङीप् ; similarly ऐन्द्री being अश्वन्त, औत्सी being अजन्त and so on.

Then ङीप् comes after ण प्रत्ययान्त words which take ण in the sense of तदस्य शीलम् । Thus चुराशीलमस्याः gives चौरी for it ends in ण (by “द्वौदादिभ्यो णः” where there is अनुवृत्ति of ‘शीलम्’ ) । Similarly the Varttika “नञ् सञ्—” says that नजन्त, सञ्जस ईकगन्त and स्वान-प्रत्ययान्त words and the words तरुण and तलुन also take ङीप् in the feminine.

[ N.B.—तरुण and तलुन being included in the गौरादि list is to take ङीष्, but this Varttika directs ङीप् ; the difference will be in स्वर only. ]

मित— । टित्, ढ, अण्, अञ्, इयसच्, इन्नच्, मावच्, तरप्, ठक्, ठञ्, कञ्, करप्, एषां समाहारः । ततः पञ्चम्यैकवचनम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया एतत्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । “अजायतः—” इति सूत्रात् ‘अतः’ वर्तते एव तच्च ‘प्रातिपदिकात्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यधिकारस्य अर्थेव । स्त्राधिकारस्यापि वर्तते । तदाह—“अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम्” इत्यादि ॥ कुरुषु चरतीति कुरूपपदात् ‘चरेष्टः’, टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् ; एवं नदी अपि ॥ वचः + लृट्: स्थाने (?) शानच् कर्मणि = वक्त्यमाणा ; “लृटः सहाः” इति सूत्रेण लृटः शान-जादेशः । अत्र\*तु लृटः टित्त्वात् उगिलाच्च तत्स्थानिकस्य शानजपि तादृशः एव, ततः तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु “लाश्रयम् अनुवन्धकार्थम् आदेशानां न भवति” इति परिभाषया लृटलकाराश्रितं ट-इत्-अनुवन्धकार्थं तदादेशस्य शानचः न स्यात् । अत्र किं प्रमाणमिदं तत्रमाह—“यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्” इति सूत्रे लिङाश्रितस्य यासुडागमस्य ङिञेपि पुनः ङिञ्विधानात् ज्ञायते ‘यत् “लाश्रितमनुवन्धकार्थम् आदेशानां न” इति । पुनश्च “हलः आः शानजूभौ” इति सूत्रे च शितः ‘आ’ इत्यस्य ‘शानच्’ इति शितविधानात् ज्ञायते कश्चित् अनुवन्धकार्थं स्थानिवन्धं नास्ति, अनलविधौ इति निषेधात् । “तथा च वक्त्यमाणा इत्यत्र टित् उगित् अनु-

वन्धकार्ये 'अनल्विधौ' इति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वाभावेन टित्वोगित्त्वधोरभावात् न डीप् — ( इति वालमनोरमा ) । अत्र वालमनोरमास्यम् इदमपि स्मर्तव्यम् — "लाश्रयमनुवन्धकार्यनादेशानाम्" इत्यत्र यामुटो डित्त्वं न ज्ञापकम् । तस्य तिप्-सिप्-मिवर्थत्वात् । न हि लिङादेशलेपि तिप्-सिप्-मिवां डित्त्वं स्थानिवत्त्वान्भ्यम् । "हलः श्रः शानच् ह्रौ" इति सूत्रे भाष्ये 'डित्त्वं पिन्नः पिच्च डित्त्वं' इति प्रपञ्चितत्वात् । तथा श्रः शानच् शित्त्वमपि न लिङ्गम् । तत्र शित्त्वस्य भाष्ये ज्ञापकत्वे "सिंह्यपिच्च" इति हेरपित्वस्य तातडो डित्वस्य च वैयर्थ्यामिति भाष्ये दूषणाधिधानाच्च । तस्मात् वक्ष्य-माणम् इत्यत्र डीविवयुक्तः, टाप् त्वसाधुरेव । अजादित्वात् टाप् इति वा कथञ्चित् समा-धेयम् ॥ सुपर्णायाः अपत्यं स्त्री इति "स्त्रीभ्यो ढक्" इति ढक्कि डीपि च प्राप्ते सौ-पर्णेयी ; एवं वैनेतेयी । इन्द्रः देवतास्याः इति "सास्य देवता" इति अणि सति स्त्रियाम् डीप् । उत्सस्य ऋषिविशेषस्य अपत्यं स्त्री इति उत्सादित्वात् अञ् डीपि च औत्सी ॥ पञ्च अवयवा अस्याः इति "सख्यायाः अवयवे तयप्" ततः डीप् इति पञ्चतयी । अचैर्दीव्यति इति ठकि डीपि च आचौकी । लवणं पण्डमस्याः इति ठङि च लावणिकी इत्यादि सुगमम् ॥ ताच्छीलिके णेपि डीप् । चुरा शीलमस्य इति 'शीलम्' इत्यनुवृत्तौ "कृवादिभ्यो णः" इति णे सति डीपि च चौरौ इति ॥ एवं नञ्-स्त्रज् ईकक् प्रत्ययान्तात् डीप् एव । तरुणतलुनशब्दयोः गौरादित्वात् डीषि प्राप्ते अनेन वार्तिकेन डीविव विधीयते—फलं तुल्यं, किन्तु स्त्रे विशेषो वर्तते एव ॥

४७१ । यजश्च । ४।१।१६ ॥

दी— । यजन्तात् स्त्रियं डीप् स्यात् । अकारलोपे कृते—

After a यजन्त word डीप् is attached in the feminine. Thus गर्गस्य अपत्यं स्त्री = गर्ग + यज ( 'गर्गादिभ्यो यज्' ) = गर्गा by आदि वृद्धि + डीप् = गर्गा + डीप् (the last अकार eliding by the rule "यस्येति च" ; hence our author says अकारलोपे कृते ) = गर्गी with यलोप by the next rule.

मित— । 'यज्' इति प्रत्ययस्य "टिड्ढाणञ्—" इति पूर्वसूत्रे गृह्ये उचितेपि पृथग्गृह्यणम् उत्तरसूत्रे ( "प्राचांक् तद्धितः" इत्यत्र ) 'यज्' इत्यस्य अनुवृत्त्यर्थम् ॥ गर्गस्य

अपत्यं स्त्री इति “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञि आदिष्वङ्गी च, ततः यस्वेति च गकारात्  
अकारस्य लोपि कृते आह—

४७२ । हलस्तद्धितस्य । ६।४।१५० ॥

दी— । हलः परस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यात् ईति  
परे । गार्गी । “अनपत्याधिकारस्थत्वात् न ङीप्” ( वां )—दीपे भवा  
द्वैप्या । अधिकारग्रहणात् नेह—देवस्यापत्यं दैव्या । “देवाद्यञ्जौ”  
इति हि यञ् प्राग्दिव्यतीयः न तु अपत्याधिकारपठितः ।

A तद्धित-यकार coming after a हल् letter and being an उपधा  
(penultimate), elides when ई follows. Thus गार्गी + ङीप् = गार्गी  
with य elided. Here first we have अकारलोप (see preceding rule)  
and then we have यकारलोप । A question may arise that if अकार  
first elides how can then यकार be an उपधा ? On this the answer  
will be अलोप is treated as असिद्ध (as if not taken place) in the matter  
of यलोप by the rule “सिद्धवद्वामात्” ( ६।४।२२ ) ।

The Varttika “अनपत्याधिकारत्वात् न ङीप्” declares that ङीप् does  
not come after यञन्त words if that यञ् is outside the jurisdiction of  
अपत्यप्रत्यय । Thus दीपे भवा = द्वैप्या । Owing to the saying of ‘अधिकार-  
स्थत्वात्’ in the Varttika there is also no ङीप् after दैव्य got with यञ्  
in the sense of अपत्य, for this यञ् by the Varttika ‘देवाद्यञ्जौ’ is  
outside अपत्याधिकार it being a प्राग्दिव्यतीय rule (i.e., extending as far  
as the rule “तेन दिव्यति—” &c).

मित— । ‘हलः’ इति ऊह्य परशब्दयोगे पञ्चमी । पूर्वस्वात् यञः वर्तते, तच्च  
‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । “यस्वेति च” इत्यतः ईति असिद्धिः ; “सूर्यतिथ्यगस्त्य—”  
इति स्वात् उपधायाः असिद्धिः, तथा “ङे लोपो कटाः” इति स्वात् लोपः वर्तते ; ततः  
आह—‘हलः परस्य तद्धितयकारस्य’ इत्यादि ॥ ततः गार्गी + ङीप् = गार्गी । अत्र

प्रथमम् अलोपः ततः यलोपः ; अन्यथा यकारस्य ईत्परत्वं न स्यात् । ननु अलोपे कृते यकारस्य उपधात्वं कथं सिद्धम् ? इत्यतोत्तरमाह—अलोपस्य आभौयत्वेन असिद्धत्वात् यकारस्य उपधात्वं सुस्थिरमेव ॥ 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारभिन्नयजन्तात् ङीप् न स्यात् इति आह—“अनपत्या” इति वार्त्तिकेन ; तथा च काशिका—“अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् । इह सामूत् । दीपादनुससुद्रं यञ्—इँप्या” । अतः काशिकादौ अपत्यग्रहणेन अपत्याधिकारपरत्वं बोध्यम् इति—मनोरमायां स्पष्टम् ॥ वार्त्तिके अधिकारग्रहणात् दैव्या इत्यतः यजन्तत्वे सत्यपि अस्य यजः अपत्याधिकारवह्निर्मत्तत्वात् ङीप् न स्यात्, इत्याह—“देवादयञ्जौ” इति हि प्राग्दिव्यतीयः न तु अपत्याधिकारपठितः” ॥

४७३ । प्राचांश्च तद्धितः । ४।१।१७ ॥

दी— । यजन्तात् ष्को वा स्यात् स्त्रियाम्, स च तद्धितः ।

After a यजन्त word ष्क (i.e., आयन) optionally comes in the feminine and this is to be treated as a तद्धित affix.

नित— । 'यजः' इति वर्त्तते, तदाह—'यजन्तात्' इत्यादि ॥ 'ष्क' इति सौतः विभक्ताभावः ।

४७४ । षः प्रत्ययस्य । १। । ६ ॥

दी— । प्रत्ययरूपादिः षः इतः स्यात् ।

Then ष at the beginning of a प्रत्यय elides. Thus in ष्क only क remains.

नित— । सुगमा ।

४७५ । आयनेयीनीयियः फट्स्रच्छां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ।

दी— । प्रत्ययादिभूतानां कादीनां क्रमात् आयन्नादयः आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । षित्वसामर्थ्यात् णे.शोक्तेऽपि स्त्रीत्वे “षिद् गौरादिभ्यश्च” इति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥

आयन, एय, ईन, ईय and इय-respectively come in place of फ, ट, ड, ढ and च when these are at the beginning of a प्रत्यय । Thus

for क्व we get आयन । And this being तद्धित is a प्रातिपदिक by the rule “कृतद्धितसमसाश्च” । And being a प्रातिपदिक and being षित्-प्रत्ययान्त takes ङीष् in the feminine by the rule “षित्गौरादिभ्यश्च” (*infra*). Though क्त is made in स्त्रियाम्, still here षित् indicates that ङीष् by the गौरादि rule is to come after this. Thus we get गार्ग्यायणी also here.

मित ।— सुप्रमा ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ७।१।२८ ॥

दी— । लोहितादिभ्यः कत शब्दान्तेभ्यः यज्जन्तेभ्यः नित्यं षः स्यात् ।  
लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

लोहितादि words extending as far as the word ‘कत’ ending in यज् takes ष always after these when fem. affix follows. This लोहितादि is under the गर्गादि list. Thus लौहित्यायनी and कात्यायनी ।

मित— । लौहितादिः गर्गाद्यन्तर्गणः “गर्गादिभ्योयज्” इत्यत्र च द्रष्टव्यः । कतः अन्तः यस्य, तेभ्यः । शकन्वादित्वात् पररूपम् बोध्यम् । “षः तद्धितः” इति च वर्त्तते । तदाह—“लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यः नित्यं षः” इति ॥ लोहित-स्यापत्यं स्त्री इति गर्गादियजिज्जते, यजन्तात् षः, तस्य अयन्नादिशे “यस्येतिच” यकारात् अकारस्य लोपे च सति लौहित्यायनी इति । षित्वात् ङीष् । एवं कात्यायनी ॥

४७७ । कौरव्यमाण्डू काभ्यां च । ४।१।२९ ॥

दी— । आभ्यां षः स्यात् (?) स्त्रियोम् । क्रमेण टावङीषोरपवाद्वाः । “कुर्वादिभ्योयज्” । कौरव्यायनी । “ढक् क मण्डूकात्” इत्यण् । मण्डूकायनी । “आधुरेहपसंख्यानम्” ( षत्स्य उपसंख्यानम् इति ) । आधुरायनी ।

ष comes after these words when the fem. affix follows. In कौरव्य, the affix टाप् was due in the feminine and in मण्डूक, ङीप्.



was due by the rule “टित्ढाणञ्—” and these are being barred here by ऋ । Now the author shows how टाप् and डीप् respectively after these words are barred by quoting the rules of their formation e.g. “कुर्वादिभ्योऽणः” and “ढक् च मण्डूकात्” । The word आमुनि also takes ऋ when feminine affix follows after it. Thus we get आमुनायणी ।

मित— । क्रमेणेति—“कुर्वादिभ्योऽणः” इति कौरव्य शब्दस्य स्त्रियां टापि प्राप्ते, “ढक् च मण्डूकात्” इति मण्डूकशब्दस्य “टित्ढाणञ्—” इति च प्राप्ते, अनेन स्त्रिये स्त्रियाम् स्तः विहितः । ततश्च पित्रात् डीम्, “पिद्गोरादिभ्यश्च” इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५७८ । वयसि प्रथमे । ७।१।२० ॥

दी— । प्रथमवयोवाचिनः अदन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । कुमारी । “वयस्यचरमे” इति वाच्यम् । ( वां )—वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ अनयोः द्वितीयवयोवाचित्वात् सूत्रेण अप्राप्तौ (वास्तविकं वयसि अचरमे” इति उक्तम्) ॥ अतः किम्—शिशुः । “कन्यायान्” ; ( डीप् न इत्यर्थः ) ; “कन्यायाः कनीन च” ( सूत्र १११६ ) इति निर्देशात् । ( अत्र स्वे सूत्रकारेण एव ‘कन्यायाः’ इति उक्तत्वात् कन्याशब्दस्य डीप् न इति विज्ञायते ) ।

अकारान्त words denoting first stage of life takes डीप् in the feminine. Thus we get कुमारी with डीप् from कुमार । The Varttika says that instead of वयसि प्रथमे we should say here वयसि अचरमे i.e., after अदन्त words not denoting last stage of life डीप् comes in ; so we get वधूटी and चिरण्टी with डीप् in the feminine from the words वधूट and चिरण्ट denoting youth i.e., second stage of life.

[ N.B.—Some divides our life into three stages e.g., कौमार, यौवन and वार्द्धक, others into 4 stages e.g., कौमार, यौवन, प्रौढ and वार्द्धक ] ।

Why do we say अतः here i.e., अदन्तात् in the Vritti?—Witness शिशुः here though it denotes first stage of life, still not being अदन्त it does not take डीप् in the fem. The word कन्या though indicating first stage of life still does not take डीप् in the fem. This is owing to the Sutrakara's use of the word 'कन्याया' without डीप् in the sutra 'कन्यायाः कनौन च' ।

मित—। अत्र 'अतः' इति वर्तते ॥ सूत्रार्थश्च यथा—'प्रथमे वयसि वर्तमाना यत् प्रातिपदिकं अदन्तं ततः स्त्रियात् डीप् प्रत्ययो भवति—' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४७६ । द्विगोः । ४।१।२१ ॥ •

दी—। अदन्तात् द्विगोः डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिकला, त्रयनीका सेना ।

डीप् comes in the fem. after अकारान्त words of द्विगु समास । Thus त्रयाणां लोकानां समाहारः=त्रिलोकी with डीप् by this rule. And the Varttika "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् इष्टः" directs स्त्रीत्व of अकारान्त द्विगु words. Why then do we get त्रिकला from त्रयाणां फलानां समहारः । This is because त्रिकला is read in the अजादि list. Similarly अजादित्वात् we get त्रयनीका in त्रयनीका सेना ।

मित—। अदन्तोत्तरपदस्य द्विगोः स्त्रियामिष्टत्वात् अनेन सूत्रेण डीप् एव विधीयते । तेन त्रिलोकी, पञ्चपूर्वी, पञ्चवटी, पञ्चाङ्गी इत्यादि सिध्यति । त्रिकला त्रयनीका इति तु अजादित्वात् टापि सिध्यति ; तथा च काशिका—'कथं त्रिकला अजादिषु दृश्यते' ॥

४८० । अपरिमाणविस्ताचित कस्वह्येभ्यो न तद्धितलुकि ।

४।१।२२ ॥

दी—। अपरिमोहान्तात् विस्तारान्नाच्च द्विगोः डीप् न स्यात्, तद्धितलुकि । (तद्धितलुकं दर्शयति—) पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । आर्हीः

षष्ठक् । “अध्यधपूर्वात् द्विगोलुगसंज्ञायाम्” इति लुक् ॥ द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । “द्वयाचिता । द्विकम्बल्यो । परिमाणान्तात् द्वयादुको ॥ तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ॥

When there is elision of a तद्धितप्रत्यय after a द्विगुसमासयुक्त अदन्त word not denoting परिमाण (measure) also ending in the words विस्त, आचित and कम्बल्य we do not get डीप् in the fem. ‘The author shows तद्धितलुकि here thus पञ्चभिरश्वैः क्रीता इति पञ्चाश्वी । Here there is आर्हाय ठक् प्रत्यय, then this elides by the rule “अध्यधपूर्वात्—”; so we do not get डीप् in पञ्चाश्व । Similarly द्विविस्ता &c. are formed (see mitabh); द्विगु words ending in परिमाणवाचक words take डीप् thus we get द्वादुको । Why do we say तद्धितलुकि in the sutra ?—Witness पञ्चाश्वी with डीप् here there is no तद्धितलुक् but समाहार, so डीप् comes in.

मित— । अत्र ‘द्विगोः, डीप्’ इति पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते । प्रातिपदिकात् इति तु वर्तते एव । तदाह—अपरिमाणान्तात् विस्तायन्ताच्च द्विगोः डीप् न, तद्धितलुकि सति । तद्धितलुकम् एव दर्शयति—‘पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी’ इत्यनेन । अत्र ‘आर्हात् अगोपुच्छसंख्यापरिमाणात् ठक्’ इत्यधिकारि “तेनक्रीतम्” इति ठक् भवति । तस्य च ठक्: “अध्यधपूर्वात्”—इति लुक् च । अत्र पूर्वसूत्रेण डीप् न अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । अत्र बालमनोरमास्थमिदमपि द्रष्टव्यम्—“नन्वत्र ‘द्विगोः’ इति प्राप्ते डीप्निषेधेपि “टिड्ढाणञ्—” इति ठक्निमित्तकौ डीप् दुर्वारः । हाभ्यां शलाभ्यां क्रीता ‘द्विशता’ इत्यत्र “संख्यायाः अतिशदन्तायाः” इति कनः ‘अध्यर्थ—’ इति लुकि, ‘अपरिमाण—’ इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत् ? सत्यम् । “टिड्ढाणञ्—” इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणञादीनां यः अकारः तदन्तमिति विवक्षितम् । पञ्चाश्वशब्दश्चायं उगवयवाकारान्तः न भवतीति न दोषः” ॥ विस्तादिशब्दानां परिमाणवाचित्वे अपरिमाण इत्यनेन अप्राप्तेः पृथग्यहणम् ॥ द्विविस्ता इत्यत्र “तद्धितार्थ—” इति द्विगुः । “सम्भवत्यैहरतिपचति” इति सूत्रेण ठक् । तस्य “अध्यर्थ—” इति लुक् । ततः डीप्निषेधे टापि द्विविस्ता ॥ “आचितौ दश भावाः” इत्यमरः । द्वौ

आचितौ वहतीति प्राग्वतीयः ठञ्, तस्य “अध्यर्ध—” इति लुकि ङीपनिषेधे च वाचिता इति रूपसिद्धिः ॥ कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता इति विकम्बल्या, पञ्चाश्रावत् प्रक्रिया ॥ परिमाणं वाचकात् आढकौ पचतीति वाढकौ । सूत्रे तद्धितलुकि इति कयसुक्तम् ? तदाह—समाहारे दोष्ये तु ङीपि सति पञ्चाशौ दशाशौ इत्यादि सिद्धयैव ।

४८१ । काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

दी— । क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । “प्रमाणे द्वयसच्—” इति विहितस्य मात्रचः “प्रमाणोऽक्षः द्विगोर्नित्यम्” इति लुक् । क्षेत्रे किम् ?—द्विकाण्डौ रज्जुः ॥

A द्विगु ending in the word काण्ड and referring to क्षेत्र ( field or portion thereof ), does not take ङीप् if there is elision of तद्धित प्रत्यय in it. Thus we get द्विकाण्डा without ङीप् while referring to some portion of क्षेत्र । Here is लुक् of the तद्धित affix मात्रच् ( as stated by the author above ). If not implying क्षेत्र then the word takes ङीप् as in द्विकाण्डौ रज्जुः, here also the तद्धित affix मात्रच् elides and then there is ङीप् by the rule “द्विगोः” ।

मित— । “द्विगोः” इति “न तद्धितलुकि” इत्यप्यत्र वर्त्तते । तदाह—“क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप्” इत्यादि ॥ उदाहरणं यथा—द्विकाण्डा । अत्र “क्षेत्रभक्तिः” इति वचनं “क्षेत्रे” इति बोधनार्थम् उक्तम् । अत्र तद्धितलुक् दर्शयति—“प्रमाणे द्वयसच्—” इति विहितस्य इत्यादिना ॥ यदि क्षेत्रं न दोष्यते, तदा तु काण्डात् द्विगोः ङीप् भवत्येव, यथा द्विकाण्डौ रज्जुः । अत्रापि मात्रचि सति तस्य लुकि च “द्विगोः” इति ङीप् । ततः आह—“क्षेत्रे किम् ?” इत्यादि ॥

४८२ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४ ॥

दी— । प्रमाणे यः पुरुषः तदन्तात् द्विगोः ङीप् वा स्यात् तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिज्ञा ।

A द्विगु ending in the word पुरुष denoting some प्रमाण, takes डीप् optionally in the fem. Thus we get द्विपुरुषी and द्विपुरुषा वा परिखा (a moat equalling the height of two person's height). Here also the प्रमाणप्रत्यय मात्रच् elides as above i.e., as in the prior rule ; and the present rule applies.

मित—। अनुवृत्तिस्तु पूर्वसूत्रवद्वा बोध्या । अत्रापि प्रमाणप्रत्ययस्य मात्रचः पूर्ववत् लुक् । ततः सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः ॥

४८३ । ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१ ॥

दी—। उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि-कृते ङाप-ङीव्-निषेधेषु प्राप्तेषु—

A बहुव्रीहि compound ending in the word ऊधस् takes अनङ् in the feminine, i.e., when fem. affix follows. Now in कुण्डोधन् the optional ङाप by the rule “ङाबुभाभ्याम्”—and optional डीप् by the rule “अन उपधालोपिनो—” are first barred by the rule “ऋन्नेभ्यो डीप्” । Then this नान्तलक्षण डीप् also is to be prohibited by the rule “अनो बहुव्रीहेः” and we look forward—

मित—। ‘ङाप-ङीव्’ इत्यादि । कुण्डोधन् इत्यत्र “ङाबुभाभ्याम्” इति वैकल्पिकस्य ङापः, “अन उपधालोपिनः” इति वैकल्पिकस्य डीपस्य बाधकभूतस्य “ऋन्नेभ्यो” इतिसूत्रस्य प्राप्तिः, ततश्च “अनो बहुव्रीहेः” इति नान्तलक्षणङीपोपि बाधकभूते प्राप्ते सति आह—

४८४ । बहुव्रीहेरुधसो ङीप् । ५।४।२५ ॥

दी—। ऊधोन्तात् बहुव्रीहेः ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोधनी । स्त्रियाम् किम् ?—कुण्डोधोधैनुकम् ? इह अनङ् अपि न । तद्विधौ “स्त्रियाम्” ( वां ) इत्युपसंख्यानत् ।

## सिद्धान्तकौमुदी

A बहुव्रीहि ending in the word ऊधस् takes डीष् in the fem. Thus we get in कुण्डम् इव 'ऊधो यस्याः = कुण्ड + ऊधस + अनङ् = कुण्डोधन् + डीष् = कुण्डोधी by the rule 'अङ्गोपोऽनः'. Why do we say स्त्रियाम् in the Vritti ?—Witness कुण्डोधी धेनुकम् i.e. a herd of cows having kunda-like udders. Here as कुण्डोधस् refers to धेनुकम् in the neuter (धेनूनां समूहः इति "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठक् ; ठकश्च "इमुसुक्तान्तात् कः" इति कादिशः), no डीष् owing to non-reference to fem. gender, no अनङ् also comes for there is no reference to fem. gender here, there being स्त्रियाम् in the above rule also, and the varttika 'स्त्रियाम्' says that this is to be taken in the अनङ् विधि after the word ऊधस् in the बहुव्रीहि ।

मित—। कुण्डमिव ऊधः यस्याः सा कुण्डधन् + डीष् = कुण्डोधी, "अङ्गोपोऽनः" इति सूत्रेण । 'स्त्रियाम्' इति वृत्तौ किमर्थम् उक्तम् ? कुण्डोधः इति नपुंसके सति डीष् अनङ् च यथा न स्यात् तदर्थम् । धेनूनाम् समूहः इति "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठकि तस्य "इमुसुक्तान्तात् कः" इति, के सति धेनुकम् इति । नपुंसक-द्योतनाय 'धेनुकम्' इति उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वाभावात् डीष् न अनङ् अपि न, तत्र "अनङ् विधौ" "स्त्रियाम्" इति वार्तिकेन स्त्रियाम् इत्यस्य गृह्णयात् ॥ बहुव्रीहिरित्येव अत्रापि ज्ञेयम्, अन्यत्र तत्पुरुषे पीनोष्ठाः प्राप्नोष्ठाः इत्यादौ डीष् न स्यात् ॥

४८५ । संख्याव्ययादेर्डीष् । ४।१।२६ ॥

दी—। डीषोपवादः । द्वयूधौ । अत्यूधौ । बहुव्रीहेरित्येव—ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः (अत्र बहुव्रीहिसमासाभावात् अनङ् डीषौ न भवतः) ।

In a बहुव्रीहि समास if a numeral or an अव्यय precedes the word ऊधस् then it takes डीष् । This bars डीष् । So we get द्वयूधौ &c All this applies to बहुव्रीहिसमास only. Witness अत्यूधाः without डीष् i.e. in तत्पुरुष ।

मित—। सुगमा ॥

४८६ । दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

दी— । संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामान्तात् हायनान्तात् च डीप् स्यात् ।  
दामान्ते डाप्—प्रतिषेधयोः (‘डावुभाभ्याम्—’ इति डाप्, ‘अनोवहु—’ इति  
डीप् प्रतिषेधस्य च ) प्राप्तयोः, हायनान्ते ( अदन्तत्वात् ) टापि प्राप्ते वच-  
नम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तोः ‘उद्दामा वड्वा’ इत्यत्र डाव्निषे-  
धावपि पक्षो स्तः ॥ द्विहायनी वाला ॥ ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य शत्व-  
वाच्यम्’ ( वां ) । ‘वयोवाचकस्यैव हायनस्य डीव्णत्वं चेष्टते’ ( वां )—  
त्रिहायणीचतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र—द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायना  
शाला ।

A बहुव्रीहि preceded by some संख्यावाचक words and ending in  
the word दामन् or हायन takes डीप् in the fem.; बहुव्रीहि words ending  
in दामन् is to take optional डाप् by the rule “डावुभाभ्याम्—” and  
optional डीप् by “अनः उपधालोपिनः” and डीप् प्रतिषेध by the rule “अनो  
बहुव्रीहिः”, all these are barred by डीप् in the present rule; and  
बहुव्रीहि words ending in हायन was to take अदन्तलक्षणटाप् and that is  
barred by डीप् here. — So we get द्विदाम्नी with डीप् for the बहुव्रीहि  
द्विदामन् ends in दामन्; here the word अव्यय not coming down in  
this rule from the previous one we get उद्दामा वड्वा with optional  
डाप् and डीप् निषेध by “अनो बहुव्रीहिः”, for this rule does not apply  
here in उद्दामा वड्वा । In the matter हायन the instance is द्विहायनी  
वाला ॥ The word हायन preceded by the words त्रि and चतुर् takes  
the cerebral ण; and in the matter of डीप् and शत्व the word हायन  
meaning year ( वयस् ) is to be taken. Thus त्रिहायणी &c., with  
cerebral, for हायन here refers to वयस् । But witness त्रिहायना  
without डीप् and शत्व, for here हायन does not mean वयस् ।

मित— । सुगमा ।

४८७ । नित्यं सञ्ज्ञाछन्दसोः । ४।१।२६ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधालोपिनः ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाछन्दसोः ।  
सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वशा ( “अन उपधालोपिनः—” इति पूर्व सूत्रेण  
विकल्प एव । वेदेतु श्रुतमूर्ध्नी ।

Eng.—Easy.

सित— । “अन उपधालोपिनः” ( ४।१।२८ ) इत्येतावत् पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते  
तदाह—“अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधालोपिनः” इत्यादि । “अन्यत्र” सञ्ज्ञायामप्योक्त्या  
याम् “पूर्वण” “अन उपधा—” इति पूर्वसूत्रेण विकल्पः एव ॥

४८८ । केवल-मामक-भागधेय-पापापरसमानार्थ्यकृत-सुमङ्गल-

भेषजाच्च । ४।१।३० ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् सञ्ज्ञाछन्दसोः । ‘अथो.  
इन्द्रः केवली विशः । मामकी तनू । भागधेयी । पापी । अपरी ।  
समानी । आर्य्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र ( लोके असं-  
ज्ञायां ) केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् ( नियमो यथा—लोके  
असंज्ञायाश्च ङीप्-निवृत्त्यर्थम् इत्यर्थः ) । अन्नन्तादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसं-  
ज्ञायाम् मामिका ।

The nine words केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, आर्य्यकृत, समान,  
सुमङ्गल and भेषज take ङीप् in the fem. while denoting सञ्ज्ञा ( design-  
ation) and while used in Vedas. Thus केवली, मामकी, &c. In  
other place i.e., in classical usages and not denoting designation  
the forms are केवला &c. with टाप् । The inclusion of the word  
मामक (and so भेषज also) in the Sutra implies this rule e.g., in  
classical usages and in असंज्ञा, ङीप् will not come after मामक ; and  
ङीप् is due after मामक by the rule “टिड्दानच्—” for it is असन्त ।



So the form of मामक in the fem. ( in लोके and in असंज्ञा ) is मानिका with टाप्—and इत् for अकार is by the rule “प्रत्ययस्यात् कात्—” ।

नित— । सुगमा ।

४८८ । अन्तर्वत्पतिवतोनुक् । ४।१।६२ ॥

दी— । एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । “ऋन्नेभ्यो ङीप्” ( ? इति ङीप् ) । “गभिर्यां जीवद्भर्त्ता कार्यां च प्रकृतिभागौ निपात्येते” ( \*वां ) । तत्र अन्तरस्त्यसांगर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्य अधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तो मतुप् निपात्यते । ‘पतिवती’ इत्यत्र तु वत्त्वं निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती ॥ प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायाम् घटः । पतिमती पृथिवी ॥

नुक् in the augment of these words ( e.g., of अन्तर्वत् and पतिवत् ) when fem. affix follows. Then by the rule “ऋन्नेभ्यो ङीप्”, ङीप् is added after these in the fem. These two words are irregularly formed in the senses of an enciente and of one whose husband is living. And the irregularity is now being shown in the formation of these words :—In the exposition अन्तरस्यासाम्, the word अन्तर is अधिकरणप्रधान and is thus not the कर्त्ता of अस्ति here, so मतुप् which cannot come here after अन्तर is \*here irregularly ordered. And in पतिवती, the वत् in मतुप् is irregularly formed here. Thus we get अन्तर्वत् + नुक् ( न् ) + ङीप् = अन्तर्वती, so पतिवती । These are formed in these above senses only, so in the counter instances अन्तरस्त्यस्यां शालायाम् &c. मतुप् cannot come, so also in पतिमती पृथिवी, वत्त्वं is not ordered for here it refers to पृथिवी and not to ‘one having husband living.’

नित— । अन्तर्वत्—पतिवत्शब्दयोः स्त्रियाम् नुगागमः स्यात् । किञ्चात् अन्त्या-

देशः “आद्यन्तौ टकितौ” इति । ततः “ऋन्नेभ्यो ङीप्” इति नान्तलक्षणो ङीप् प्रवर्तते । तत्र विशेषमाह वार्तिककारः ‘गर्भिण्यां जीवत्भर्तृ कार्या च यथाक्रमम् अन्तर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभागौ निपात्यते’ । निपातप्रकारमाह—प्रथमे, अन्तरस्ति अस्याः इति विग्रहे अन्तःशब्दः अधिकरणप्रधान एव ततः ‘अस्ति’ इत्यस्य अकर्तृकारकत्वात् तेन सामानाधिकरण्याभावात् अन्तः शब्दे मतुप् न प्राप्तः, यतः अस्ति सामानाधिकरण्यात् कर्तृकारकादेव मतुप् विधीयते । अनेन सूत्रेण च मतुवेव अन्तःशब्दे निपात्यते । द्वितीये पतिवत्शब्दे मतुपिसति वत्त्वं निपात्यते । ततः अन्तर्वन्तौ इति ॥ प्रथमे गर्भिण्यामेव मतुप् अन्यत्र न प्राप्नोत्येव । एवं पतिमतीष्टिवी इत्यत्र वत्त्वं न स्यात् यतः पतिमती इतिशब्दः जीवत्भर्तृ कच्चं न द्योतयति ॥

४६० । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥

दी— । पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे सति । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्ताकृत्य यज्ञस्य फलभोक्त्री इत्यर्थः ; दम्पत्याः सहाधिकारात् ।

n is ordered in the word पति in the fem. when there is connection (relation) with sacrifices. Then there is नान्तलक्षण ङीप् । Thus वसिष्ठस्य पत्नी means his wife having enjoyment along with him in sacrifices performed by Vasistha. And conjoined participation of the pair is enjoined in Mimansa Sastras.

मित— । सुगमा ।

४६१ । विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥

दी— । पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । ‘अनुपसर्जनस्य’ इति द्विहोत्रार्थम् अनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहौ अपि—द्विपत्नी—द्विपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति व्यस्ते कथमिति चेत् ?

न । पत्नीव पत्नी इत्युपचारात् । यद्वा—आचारक्विवन्तात् कर्त्तोरि क्विप् ;  
आस्मिंश्च पत्नी—पत्नियौ, पत्नियः इतीयङ् विषये विशेषः ॥ सपूर्वस्य किम् ?—  
गवां पतिः स्त्री ।

n is optionally ordered after a crude word ending in the word  
पति—the base पति being preceded by some other word.  
Thus गृहपतिः without नकारादेश, and गृहपत्नी with नादेशः । Though  
'अनुपसर्जनात्' comes down here also for its अनुवृत्ति at least in the  
following sutra, still it does not qualify the base पति, but qualifies  
the whole word ending in the word पति ; then the whole पत्यन्त  
word must not be अनुपसर्जन to get नादेश by this rule. So in the  
बहुव्रीहि—दृढः पतिः यस्याः we get both दृढपतिः and दृढपत्नी ; for here the  
whole 'दृढपति' is not उपसर्जन ; so also वृषलपति and वृषलपत्नी are got.  
In the phrase वृषलस्य पत्नी, how can पत्नी be formed with नादेश, for a  
वृषल has no यज्ञसंयोग and how again can this rule apply for here  
पति is not सपूर्व i.e. preceded by some other word ? On this the  
answer is here पत्नी means पत्नीव by transference (उपचारः—a वृषलस्य  
पत्नी also being as alike द्विजस्य पत्नी owing to similarity of पाणिग्रहण—  
धर्मः । Or—in such instances पत्नी is derived as पत्नीव आचरति इति  
पत्नी + आचारक्विवन्तात् क्विप् = पत्नी ; but in this case the declension will  
be पत्नियौ—पत्नियः &c. with इयङ् । Why do we say सपूर्वस्य in the  
Sutra ? Witness the example गवां पतिः स्त्री here पति not being पूर्वा-  
वयवयुक्त does not take नादेश at all.

मित— । 'पत्युः नः' इति पूर्वसूत्रात् असौत्रव । प्रातिपदिकग्रहणसंप्राप्ति । तदाह  
—'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य' ॥ 'अनुपसर्जनात्' इति यदवपूर्वे उत्तरा-  
धर्म अनुवृत्तम्, तत् 'पत्युः' इत्यस्य न विशेषणं किन्तु 'तदन्तस्य' विशेषणम् तेन सप्तमस्य  
पतिशब्दान्तस्य शब्दस्य अत्र अनुपसर्जनत्वेहि अत्रोक्तः विधिः प्रवर्तते, तेन दृढः पतिः

यस्याः इति बहुव्रीहौ नादेशविकल्पीन इदपतिः—इदपत्नी इति भवति ; अत्र पात-  
शब्दान्तस्य समस्तस्य नोपसर्जनत्वं तेन सूत्रं प्रवर्त्तत एव ॥ ननु वृषलस्य पत्नी इति व्यस्त-  
प्रयोगे वृषलस्य यज्ञसंयोगाभावात् ‘पत्नी’—शब्दस्य साधुत्वं पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, सपूर्वत्वा-  
भावात् सूत्रमिदमपि न प्रवर्त्तते । सम्पादनमाह—अत्र पत्नीशब्दः उपचारात् गौण्या  
व्रत्या इत्यर्थः, ‘पत्नीव’ पाणियहणधर्मपुरस्कारेण द्विजभार्यावत् इत्यर्थे पर्यवस्यन् साधुः  
स्यात् ॥ यद्वा—आचारक्लिवन्तात् कर्त्तरि क्तिप् इत्यादि ॥ सूत्रे सपूर्वस्य कथमुक्तम्,  
प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दान्तत्वलाभात् ? गवां पतिः स्त्री अत्र पतिशब्दस्य पूर्वा-  
वयवत्वाभावे यथा न स्यात् ॥

४६२ । नित्यं सपत्न्यादिषु । ४।१।३५ ॥

दी— । पूर्वविकल्पापवादः । समांसस्य सभावोपि निपात्यते । समानः  
पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

Eng.—Easy.

नित— । सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तुलभ्यति एव । पूर्वेण  
विकल्पी प्राप्ते वचनम् इति इदं सूत्रं पूर्वस्य अपवादभूतम् एव ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव  
सिद्धे ‘नित्यं’ ग्रहणमपि विस्पष्टार्थम् । समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं  
वचनम् । इहण्ये समानः एकः वीरः, पिण्डश्च भातः, पुत्रः भद्र इति पठिताः ॥

४६३ । पूतक्रतोरे च । ४।१।३६ ॥

दी— । अस्यस्त्रियाम् ऐ ( ऐकारः ) आदेशो ङीप् च । “इयं त्रिसूत्री  
पुंयोगे एवेष्यते” ( वां ) पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यथा तु क्रतवः पूताः  
स्यात् पूतक्रतुरेव सा’ ( अत्र पुंयोगाभावात् ‘ऐ’ ङीप्, च न ) ॥

The word पूतक्रतु takes ऐकार and ङीप् in the fem. The three  
sutras beginning with this takes ङीप् &c. in connection with the  
male only i.e., in the sense of the wife of a male. Thus पूतक्रतायी  
in पुंयोगे ; but without पुंयोगे we get पूतक्रतुः । [As already said this  
पुंयोगे is to be taken in the following two sutras also.]

मित—। इतः आरभ्य वयः योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः तेन पुंयोगे एवात्र ङीवादेशः भवन्ति । अन्यथा यथा क्रतवः पूताः सा पुंयोगाभावात् ङीवाद्यभावे पूतक्रतुरेव ॥

४६५ । वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदानामुदात्तः । ४।१।३७ ॥

दी—। एषामुदात्तः 'ऐ' आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । "हरिविष्णु वृषाकपी" इत्यमरः । "वृषाकपायी श्रीगौतमोः" इति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

The bases वृषाकपि, अग्नि, कसित and कुसिद takes ऐकारादेश when fem. ङीप् follows—and this 'ऐ' आदेश is उदात्त here. Thus we get वृषाकपायी &c, in पुंयोगे । The word कुसिद here is to be spelt as with ऋखडकार in the middle and not with दीर्घईकार ॥

मित—। सुगमा ।

४६५ । मनोरौ वा । ४।१।३८ ॥

दी—। मनुशब्दस्य औकारादेशः स्यात् उदात्त—ऐकारश्च वा । ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी—मनायी—मनुः ।

The word मनु takes औकारादेश and उदात्त एकारादेश also when ङीप् follows (and in पुंयोगे) । The word 'वा' here indicates विकल्प of these. So in the absence of these आदेश, ङीप् also does not come in by the परिभाषा "सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिः"—i.e., all the enjoinings made at a time either come together or disperse together. So if औकाराद्यादेश &c., disappear then ङीप् too. Hence in the third form without आदेश, ङीप् does not come giving the form मनुः only.

मित—। ऐ उदात्तः इति वर्त्तते । तदाह—‘मनुशब्दस्य औकारादेशः इत्यादि ॥  
वा यङ्गणेन डावपि विकल्पेति । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीवपि न भवति “सन्निधोऽन-  
शिष्टानां सङ्गवा प्रवृत्तिः सङ्गवा निवृत्तिः” इति परिभाषावलात् ॥ ततः मनावी—मनायी  
—मनुः—इति पदत्रयं सिध्यति ॥

४६६ । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न । ४।१।३६ ॥

दो—। वर्णावाची योऽनुदात्तोन्तः तोपधः तदन्तात् अनुपसर्जनात् प्राति-  
पदिकात् वा ङीप् स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—  
रोहिता । वर्णानां त-ण-ति-णि-तान्तानाम्’ इति फिट् सूत्रेण आदुपसर्जनात् ।  
‘त्रयेण्या शल्लव्या’ इति गृह्यसूत्रम् त्रीशयेतानि यस्याः इति बहुव्रीहिः ॥  
अनुदात्तात् किम्—अवेता ; “वृतादीनां च” इति अन्तोदात्तोपधम् । अत  
इत्येव—शितिः स्त्री । ‘पिशङ्गादुपसंख्यानम्’ ( वां )—पिशङ्गी, पिशङ्गा ।  
“असितपलितयोर्न” ( वां )—असिता पलिता । ‘छन्दसि क्रमेके’ ( वां )—  
असिकी, पलिकी । अवदातशब्दस्तु न वर्णावाची, किन्तु विशुद्धवाची, तेन  
अवदाता इत्येव ॥

After an अनुपसर्जन crude word having तकार as its penultimate letter and ending in अनुदात्त pronunciation and denoting some colour, ङीप् optionally comes and in case of ङीप् its त is changed to नकार । Thus ‘एत’ meaning ‘white’ gives एनी and एता in the fem. Similarly रोहिणी and रोहिता in the fem. (when ङीप् does not come then तकार does not change into नकार) । And by the फिट् सूत्र “वर्णानां त-ण-ति-णि-तान्तानाम्” here the first vowel is उदात्त and so the last one अनुदात्त । Here the अनुवृत्त word अनुपसर्जनात् quali-  
fies the whole word वर्णान् and not वर्णं merely, so the use “त्रयेण्या शल्लव्या” in the Grihya Sutra is justified where एत is उपसर्जन but the whole एतान् is not उपसर्जन, so the rule applies. वौणि एतानि

## रुत्रीप्रत्ययाः

तानि यस्याः इति बहुव्रीहौ वेतशब्दः । अस्य स्त्रियाम् ङीप्-नादेशौ, तेन वेणी ।  
 Here एत्व is आर्षप्रायोगः । And शल्लो means अङ्गरुहा सूची of a variety  
 of deer known as शल्यक । Why do we say अनुदात्तात् in the sūtra ?  
 —Witness अता without ङीप् and नत्व, for here अत is अन्तोदात्त ।  
 Here अतः also comes down, so in श्रितिः we do not get ङीप् and  
 नत्व for it is not अदन्त ॥ The base पिशङ्ग is neither तोपध nor अनु-  
 दात्तान् still ङीप् after it is enjoined by the Vastika here. Thus  
 in this case ङीप् by the following rule is barred. In the case of  
 असित and पलित, the usual ङीप् and नत्व are prohibited. In Veda  
 these take ङीप् with क्तादेश as well yielding असिक्ता and पलिक्ता । The  
 word अवदात is not वर्णवाची so to say but implies purity only cp.  
 “अवदातः सिते शुद्धे” । So it is अनुदात्तान् and तोपध still not being  
 वर्णवाटी, ङीप् and नत्व do not come here.

मित— । ‘वा’ इति ‘ङीप्’ इति च वर्त्तते । ‘अनुदात्तात्’ इति ‘वर्णात्’ इत्यस्य  
 विशेषणम् ; तदन्तविधिः । अनुदात्तान्तात् वर्णान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः ॥ अनुप-  
 सर्जनात् इत्यस्तेव, तच्च ‘वर्णान्तात्’ इति समुदायस्य विशेषणम् न तु केवलस्य ‘वर्णवाचिनः’  
 तेन बहुव्रीहौ अपि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति यथा “विभाषा सपूर्वस्य” इति सूत्रे । सर्वमेतत्  
 अनुपदमेव ‘वेण्या शल्ल्या’ इत्यत्र बहुव्रीहौ क्लृप्ति कुतम् ॥ तः उपधा यस्य तस्मात् ;  
 ‘वर्णात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—‘वर्णवाची योऽनुदात्तान् तोपधः इत्यादि ॥  
 ङीपि सति तकारस्य नादेशः, ङीवभावे तु नकारादेशो न स्यात् इति सन्निधोगशिष्ट-  
 परिभाषया ज्ञेयम् ॥ ततश्च अतवचनात् एतशब्दात् स्त्रियाम् एनी-एता इति ।  
 ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वमेव युक्तम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति—“वेण्या  
 शल्ल्या” इति गृह्यम् । अत्र बहुव्रीहौ एतशब्दस्य उपसर्जनत्वेऽपि समुदायस्य वेतशब्दस्य  
 न उपसर्जनत्वम् । अतः सूत्रमेतत् प्रवर्त्तते । शल्यकारुण्यसुगविशेष्य अङ्गरुहा सूची—  
 शल्लो इति । ‘वेण्या’ इत्यत्र एत्वमार्थम् ॥ ‘अनुदात्तात्’ इति सूत्रे उक्तत्वात् अत  
 इति अन्तोदात्तत्वे न स्यात् । ‘अतः’ अदन्तात् इत्यर्थः अवापस्ति ततः श्रितिः इत्यत्र

अदन्तत्वाभावात् ङीवनादिशै न भवतः ॥ पिशङ्ग शब्दस्य अनुदात्तान्तलेपि तोपध-  
त्वाभावाच्च अप्राप्ते सूत्रे, परसूत्रेण ङीषि च प्राप्ते, ङीवर्थं वार्त्तिकम् ॥ असितपलित-  
शब्दे ङोप् नादिशे प्राप्ते, स वार्यते । एतयोः कृन्दसि ङीप् क्तादिशश्च भवतः ॥  
अवदातशब्दस्य गौरवाचिलेपि वस्तुतः अयं विशुद्धवाची एव, दैपशोधने इत्यस्मात्प्रधातो-  
त्तप्रत्ययेन साधनात् ॥ ततश्च अन्तोदात्तान्तात् तोपधत्वाच्च नात्र ङीप्—नादिशै इति  
भाष्ये “पुंयोगादाख्यायाम्” इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

४८७ । अन्यतो ङीष् । ४।१।४०

दी—। तोपधभिन्नात् वर्णावाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात्  
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कस्मापी । सारङ्गी । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो  
गुरुः’ इति फिट् सूत्रेण मध्योदात्तौ ( शिष्टस्वरेण अनुदात्तान्तौ ) एतौ ॥  
अनुदात्तात् किम् ?—कृष्णा, कपिला ; ( फिट्स्वरेण अन्तोदात्तौ  
एतौ ) ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ।

४८८ । विद्गौरादिभ्यश्च । ४।१।४५३ ॥

दी—। विद्गो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्त्तकी ( नृत + ण्वुन् =  
नर्त्तकः । णित्वात् ङीष् ततः नर्त्तकी ) ; गौरी । “अनडुहः स्त्रियाम्  
ग्राम् वा” ( वां )—अनड्ही, अनड्वाही । “पिप्पल्यादयश्च” ( ग्रामसत्रे ) ।  
आकृतिगणोय ( गौरादिः ) ॥

Eng.—Easy.

मित—। नर्त्तकी इति णित्वे उदाहरणम् । अत्र शिल्पिनि ण्वुन् । एवं रजका ।  
गौरादिभ्यश्च—गौर ; मत्स्य ( अस्य उत्तरसूत्रे ङीषि विशेषः वक्ष्यते ), मनुष्य, शङ्ख, हय,  
मवेद्य, सुकय, कृष्ण, पट, द्रुण, द्रोण, हरिण, काकन, पटर, लूणक, आमलक, कुवल,  
वदर, विष्व, तर्कारि, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सुषम, अलिगन्द, गुडुल, आनन्द, सुपाठ,  
सुमेठ, आढक, शकुल, भूर्म, सुर, सूर्य ( ङीषि विशेषः उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यः ), पूष, मूष,



## स्त्रीप्रत्ययाः

घातक, सकसक, सल्लक, मालक, भालक, सालक, वितस, अतस, वृस, सह, सठ, छेद, श्वन् (अत्र नान्तलक्षणे ङीप् प्राप्ते ङीषर्थम् वचनम्). तच्चन्, अनङ्गुही, अनङ्गाही (गौरादिगणे ङीषि आम्बिकल्प निपातनात्, “अनङ्गुहः स्त्रियाम्” इत्यादि वार्तिकम् न युक्तम्); एषण, देह, काकादन, गवादन, तेज, रजन, लवण, पान, मेघ, गीतम्, आप, स्थूण, भौरि, मौलिकि, मौलिङ्गि, औदगाहमानि, आलिङ्गि, आपिच्छिक, आरट, टोट, नट, नाट, मूलाट, शतन, पातन, पावन, आस्तरण, अधिकरण, एत, अधिकार, आग्रहायनी, प्रत्यवरोहिणी, सेवन, सुमङ्गलात् संज्ञायाम्, सुन्दर, मण्डल, पट, पिसु, विटक, कूर्द, गूर्द, पाण्ड, लोपाण्ड, कन्दर, कन्दल, तरुण, तलुन, वृहत्, महत्, सौधर्म, रोहिणी (नचव), रेवती (नचव);, विकल, निष्कल, पुष्कल “कटात् ओषिवचने”, “पिपल्यादयश्च” (पिपलशब्दस्य जातिवाचित्वे नियतस्त्रीलात् ङीषोप्राङ् रिहवचनम्), पिपलौ, हरितकी, कोशातकी, शमी, वरीशरी, पृथिवी, क्रोष्टी, मातामही, पितामही, (मातृमाता पित्रमाता इति विग्रहे डामहचः षित्वं “मातरि षित्व” इत्यनेन विहितम्। षिलादेव ङीषि सिद्धे ज्ञापनार्थे वचनम्। अनित्यः षित्वचणो ङीष् इति, तेन दंष्ट्रा इति अङीषि उपपन्नं भवति। सर्वमेतत् उत्तरमुखे उक्तम्।)

४८६ । सूर्य्यतिष्यागस्त्य मत्स्यानां य उपधायाः । ६।४।१४६ ॥

दी—। अङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः स्यात् स चेत् यः सूर्य्यवयवः। “मत्स्यस्य ङ्याम्” (वां)। “सूर्य्यागस्त्ययोश्च च ङ्यां च” (वां)। “तिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि यलोप इति वाच्यम्” (वां)। मत्सी। (एवं सौरियः सौरी, आगस्त्योः आगस्ती, तैषी, पौषी वां रात्रिः) ॥ “मातरि षित्व” (वां) इति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्द—पाठात् अनित्येः षिता ङीष्। (तेन दंष्ट्रा।

The penultimate यकार of a base (अङ्ग) elides if that यकार be part of the words सूर्य्य तिष्य अगस्त्य and मत्स्य। The word मत्स्यस्य elides ts य when ङी follows, words सूर्य्य and अगस्त्य elide their य when ङप्रत्यय and ङी follow. And य of तिष्य and पुष्य elides when there is अश्